

Қазақ білім академиясының

БАЯНДАМАЛАРЫ

*Тоқсандық журнал
2008 жылдан бастап шығады*

ДОКЛАДЫ

**Казакской академии
образования**

*Ежеквартальный журнал
издается с 2008 года*

Журналда келесі бағыттардағы ғылыми зерттеулер көрініс табады:

- педагогика;
- психология;
- тарих;
- филология;
- философия;
- саясаттану;
- әлеуметтану;
- әлеуметтік жұмыс;
- экономика;
- құқықтану.

В журнале отражаются результаты научных исследований по направлениям:

- педагогика;
- психология;
- история;
- филология;
- философия;
- политология;
- социология;
- социальная работа;
- экономика;
- юриспруденция.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласын бақылау жөніндегі комитеті Коллегиясының шешімімен диссертациялардың негізгі қорытындыларын баспаға шығаруға ұсынылатын Ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген

Решением Коллегии Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан включен в Перечень научных изданий, рекомендуемых для публикаций основных результатов диссертаций

Журналда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің қазіргі жағдайының нәтижелері басылады, білім беру теориясы мен тәжірибесі мәселелері талқыланады.

В журнале публикуются результаты исследований современного состояния системы образования в Республике Казахстан, обсуждаются вопросы теории и практики образования.

БІЗДІ ЖОО-ЛАРДЫҢ ОҚЫТУШЫЛАРЫ, БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ, ЕЛІМІЗДЕГІ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ МИЛЛИОНДАҒАН ОҚЫРМАНДАРЫ ОҚИДЫ

Жазылым индексі: 74182

Баспаның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев к-сі, 3.

Телефон/факс: (7172) 56-19-33

E-mail: eagi@list.ru

Бас редактор:

Оспанова Ярослава Николаевна, п.ғ.к., доцент

Бас редактордың орынбасары:

Шормақова Айжан Ботанқызы, п.ғ.к., доцент

**Құрылтайшы – «Қазақ білім академиясы» Қазақстан Республикасының
ғалымдары мен педагогтерінің қоғамдық ұйымы**

БАҚ - қа тіркелгендігі туралы № 9608 - Ж куәлікті Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі 2008 жылы 4 қарашада берген

Редакциялық кеңестің төрағасы

Құсайынов А.Қ., т.ғ.д., профессор

Редакциялық алқаның мүшелері

Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)

Абдрашитова Т.А., психол.ғ.д., доцент

Айтқазин Т.Қ., филос.ғ.д., профессор

Арабаев А.А., з.ғ.д., профессор (Қырғызстан Республикасы)

Ахметов Қ.Ә., т.ғ.д., профессор

Аширбекова А.Д.

Букалорова Л.А., з.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Болянос Х.Э., PhD, профессор (Испания)

Борбасов С.М., саясаттану ғ.д., профессор

Волкова Л.В., п.ғ.к., доцент

Дәдебаев Ж.Д., ф.ғ.д., профессор

Дронзина Т.А., саясаттану ғ.д., профессор (Болгария Республикасы)

Евгениева Е.Х., п.ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)

Жекова Р.Ж., саясаттану ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)

Иншаков О.В., э.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Исмаилов А.Ж., психол.ғ.к., профессор

Қадырбаев А.Ш., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Қадыров Б.Р., психол.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)

Кодин Е.В., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Косанов Ж.Х., з.ғ.д., профессор

Кузьменко В.В., п.ғ.д., профессор (Украина Республикасы)

Мамаділ Қ.А., ф.ғ.к., доцент

Пакуш Л.В., э.ғ.д., профессор (Беларусь Республикасы)

Рындак В.Г., п.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Сарсекеев Б.С., п.ғ.д., доцент

Слюсаренко Н.В., п.ғ.д., профессор (Украина Республикасы)

Терзийска П.М., п.ғ.к., доцент (Болгария Республикасы)

Жауапты хатшы: Мұхамбетова Қ.А.

Компьютерлік беттеу: Сыздыкова А.С.

ЖАРНАМАҢЫЗДЫ БЕРУГЕ ШАҚЫРАМЫЗ

Жарнама жөніндегі менеджер – Хамзина Салтанат Болатқызы

Телефон/факс: (7172) 56-19-33. E-mail: agi@list.ru

ҚАЗАҚ БІЛІМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ БАЯНДАМАЛАРЫ 2/2019

Журнал 2008 жылдан бастап шығады

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

*ЖАЛПЫ ПЕДАГОГИКА. ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ ТАРИХЫ.
ЭТНОПЕДАГОГИКА*

*ОБЩАЯ ПЕДАГОГИКА. ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ И ОБРАЗОВАНИЯ.
ЭТНОПЕДАГОГИКА*

Б.С. Сарсекеев	К проблеме использования компетентностного подхода при разработке школьного учебника истории	6
Ж.А. Абилхаирова	Оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастырудың педагогикалық негіздері	15
А.Н. Жорабекова	Экологиялық білім мазмұны компоненттері негізінде	22
Ж.Б. Чилдибаев	білім алушылардың экологиялық құзыреттілігін дамыту	
А.К. Амантаева		
Г.А. Жумадилова	Групповая работа как одна из интерактивных форм обучения русскому языку как неродному	28
Б.К.Смаилова	Gender and education in modern qatar	36
N.K. Abdrayev		
Zh.B. Abdikadyrova	История развития профессионального музыкального образования в Костанайской области	44
M.C. Сапиева	Аграрлық саладағы зерттеу университетінде озық білім беру технологиялары	54
Ж.М. Ташкенбаева	Мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігін үйретудің ерекшеліктері: ата-аналар рөлі	64
Ә.Т. Темірбекова	Pedagogical reflection in the preparation of the future foreign language teachers	71
Г.Қ. Түсіпова	Бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық маңызы	78
Г.С. Қасбаева		
D.B. Ақупова		
K. Yntymak		
A.T. Туралбаева		
Ж.Ә. Таңатарова		
А.М.Әбдіров	Кәсіптік білім беру жүйесінде дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктілігін арттыру	88
М.Д. Есекешова	Оқытушылық әрекеттің практикалық технологиясы	96
Н.Д. Тастанбекова		
А. Саипов		
А.Д. Тлемисова	Модель формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества	102
Ш.М. Мухтарова		
А.Д. Маленко	Жоғары оқу орындары студенттерінің бойында	111
Б.С. Исмакова		

Ж.Е. Алшынбаева	қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың	
А.Ғ. Есенгелді	маңыздылығы	
К.К. Досанова	Әнші-сазгер Дәнеш Рақышевтың шығармашылығы	120
А. Рақымқызы		
Б.С. Исмакова	Болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігін	129
Н.С. Байжуманова	қалыптастырудың қажеттілігі	
А.К. Карим		
В.В. Захлабаева	Социально - психологические аспекты	136
Д.В. Лепешев	междисциплинарного направления	
С.П. Гернер	в условиях модернизации и глобализации	
Л. Навий	Жоғарғы оқу орнында үздіксіз педагогикалық	142
С.А. Мурзина	практиканы ұйымдастырудың маңыздылығы	
А.С. Өмірзақ		
А.М. Абдуллаева	«Кәсіп» ұғымының педагогикалық сипаттамасы	148
Ж.Т. Сүлейменова	Студенттердің ақпараттық құзыреттілігін	155
	қалыптастырудың педагогикалық шарттары	

ФИЛОЛОГИЯ

Ш.К. Жаркынбекова	Эффективность обучения студента второму языку в	162
К.Б. Уразаева	аспекте формирования риторической компетентности	
О.А. Кувшинникова	Принципы дискурсивной репрезентации объектов	173
	флоры и фауны в произведениях писателей-	
	натуралистов восточного Казахстана	
А.А. Жалмырза	Түркістан әдебиетінде прозаның қалыптасуы және А.	181
	Қадыри шығармашылығы	
Г.Б. Сағанаева	Қазақ тілін өзге тілді топтарда оқыту мәселесі	188
Ә.Ш. Әлібекова	Қазақ және түрік тілдері фразеологизмдерін	196
Ж.Қ. Айдарбекова	салыстырудың теориялық негіздері	
Т.М. Демежанов	А.П. Чехов «Анна на шее»:	205
А.Т. Жумсақбаев	к проблеме восприятия и школьного анализа	
С.А. Қасқабасов	Эпикалық аңыздаулардағы Абылайдың ел билеуші	211
Г. Ж. Нұрқабыл	тұлғасы туралы	
Б.Б. Келгембаева	Экзистенциялық философия және Сұлтанмахмұт	220
Ш.Е. Қалиахметова	Торайғыровтың «Кім жазықты?» романы	
Б.Ғ. Ғалымжанов	Мәшһүр Жүсіп афоризмдеріндегі ұлттық құндылықтар	228
М.М. Кульбаева	Үйлену ғұрып фольклорына қатысты ұғым-	234
	түсініктердің трансформациясы	
Ж.Т. Мұхаметжан	М. Әуезовтің шығармашылық психологиясының	243
	көркем шындықпен бейнеленуі	
ZH.T.Kulakhmetova	Cultural connotation of color in the english and italian	250
A. Kadyskyzy	phraseological units	
R.T. Khasenova		
F.A. Krupenkina	Linguistic ethical problems of the translation of advertising	258
A.Zh. Abayeva	texts	
G.Z. Beysembayeva	Gender features of the expression of compliments in west	264
T.S. Kadyrbekova	linguoculture	

Л.Н. Дәуренбекова	«Күлтегін» жырындағы мәңгілік ел идеясы	269
А.Е. Алимбаев		
А.Б. Шормақова	Қошқе Кеменгерұлының етістіктерді тәжірибесінен	оқыту 277

УДК 371.3

К ПРОБЛЕМЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА ПРИ РАЗРАБОТКЕ ШКОЛЬНОГО УЧЕБНИКА ИСТОРИИ

Б.С. САРСЕКЕЕВ

заведующий кафедрой педагогики,
доктор педагогических наук, профессор,
Евразийский гуманитарный институт

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы подготовки учебника на основе использования компетентностного подхода. Проанализированы характерные особенности школьных учебников истории, использование в процессе подготовки учебника возможностей компетентностного подхода. Выявлены *скрытые резервы совершенствования учебника*, способствующие формированию ключевых компетенций учащихся.

Ключевые слова: учебник истории, компетентностный подход, структура и содержание учебника, основной текст, язык и стиль изложения, новые понятия, аппарат организаций усвоения.

Государство нуждается в создании у своих граждан обобщенного представления об историческом процессе. Поэтому обучение истории в школе и разработка учебника являются важнейшими составляющими в системе государственной политики в области образования.

Альтернативным традиционному знаниевому подходу в настоящее время является *компетентностный подход*. Согласно компетентностному подходу, целью обучения являются *ключевые компетенции*, которые должны быть достигнуты в ходе учебного процесса. В данной статье, на примере новых учебников истории, рассматриваются *скрытые резервы совершенствования учебника*,

способствующие формированию ключевых компетенций/компетентностей учащихся.

Исследование возможности модернизации учебника на основе компетентного подхода обусловлено необходимостью социализации личности ребенка и его успешной адаптации в общественную жизнь после окончания школы.

Изучение показывает, что между академической исторической наукой, вузовской и школьной историей нет никакой разницы. Об этом свидетельствует терминологическое и оценочное единство всего курса отечественной и мировой истории в школе и ВУЗе. Между тем, обучение истории нельзя рассматривать как передачу информации вне контекста обучения анализу, сравнению, обобщению, умению делать самостоятельные выводы, воспитанию толерантности, формирования и развития исторического мышления. Это обуславливает особенности и специфику школьного учебника.

В педагогической теории школьный учебник рассматривается как важнейшее средство организации учебного процесса, как *«источник для построения проекта организации всего учебного процесса»* (Лернер), *«своеобразный сценарии (праобраз, проект) предстоящей деятельности обучения»* (М.Н. Скаткин), *«средство автоматизации управления учебно-воспитательным процессом»* (В.П. Беспалько).

Системообразующим в разработке учебника являются *цели*. Однако в стране нет четкого понимания проблемы идентичности, у авторов нет ориентиров, к чему стремиться в окружающем мире. Затруднения с целями образования мешает выстроить *иерархию задач исторического образования*. Отсюда разное понимание учебника истории: одни считают, что надо давать фактологические знания, другие – давать практические и концептуальные знания.

Сторонники фактологических знаний полагают, что существует определенный набор фактов, который позволит учащимся, имея хорошее фундаментальное образование, стать активными членами общества. Другие же считают, что концептуальные знания и практический опыт важнее и что теоретические знания сами по себе ничего не значат, они имеют ценность только тогда, когда понимаются концептуально и применяются на практике. Реализация идеи автора учебника обусловлена той позицией, которой он придерживается: является ли он сторонником формирования предметных знаний или же считает важным развитие ключевых компетенций школьника.

К сожалению, в нашей стране нет научных институтов, исследующих проблемы учебника, как в свое время в бытность СССР

изучением проблем школьного учебника целенаправленно занималась Академия педагогических наук. Советскими учеными велись разработки новых жанров учебной литературы, таких как «Рабочая тетрадь» успешно применяемые сегодня на Западе, разработана теория учебника (В.В. Краевский, Д.Д. Зуев), теория «ядра и оболочки» (А.И. Маркушевич) и т.д. В целом, можно сделать вывод, что советская педагогическая наука создала новое направление науки - *учебниковедение*. С распадом СССР прекратилось *системное изучение* проблем учебника.

Обретение независимости требовало от ученых и педагогов собственных результатов. В середине 90-х в нашей стране была принята программа «Учебники нового поколения», появились новые учебники, разработанные казахстанскими учеными Т.Т. Турлыгулом, К.М. Байпаковым, Б.Е. Кумеквым, К.А. Пищулиной, Ж.К. Касымбаевым, М.К. Козыбаевым и др. Школьные учебники отличались в содержательном плане глубоким научным подходом. Авторы традиционно ставили акцент на базовое содержание учебного курса, заново открывая историю страны для населения Казахстана. Учебники характеризовались новыми знаниями, открытием новых имен и фактов. Обновление содержания сопровождалось сменой имен большевистских лидеров на казахских ханов, биев, батыров и, так называемыми, «белыми пятнами». В целом, можно сделать вывод, что на этом этапе авторы справились с задачей представления качественной информации в соответствии с научными принципами.

В 2000-е годы разработка учебников шла в составе УМК. Идея была в том, что *ученик начинает работать в школе с учебником, а дома продолжает работу с родителями по Рабочей тетради*. Методика работы должна была быть представлена в Книге для учителя (методическое пособие, методическое руководство). Однако на практике школьники работали только по учебнику, которые давались им бесплатно, что касается «Рабочих тетрадей» – то их ученики должны были приобретать сами. В условиях рынка издательства акцентировали внимание на тиражировании учебника, так, учебник 6 класса «Истории древнего Казахстана» 2006 г. был издан на казахском языке 130-тысячным тиражом, а «Рабочих тетрадей» всего 32.000 экземпляров, соответственно и на русском языке - тираж учебника 90.000, Рабочих тетрадей - 40.000. Нехватка, а в некоторых местах и отсутствие «Рабочих тетрадей» вело к нарушению концептуальной идеи УМК, так как часть информации и заданий разработчики переносили в Рабочую тетрадь, и функции, перекинутые на нее,

оказались нереализованными. Такая тенденция в будущем *может привести к отказу от Рабочей тетради на печатной основе и переносу ее функции в учебник.*

Следует отметить, что учебники этого периода вызвали широкий общественный резонанс, в том числе такое новое явление для казахстанского общества как *критика учебников*. Авторы критиковали за теоретизированность и сложность материалов, перегруженность учебников фактами, цифровыми и статистическими данными, вузовский стиль изложения, нарушение принципов доступности, технические ошибки и т.д. К чести авторов и издательств большинство замечаний учитывались при последующих переизданиях.

Начало нового этапа связано с обновлением содержания образования. Учебники, изданные в 2017-2018 гг., строились на иной, чем прежде, концептуальной основе – место знаниецентрической концепции занял **компетентностный подход**.

Новые учебники имеют *много достоинств* – они хорошо иллюстрированы, включают новые знания и понятия, имеют добротные аппараты ориентировки. Акцент на формирование ключевых компетенций обучаемых обуславливает построение по системе: вначале обозначаются проблемы, затем идет основной текст и аппарат организации усвоения, сопровождающий текст.

Однако более пристальное изучение позволяет сделать вывод, что отсутствие в отечественном учебниковедении системного подхода, основанного на стратегических целях к решению проблем учебной литературы, ведет к компанейщине: *новые книги издаются без анализа апробированных учебников, в результате новые учебники повторяют ошибки старых.*

Как известно, мировоззрение и нравственные убеждения подростков формируются в основном *под влиянием образов тех людей, на которых они хотели бы походить*. Отсюда важность задачи отбора в учебник *содержания материала, характеристик исторических личностей, показ их преданности идеям, мотивы деятельности*.

В этом смысле проблемой **содержания** учебника истории Казахстана 5 класса 2017 года издания является **малочисленность исторических персоналий** [1]. В учебнике имена исторических личностей встречаются только *в двух разделах из семи* [1]. Оценить степень реализации воспитательной функции учебника истории можно через ответы на вопросы: испытывает ли ученик чувство гордости за свою Родину от работы с учебником; каково соотношение позитивного и негативного материала в нем. Здесь на эти вопросы ответить трудно,

так как курс истории древнего Казахстана строится на материалах *«археологического»* характера, во многом *абстрактного* для детей. В учебнике нет даже подвига Ширака, который был описан в предыдущих учебниках 2006, 2009, 2015 гг. издания.

Учебник истории по своей природе является *идеологическим инструментом*. Это связано с *информационной функцией* учебника. В зависимости от подбора содержания, учебник влияет на формирование взглядов читателя. Авторские тексты в основном излагают материал в описательно-повествовательном стиле, предлагая учащимся запомнить его. Основным недостатком такого подхода, на наш взгляд, является отсутствие проблемы. В этом смысле в школьных учебниках остается проблемой раскрытие *преимущества между СССР и государствами*, возникшими в результате его распада, *показ соотношения реформ и революции, вхождение Казахстана в состав Российской империи, роль национально-освободительного движения*. Для решения этой задачи авторам необходимо для каждой темы найти *базовое противоречие*. Дальнейшее раскрытие материала должно связываться с этой проблемой, пополняясь историческими событиями.

В содержательном плане *отечественные учебники европоцентричны*: в списке изучаемых стран есть США, страны Европы, но нет соседей. В то же время, например, узбекские и киргизские авторы учебников отражают совместную историю региона. Так, узбекские авторы *отмечают участие многих племен Деиш и Кипчака в этногенезе узбекского народа* [2], киргизские учебники *положительно* трактуют отношения с Казахстаном и Узбекистаном: раскрывают *совместную борьбу* казахов и киргизов с Джунгарским ханством, борьбу казахов, киргизов, узбеков против Цинской империи [3]. В наших же учебниках нет информации о братских соседних народах – узбеках, киргизах, каракалпаках, туркмен, таджиках [4; 5].

В соответствии с марксистской идеологией советские учебники, раскрывая тему, описывали *экономику, социальные отношения, внутреннюю и внешнюю политику*, завершая все разделом по истории *культуры*. В новых учебниках *акцент ставится на политическую историю*, в меньшей мере уделяется внимание *социально-экономическим и культурным вопросам*.

Понимание учебного материала во многом зависит от **структуры**, которая может облегчить задачу учащихся видеть в учебнике главное, увидеть систему связей между материалами, осуществлять самоконтроль. Анализ показывает, что единого подхода в определении структуры учебника нет, *каждый автор по-своему*

выделяет и обозначает единицы учебника. Так, *некоторые авторы* используют деление раздел-параграф [6; 7], не выделяя *подразделы, главы*. Другие постоянно используют *сдвоенные номера параграфов* [1; 7]. Применение сдвоенных параграфов оправданно, если изучаемая тема сложная и большая, и в *исключительных случаях* такой подход применим. Однако делается это иногда без особой надобности. Так, в учебнике Истории Казахстана 8 (7) класса 6 разделов и 54 параграфа, все параграфы сдвоенные [7]. Объем материалов параграфов 5-10 страниц. В учебнике Истории Казахстана 5 класса *из 53 параграфов учебника 38 сдвоенные* [1]. Некоторые сдвоенные параграфы *по объему меньше традиционных*, например, §32 написан на 5 страницах, а сдвоенный §§ 39-40 всего на 3 страницах [1]. Следует отметить, что сдвоенные параграфы *перегружают текст*, так, в §§20-21 учебника Всемирной истории для 7(6) класса раскрываются события, происходившие в Англии, Франции, России и Испании на протяжении XV-XVII веков. В тексте дано *30 дат, 10 имен правителей, 9 новых понятий, часть из которых не объясняется* [8].

Подготовка учебника, где был бы и дедуктивный метод интерпретации и проблемный подход, стимулировала бы познавательную активность учащихся, раскрепостила бы процесс самостоятельного мышления и взаимодействия с другими учащимися. Ученики, знакомясь с целесообразно подобранной авторами информацией, на основе аппарата организации усвоения могут делать свои выводы и оценки. Тем более что оценки исторических явлений они делают в любом случае, это не зависит от целей автора или учителя. Поэтому процесс изложения событий, направленный на выработку собственного мнения, даёт возможность системно формировать у учащихся умения применять свои знания, установить диалог с учащимися.

Как вариант рассмотрим определяющие принципы структуры учебника истории.

1. Определение векторов работы ученика путем предоставления целей обучения в виде компетенции.

2. Использование в каждом параграфе 2-3 документов, интегрирующих основной текст.

3. Предоставление разных взглядов, мнений, позиций в виде авторских текстов и первоисточников.

4. Отбор учебного материала на основе тематических проблем, для того чтобы проводить анализ исторических процессов разных эпох.

5. В тех случаях, когда в историографии еще не существует устоявшейся точки зрения давать дискуссионный материал в виде «открытых тем».

6. Корректировать отбор, уровень развертывания содержания основной информации, выстраивая логику изучения курса, раздела, с учетом познавательных возможностей учащихся.

7. Предусмотреть методы (приемы) обучения учителя или самостоятельную работу ученика, обеспечивающие осознанное усвоение и закрепление, проверку и оценку данного вида знаний.

8. Введение рубрик для дополнительного чтения «Досье», «Альтернативное мнение», «Поработайте с документальными материалами» с вопросами и заданиями к ним.

На понимание содержания учебных текстов влияет **язык и стиль изложения** учебника. Как и в предыдущих изданиях, в новых школьных учебниках господствует *вузовский стиль* изложения. Он проявляется в *нарушении норм длины предложений* для той или иной возрастной группы. Например, в учебнике 5 класса насчитывается **более 90 предложений**, нарушающих *норму длины предложения* для детей 10-11 лет [1].

Изучение новых понятий требует учета возрастных особенностей детей. Очень важно объяснять вводимые понятия, использовать их в следующих темах. Авторы не всегда соблюдают эти требования. Так, новые сложные понятия «*цивилизация*», «*империя*», «*колонциальная империя*», даны *без объяснения* [6].

Другим моментом является отслеживание **количества вводимых новых понятий**. Для детей 10-11 лет не рекомендуется изучение более 3-4 новых слов на одном уроке, между тем в учебнике 5 класса в §§3-4 «Возникновение человека» предложено *15 новых понятий*, выделенных курсивом для запоминания. Следует подчеркнуть, что *11 из 15 предложенных понятий имеют иноязычное происхождение* [1]. В §1 учебника истории Казахстана 7(6 класса) в §10 предложено запомнить *18 новых понятий*, некоторые из которых (Буддизм, Зороастризм) даются без объяснения [9].

Не всегда **названия тем соответствуют раскрываемому содержанию**. Так, в учебнике по всемирной истории 6 класса на стр.94 рубрика называется «*Экспедиция Бартоломеу Диаша. Фернан Магеллан*». В тексте о Бартоломеу Диаше нет ни слова.

Не все учебники способствуют **формированию временных и пространственных представлений**. В учебнике 5 класса всего одна

карта [1]. Здесь нет объяснения понятий «до нашей эры», «наша эра», нет заданий на счет лет в истории [1].

Задачу воспитания образованного человека с активной жизненной позицией нельзя представить без собственного мнения по ключевым вопросам истории страны. В рассматриваемых учебниках авторы уделяют особое внимание **аппарату организации усвоения**, однако численность заданий *проблемного характера*, ставящих учащихся в позицию самостоятельных исследователей, в них крайне мало.

Формирование ключевых компетенций требуют от автора при корректировке уровня развертывания содержания основной информации, выстраивания логики изучения курса с учетом познавательных возможностей учащихся. Важно предусмотреть методы и приемы обучения учителя, самостоятельную работу ученика, обеспечивающие осознанное усвоение и закрепление, проверку и оценку знаний. Как показывает практика, лучший способ развивать умения – *научиться накладывать их на разное содержание*. Поэтому вопросы и задания необходимо разрабатывать с учетом *интеграционной деятельности*. Ученик должен столкнуться с проблемой, решая которую, он должен убедиться, что не все ему по силам, и над чем-то ему надо поработать. Чтобы быть успешным, ученик должен уметь работать с информацией, понимать, как различные части информации могут быть увязаны между собой, научиться рассматривать новые идеи и знания в соответствующем контексте, осмысливать и критически подходить к информации. Такое мышление не вырабатывается само по себе и требует разработки *разнотипных заданий*.

Вместе с развитием самостоятельности мышления, авторам необходимо четко держать вектор на *формирование ценностей*. В некоторых учебниках наблюдается *тенденция сокращения содержания* исторического материала в пользу различного рода заданий и способов деятельности. Такой подход опасен возможной подменой содержания образования технологиями. Задача автора состоит в *соблюдении баланса между предоставлением информации и способами деятельности, способствующими освоению этой информации*, что, в свою очередь, требует разработки *ориентировочной деятельности учащихся*, учета основ рефлексии и учения.

Все вышесказанное позволяет сформулировать общие требования к школьным учебникам истории:

- установление исходных противоречий, выступающих в качестве узловых проблем для раскрытия темы;
- соблюдение баланса между предлагаемым содержанием и способами деятельности;
- включение в структуру учебника компонентов Рабочей тетради;
- соблюдение принципа доступности, предусматривающего понимание текста учеником без помощи учителей и родителей.

Таким образом, использование компетентного подхода к исследованию учебника, его структуре, содержанию, функциям приводит к представлению совершенствования учебника в соответствии с новыми целями-компетентностями, а не отказа от традиционного учебника. Это имеет первостепенное значение для обучения, воспитания и развития личности ребенка.

Список литературы

- 1 Б.Е. Кумеков и др. История Казахстана: Учебник для 5 кл. общеобразоват. шк. /Б.Е. Кумеков, Т.С. Жумаганбетов, К.С. Игликова – Алматы: Атамұра, 2017. – 144с.
- 2 А. Мухаммеджанов. История Узбекистана: учебник для 7 класса /Автор А. Мухаммеджанов. – Т.: «Shard», 2013. - 160 с.
- 3 Чоротегин Т.К., Омурбеков Т.Н. История Кыргызстана (IX-XVIII вв.): Учеб. Для 7 кл. общеобразовательной сред. шк. / Пер. на рус. яз. Ж. Джудемишева. – Изд. 2-е переводное, допол. – Б.: «Инсанат», 2012. – 184 с.
- 4 Всемирная история (1640-1914): Учебник для 8 классов общеобразовательных школ/ Н. Алдабек, Р.Бекиш, К. Кожамет-улы и др. – Алматы: Издательство «Мектеп», 2004. – 264 с.
- 5 Всемирная история: Учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ /А.Чупеков, К. Кожамет-улы, М. Дакенов, М. Сембинов. – Алматы, Издательство «Мектеп», 2006. – 248 с.
- 6 Айтбай Р. Всемирная история: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. /Р.Т. Айтбай, А.К. Касымова, А. Ешмукамбетов. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 с.
- 7 История Казахстана (XVIII – XIX вв.). Учебн. для 8 (7) кл. общеобразоват. шк. /З.Е. Кабульдинов, Ж.Н. Калиев, А.Т. Бейсембаева. – Алматы: Атамұра, 2018. – 208с.
- 8 Всемирная история: Учебник для 7 (6) кл. общеобразоват. шк./ Р.Айтбай, А. Касымова. – Алматы: Атамұра, 2017. – 114 с.
- 9 Бакина Н.С. и др. История Казахстана: Учебник для 7 (6) класса общеобразоват. шк./ Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакоева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 240 с.

Түйін

Мақалада мектептегі тарихи білім мәселелері қарастырылады. Тарихи білімнің құрылымын жақсартуға ұсыныс беріледі.

Resume

The article deals with the problems of history education at school. The proposals for the modernization of the existing structure of history education are presented in the article.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДҮНИЕГЕ ҒЫЛЫМИ КӨЗҚАРАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ж.А. АБИЛХАИРОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

А.Н. ЖОРАБЕКОВА

phD доктор, қауымдастырылған профессор м.а.

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Аннотация

Мақалада дүниетаным мәселесі көтерілген. Оқушылардың ғылыми көзқарасын қалыптастырудың педагогикалық негіздері айқындалған. Дүниетанымды қалыптастыру ұзақ және күрделі процесс болып табылады.

Түйін сөздер: дүниетаным, тұлға, қоршаған орта, қалыптасу, педагогика, бала дамуы, әдіснама.

Өсіп келе жатқан жас ұрпақтың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру мәселесі еш уақытта өзінің өзектілігін жойған емес. Дүниетанымды қалыптастыру ұзақ және күрделі процесс.

Адамның жеке тұлғасын қалыптастыру мен дамыту мәселелеріне сонау көне заманның ойшылдары мен педагогтары да ерекше көңіл аударғандығы белгілі. Дүниетаным, оның құрылымының негізгі компоненттері туралы, дүниетанымның жеке тұлғаның дамуымен өзара байланысы жайлы педагог ғалымдарының М.Н. Алексеев, Т.Н. Балавадзе, В.М. Медведев, Б. Лихачев, И.Ф. Харламов, Э.И. Моносзон, И.Я. Огурцев, И. Школьник, Р.М. Рогова, И.Я. Лернер, Е. Сағындықұлы, Ж.Б. Қоянбаев т.б. еңбектерінің маңызы зор.

Ғалымдар дүниетанымды жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуының анықтаушы факторы ретінде болатынын атайды.

Дүниеге көзқарас қоршаған ортамен, өмірмен, тіршілікпен байланыста туатын болса, ол үнемі дамуда болатыны заңды. Даму – жеке тұлғаны жетілдірудің өте күрделі диалектикалық процесі. Даму өз өзінен тумайды, ол қайшылықтарды жеңе отырып шындыққа жақындау арқылы болады.

Педагогика тұлға дамуына ықпал ететін факторларға: тұқымқуалаушылықты, әлеуметтік органы және тәрбиені жатқызады. Оның ішіндегі жеке тұлғаны дамытудағы бастысы – тәрбие деп көрсетеді. Д.Локк тәрбиенің шешуші рөлін мойындай келіп, адам тәрбие арқылы жетіледі деп, бала жанын ақ тақтаға теңейді [1, 78-81 б.].

Белгілі ғалым Б.Г. Ананьев адамның дамуына әсер ететін факторларды ерекше атап өтеді. Олар: адамның өзіндік практикалық іс әрекеті, тәрбие, қоршаған орта және тұқымқуалаушылық факторлар [2, 90 б.].

Жеке тұлға ұғымын «адам» ұғымынан айырмашылығын көрсетіп, «жеке тұлға» ұғымын қоғамдық қатынастардың әсерінен қалыптасатын сапаларға көрсететін адамның әлеуметтік сипаттама деп түсіндіреді. Жеке тұлға болу үшін – адамға тәрбие мен өмірдің өзі қалыптастырған, табиғатынан берілген ішкі қасиеттерін практика іс-әрекеттерде өзін-өзі ашып көрсетуі керек – дейді И.П. Подласый [3, 72-76 б.].

А.С. Макаренко жеке тұлғаның дамуына және мінез-құлқына дүниетанымның рөлін баса айта келіп, ғылыми дүниетанымның қалыптасуы тұтас педагогикалық процестің барлық салаларына енуі керектігін айтады [4, 69 б.].

Қазақ педагогтарының ішінен Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев, Е. Сағындықұлы, С.Қ. Қалиев т.б. оқушылардың дамуы туралы зерттеулерінен нәтиже тапқан [5, 112 б.].

Ғылымда даму туралы шетел зерттеушілері Л. Термен, Э. Геккель, Ф. Мюллер, И. Шванцара елеулі із қалдырды.

Оқушылардың дүниетанымын қалыптастыруда тәрбие мәселесіне мән берген ағартушыларымыздың еңбегі өте көп.

Көптеген педагогика оқулықтарында дүниетанымға адамның табиғат пен әлеуметтік органы түсініп білуін, онымен дұрыс қарым-қатынас жасау іс-әрекетінің бағытын бейнелейтін көзқарастардың бірыңғай жүйесі деген анықтама беріледі.

Ғылыми зерттеудің нәтижесі, педагогикалық ғылыми еңбектерде дүниетанымның құрылымдық компоненттерінің 4 түрінің бар екенін көрсетіп жүр. Олар: білім, сенім, адам мұраты, дүниетаным.

Дүниетаным құрылымының компоненттері жайлы Ж.Б. Қоянбаев та осындай пікірде. Ол балалардың жас ерекшеліктеріне және күрделі дүниетанымдық ұғымды игеру қабілетіне қарай бастауыш, орта, жоғары мектеп жасындағы оқушылар қандай дүниетанымдық ұғымды меңгеруі керектігін саралап көрсетеді. Оның ішінен бастауыш сынып оқушылары дүние, табиғаттың құбылыстары, адамның табиғатпен

өзара әрекеттесуі, қоғамдағы оның іс-әрекеті туралы ғылыми білімнің бастапқы негіздерін игереді. Оқыту мен тәрбие процесінде Отан, халық, бейбітшілік туралы түсінігі қалыптасады деген ой-тұжырым жасайды [6, 78 б.].

И.Ф. Харламов дүниетаным адам өмірі мен мінез-құлқына қандай роль атқаратынына және неліктен ол мектеп тәрбиесінің маңызды проблемасы екеніне жауап беріп, дүниетанымның хабарлау-айқындау, бағыттаушылық-бағалаушылық функцияларын анықтады. Дүниетанымның мұндай сапаларын Е. Сағындықұлы өз еңбегінде көрсетеді. Ал, педагог-ғалым Б. Лихачев болса, дүниетанымның ағартушылық, тәрбиелік, дамытушылық, ұйымдастырушылық деп маңызды функцияларын белгілейді.

Дүниетанымның мәнін нақтылай келе, ғалымдар дүниетаным құрылымының маңызды компоненттері ретінде білімдер жүйесін, көзқарастар, сенім мен мұраттарды көрсетеді. И.Ф. Харламов дүниетаным компоненттерін объективті (білімдер) және субъективті (көзқарастар, сенімдер мен мұраттар) деп 2 топқа бөледі. Ғылыми дүниетанымның негізделетін фундаменти ғылыми білім екенін ерекше атап көрсетеді. Мұнда білімді дүниетанымның компоненті етіп қарастыра отырып кез келген дүниетанымның білімге жата ма деген сұрақ туады. Кейбір зерттеушілер мысалы, А.Г. Спиркин, К.К. Платонов, Н.Г. Огурцов дүниетанымдық білімге тек талқыланып, қорытылған білімдерді жатқызады. Ал Э.И. Моносзон, Р.М. Рогова кез келген білім дүниетанымның қызметін атқара алады дейді [7, 46 б.]. К.К. Платонов: «...дүниетанымға барлық ғылыми білімдерді енгізу – ол ғылыми дүниетанымды ғылыммен тұтас теңестіру дегенді білдіреді» [8, 34 б.].

Ғалым И.Ф. Харламов білім дүниетанымның қалыптасуына әсер ету үшін, білім субъективті мағына алу керектігін айтады. Яғни білім адамның сеніміне айналып, оның мұратының пайда болуына негіз болу қажет дейді. Дүниетанымды қалыптастыруда оқушылардың ғылым негіздерінің терең де берік білімдерін меңгерудің маңызы зор.

И.Ф. Харламов оқушылардың дүниетанымын қалыптасу деңгейін бағалауда мынадай көрсеткіштерді ескеруді ұсынады:

- дүниетанымды қалыптастыру және де қоғам мен табиғаттың даму процесінің ғылыми мәнін түсіну үшін нақты мағынасы бар теориялық қорытындыларды, маңызды ұғымдар мен заңдылықтарды оқушылардың білуі.

- оқушылардың сенімдері мен көзқарастарының беріктігі;

- оқушылардың өздерінің дүниетанымдық позицияларының нақты қоғамдық істерде, өздерінің мінез-құлқы мен әрекеттерінде көрінуі.

Дүниетанымды қалыптастырудың жалпы критерийлері: ғылыми білімнің тереңдігі; шындықты диалектикалық ұғынуға қабілеті; әлеуметтік белсенділіктің көрінуі болып табылады [9, 54 б.].

Көптеген психологиялық-педагогикалық еңбектерде дүниетанымның қалыптасуы бастауыш сынып оқушыларында дүниені сезіну, орта сынып оқушыларында дүниені қабылдау, жоғары сыныптағыларда дүниені пайымдау, дүниені түсіну деңгейінде, тек жас өспірімдік кезеңде тұтас дүниетанымның қалыптасуы мүмкін дегенге қосыла алмаймыз [10].

Педагогикада дүниетанымды қарастыру проблемаларын дидактика, тәрбие теориясы, жеке әдістемелер зерттейді.

Оқыту барысында ғылыми дүниетанымды қалыптастырудың проблемалары бойынша педагогикалық және психологиялық әдебиетте маңызды бірнеше сұрақтар бөлінеді: дүниетанымды қалыптастыруда білімнің ролі; білімнің сенімге айналу жолдары мен мәні; оқу процесінде дүниетанымдық міндеттерді шешу үшін оқушылар позициясының мәні; дүниетанымды қалыптастыруға оқушылардың жас ерекшелігінің әсері; оқушыларда дүниетанымды қалыптастыру үшін қажетті жалпы және ерекше жағдайлар.

Дүниетаным мәні мен оны қалыптастырудың жолдарын анықтауда ғалымдардың көпшілігі орта және жоғары сынып оқушыларының дүниетанымын анықтау мен қалыптастырудың тиімді жолдарын іздестірген.

М.Н. Алексеев, Т.Н. Балавадзе, М. Медведев, И.Г. Огурцов, Р.М. Рогова, И. Школьник, Л.С. Выготский, Н.А. Менчинская, Т.К. Мухина, В.А. Слостенин, В.А. Сухомлинский, Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев бастауыш сынып оқушыларында дүниетанымның негізін қалыптастырудың қажеттілігі туралы айтып, балалардың санасында қоршаған дүние қалай бейнелейтінін, қандай көзқарас пен қарым-қатынас қалыптасатынын анықтаған. Мұны Ш.А. Амонашвили бастауыш сынып оқушыларының психологиялық-педагогикалық ерекшелігі туралы: «...дүниені диалектика заңдылығына сай түсінудің генетикалық алғашқы пайым жасауға талпынуы» [11, 115 б.] – дейді.

«...Бастауыш сынып оқушылары дүние, табиғат құбылыстары, біздің еліміздегі қоғамдық және саяси өмір туралы, адамның табиғатпен өзара әрекеттесуі, қоғам өміріндегі оның іс-әрекеті туралы

ғылыми білімнің бастапқы негіздерін игереді» [6, 114 б.] - деп жазады Ж.Б. Қоянбаев пен Р.М. Қоянбаев.

В.А. Сухомлинский, Э.И. Моносзон, И.Я. Лернер, Г.И. Щукина, И.В. Сысоенко, А.Т. Кинкулькина, З.И. Равкина т.б. педагогтар еңбектерінде ғылыми дүниетанымды қалыптастырудың жалпы педагогикалық және дидактикалық жағдайына байланысты маңызды мәселелер зерттеледі.

Дүниетанымдық білім туралы К.Д. Ушинский: «Әрбір сыныптан, ең кіші сыныптан бастап оқушылардың жасына қолайлы өзінің жинақталған көзқарасы болуы керек...Әрбір жыл сайын бұл көзқарастың тереңдетілуі, кеңеюі, толықтырылуы тиіс», - [12, 52-59 б.] деп тұжырымдайды.

Дүниетаным бастауыш сынып оқушыларын дүниені диалектика заңдылығына сай тануға, өзгертуге, ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Ол оқушыларды ғылыми әдіснамамен және ойлау тәсілдерімен қаруландырады. Дүниетаным қоғамдық сананың барлық формаларына, дүниеге қатынасын анықтайды.

Дүниетаным ғылыми білімдердің жүйесіне негізделеді. Бастауыш сынып оқушыларының ғылыми дүниетанымын қалыптастырудың маңызды алғышарттарының бірі – нақты деректерге негізделген білімді меңгеру. Ғылыми дүниетанымның негізделетін фундаменти ғылыми білім екенін білеміз. Ғылыми білім жеке тұлғаны қалыптастырудың және дүниені танып білудің тірегі болып табылады. Білім неғұрлым ғылыми, терең, нақты деректерге негізделген болса, соғұрлым оқушының табиғат пен қоғам дамуының объективтік заңдылықтары туралы түсінігі жинақталып, объективтік дүние құбылыстарын ғылыми тұрғыдан түсінеді. Білім объективті дүниені бейнелейтін адам баласының мол тәжірибесі. Білім арқылы адам табиғаттың, қоғам құбылыстарының объективті жақтарын зерттеп, түсінеді. Бұл жайлы С.М. Торайғыров бізді қоршап тұрған дүние сыры мол, үлкен дүние, бірақ оны тануға әбден болады деп, мұнда ғылымның алатын орнын ерекше екендігін былайша түйеді:

Зерттесе де адамға білмейтін ғып,
Дүние ешбір сырын жасырмаған...
Әлемдегі терең сыр

Ғылыммен ғана ашылмақ, [13, 47 б.] –
немесе Абай: «... адамды, қоршаған ортаның, табиғаттың ішкі сырын білім-ғылым арқылы білуге болады» [14, 21 б.] - дейді.

Ғылыми педагогикалық әдебиеттерді талдау барысында дүниетаным мәні мен оның қалыптасу процесін шешу туралы түрлі пікірлер мен көзқарастар көп екеніне көзіміз жетті. Педагогикалық әдебиеттер ғылыми дүниетанымды қалыптастыруға байланысты жүргізілетін жұмыстарда оқушылардың жас ерекшелігін ескерудің маңыздылығын аңғартады.

Зерттеушілердің көпшілігі – дүниетанымның қалыптасу деңгейін анықтауда оның мәні, мазмұны мен құрылымынан шығуы керек екенін айтты.

Дүниетанымды адамдардың қоғам, қоршаған орта туралы ғылыми, психологиялық, педагогикалық көзқарастардың және іс-әрекетінің бағыт-бағдарын айқындайтын біртұтас жүйе ретінде қарастыруда ғалымдардың ой-пікірлері бір арнаға келіп тоғысады. Дүниетаным – адам санасындағы дүниенің сыртқы бейнесі ғана емес, оның сол дүниеге, қоғамдық өмірге деген қарым-қатынасы болып табылады.

Дүниетанымның қалыптасуы күрделі процесс болғандықтан оны баланың кішкентай кезінен бастап жүзеге асырудың маңызы зор. Жас ұрпақ санасына туған халқының дүниетанымына деген құрметпен қарап, мақтаныш сезімін оятып, ұлттық рухты сіңіру, тарихы мен өнерін қастерлеп, салт-дәстүрін меңгерту өмір талабы болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Библиотека Гумер – Педагогика. Джон Локк. Мысли о воспитании электронная библиотека. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/galag/10.php

2 Ананьев Б.Г. «Структура индивидуального развития как проблема современной антропологии Изд. Психол. Труды», – 152 с.

3 Подласый И.П. «Педагогика Новый курс» книга М., 2000 г. – 576 с., С. 72-76

4 Макаренко А.С. О воспитании. Издательство политической культуры. – М. 1990 г. – 416 с.

5 Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: «Рауан», 1994, – 222 б.

6 Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев. Педагогика. – Алматы, 1999. – 384 б.

7 Методологические и теоретические проблемы формирования коммунистического мировоззрения школьников /Э.И. Монозон, Н.А. Менчинская, М.С. Васильева; под.ред. Э.И. Монозона. – 1984 г. – 239 с.

8 Платонов К.К. О системе психологии – М., 1972 г. – 216 с.

9 Харламов И.Ф. Педагогика. – Минск, 2000. – 520 с.

10 Крутецкий В.А. Психология общения и воспитания школьников. – Москва, 1976, – с. 30

11 Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. - М., 1995, - 496 с.

12 Ушинский К.Д. Избранные труды. – Издательство: Дрофа, 2005. – 544 с.

13 С.Торайғыров. Шығармалары. Шығыс 1-2 – 1993. – 350 б.

14 Абайдың қара сөздері. – Алматы: 1996. – 220 б.

Резюме

В статье рассматриваются педагогические основы формирования научного мировоззрения учащихся

Resume

The article deals with pedagogical basis of the formation of the students' scientific worldview.

УДК 373.7

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МАЗМҰНЫ КОМПОНЕНТТЕРІ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Ж.Б. ЧИЛДИБАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

А.К. АМАНТАЕВА

докторант
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Аннотация

Мақалада экологиялық білім мазмұны компоненттері негізінде білім алушылардың экологиялық құзыреттілігін дамытудың жолдары қарастырылған. Зерттеу барысында белгілі ғалымдардың «сауаттылық», «экологиялық саналылық», «экологиялық тәрбиелілік», «экологиялық сана», «экологиялық мәдениет» және тағы басқа ұғымдарды талдай отырып, оларды заманауи тұрғыдан қарастырып, өз көзқарастарын, пікірлерін, көпшілікке ұсынған.

Түйін сөздер: экологиялық білім, табиғат, экологиялық тәрбие, экологиялық құзыреттілік, экологиялық сауаттылық, қоршаған орта, құзыреттілік тәсіл.

Экологиялық білім тұлға мен қоғамда экологиялық білімділік пен экологиялық мәдениетті қалыптастыру факторы болып саналады. Себебі, бүгінде қоғамның қажеттілік (пайдалану) құндылықтарының орнын экологиялық мәдениет құндылықтары басуда. Осыдан білімділік тұлғаның басты қасиеті ретінде, адам мен қоғамның барлық мәселелерінен жеткілікті ақыл-ойдың кеңдігін, қоршаған ортаға бағдарлана алу қабілетін, оны қорғау және сақтауда адамды экологиялық іс-әрекетке бағдарлайтыны белгілі.

Экологиялық білім берудің жетекші міндеттерінің бірі бұл тұлғаның экологиялық сауаттылығын қалыптастыру деп анықтауға болады, ол тұлғаның білімге деген танымдық белсенділігіне және оларды күнделікті өмірде экологиялық мәселелерді шешуде қолдануға негізделуі тиіс [1, 111 б].

С.И. Ожегов «сауаттылық» деп – бұл қандай да бір салада қажетті білім мен мәліметтер алу. Сәйкесінше «экологиялық сауаттылық»

экологиялық білімге, мәліметтерге ие болуды көздейді. Экологиялық сауаттылықты қалыптастыру және дамыту мәселелерін зерттеумен көптеген педагог ғалымдар айналысты. Біздің зерттеуіміз аясында «экологиялық сауаттылық» ұғымының анықтамаларын қысқаша контент-талдауға жүгінеміз.

Н.Е. Яценконың пікірінше, экологиялық сауаттылық табиғат қорғау қызметіне саналы түрде қатысуға мүмкіндік беретін білімі, арнайы білік пен дағды, сондай-ақ адамның адамгершілік қасиеттерінің деңгейі [2, 528 б].

Ал, С.А. Кузьмина «Жеке және жас ерекшеліктеріне байланысты тұлға қызметінің заңдылықтары туралы білім деңгейі өзара іс-қимыл сипатын талдай білу табиғат қорғау қызметі процесінде адам мен қоршаған ортаны қорғау және табиғатқа құндылық қатынасы» - деп анықтама берген. Бұл жерде ғалым жеке тұлғаның экологиялық сауаттылығын қалыптастыруда біліммен қатар олардың жас ерекшеліктеріне және қоршаған ортамен қарым-қатынастағы іс-әрекетіне көңіл бөлуді қадағалау қажеттілігін меңзеп отыр. Шын мәнінде жастайынан табиғатқа көзқарасы оң қалыптасқан азамат оның қамқоршысы әрі жанашыр қорғаушысы бола біледі [3, 19 б].

Осы орайда зерттеуші ғалым Л.В. Панфилованың «Өндірістік және шаруашылық қызметтің тарапынан келтірілген зардапты жою және оның алдын алуға құзыреттілік таныту» - деген түсіндірмесінде экологиялық сауаты бар азамат өсе келе табиғат қорғау мәселесінде жергілікті немесе аймақтық экологиялық проблемаларға белсене араласып өндірістік тарапынан келтірілген зардаптарды шешуде саналы нәтижелерге қол жеткізулері айқын. Бұл іс-әрекетті біз экологиялық білім мен сауаттылықтың нәтижесі деп білеміз [4, 181 б].

Ю.П. Ожегов: «Табиғатты адамзаттың мекендейтін орны ретінде, оның үйі ретінде түсіну. Табиғат пен қоғам арасындағы өзара әрекеттесу үдерісінің жаратылыстану білімі ретінде ұғыну, қоршаған ортаның жағдайын тіркейтін ұйымдық және басқа да экологиялық дағдыларын қалыптастыру», - деп түсіндіреді. Бұл айтылған пікірмен біз толық келісеміз. Өйткені адам баласы туған өлкесінің табиғатын үй, тұрақ, мекен ретінде қабылданған жағдайда ғана қоршаған табиғи ортаны сақтап, болашақ ұрпақтарға жеткізе алады. Нәтижесінде табиғат пен қоғам арасында өзара табиғатқа деген ынтымақтастық, экологиялық білім, тәрбие мен мәдениеттік іс-әрекет кешенді түрде жүзеге асады.

Жоғарыдағы ғалымдардың «экологиялық сауаттылыққа» келтірген анықтамаларын талдау келесі көрсеткіштер арқылы көрінеді:

білім, білік, дағды. Яғни, жеке тұлғаның табиғат қорғау қызметінде берілген білімді қолдануға дайындығы деп білеміз.

Құзыреттілік тәсіл тұрғысынан экологиялық сауаттылық күрделілік деңгейінің әртүрлі проблемаларын шешу қабілеттілігімен айқындалады, өскелең ұрпақтың санасында жаңа бағытты қалыптастырудың маңызды құралдарының бірі – әрбір адамның болашағы туралы, болашақ ұрпақ үшін қоршаған табиғи ортаны сақтау туралы күнделікті қамқорлық болып табылады. Осылайша, экологиялық сауаттылық – экологиялық, саяси, мәдени өмірге өз бетінше де, білім беру және тәрбиелеу ұйымдарының жұмысына қатысу арқылы да, экологиялық білім, білік пен танымдық белсенділік таныта отырып, қоғамның экологиялық, саяси, мәдени өміріне қосылғандығы деп қорытынды жасауға болады.

Бұдан әрі Л.Я. Лаврененко пікірі бойынша экологиялық тәрбиенің мақсаты болып табылатын «экологиялық тәрбиелілік» ұғымын қарастырайық, өйткені экологиялық білім, қоршаған табиғатқа және экологиялық қызметке адамгершілік қарым-қатынас кешені болып табылады [5, 95 б].

«Экологиялық тәрбиелілік» ұғымының мәнін анықтау үшін «экологиялық тәрбие» ұғымын қарастырайық. Бірқатар ғалымдар И.Д. Зверев, Л.В. Моисеева, И.Т. Суравегина, Л.П. Салеева және т.б. экологиялық тәрбиені қоршаған табиғи және әлеуметтік ортаға жауапкершілікпен қарауды қамтамасыз ететін экологиялық білім деп қарастырады.

Ғалымдардың басқа бір тобы атап айтқанда, С.Н. Глазачев, М.В. Емельянова, Е.В. Яковлева және т.б. экологиялық тәрбиені тәрбиенің дербес бағыты ретінде санап, оның негізі қоршаған ортаға қоғамдық және жеке құндылық ретінде жауапкершілікпен қарау және оның мақсаты мен нәтижесі тұлғаның экологиялық құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады - деген ұстанымды құптайды.

Ал, В.П. Кәрібжанова, М.Н. Сарыбеков, К.У. Теміров экологиялық тәрбиені білім беру – тәрбие үрдісі жүйесінде білім алушылардың экологиялық сана-сезімді қалыптастыратын табиғатқа деген құндылықты, сезімді, уайымды және құндылықты қарым-қатынасын, арнайы білім, білік, дағды, дағды жиынтығын меңгеруін және иеленуін қамтамасыз ететін, олар экологиялық сананы қалыптастырады - деп қарастырады.

Педагогикалық сөздік бойынша «тәрбиелілік» осы қоғамда қабылданған мінез-құлық және қарым-қатынас ережелерін сақтау ғана емес, оның дүниетанымында көрініс табатын адамның ішкі мәдениетін

білдіреді. Тәрбиелілік адамдарға ғана емес, жануарларға, қоршаған табиғатқа да қатысты көрінеді. Тәрбиелілік ерте жастан қалыптасады және қоғамда мәдениеттің дамуымен, әлеуметтік ортамен, отбасындағы, оқу орнындағы тәрбие жүйелерімен және т. б. байланысты [6, 156 б].

«Экологиялық тәрбиелілік» ұғымын зерттеу шеңберінде ғалымдардың жасаған анықтамаларына қысқаша талдау жасағанды жөн көрдік. Атап айтқанда, «экологиялық тәрбие», «экологиялық тәрбиелілік» ұғымдарының анықтамаларын талдай отырып, біз экологиялық тәрбиелілік – бұл жеке тұлғаның экологиялық мәдениетін дамытуға ұмтылысы, заңға сәйкес және табиғатқа деген (қоршаған ортаға, адамдарға және өзіне) жауапкершілік пен мейірімі деген қорытынды жасай аламыз.

«Экологиялық іс-әрекет» ұғымын қарастырғанда оның барлық жерде бірдей сипатталмайтынын (психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде, экологиялық бағыттағы, табиғатқа бағытталған, экологиялық, табиғатты қорғау және басқа да іс-шаралар мазмұнында) ескере кету қажет. Дегенмен, кез келген жағдайда, адамның жеке басының негізі іс-әрекет арқылы жүзеге асырылады, ол әлеммен қарым-қатынасының жиынтығы, дәлірек айтқанда, көптеген түрлі іс-шаралар арқылы көрініс береді.

Экологиялық іс-әрекет қоғам қызметінің табиғатқа деген көзқарасын көрсететін әлеуметтік іс-әрекеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін, ол осы қызмет субъектісінің өз объектісімен барлық өзара әрекеттесуін қамтиды, яғни экоорта (ол қоршаған ортаны қорғау деп аталады), белгілі бір экологиялық салдарға әкеп соғатын нәтижелер (оң немесе теріс) [7, 57 б]. Осылайша, табиғат қорғау шарты адам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынастың осы тәсілімен байланысты, онда адам табиғи процестерді ұйымдастырып қана қоймай, оларды біріктіреді (аң аулау, жинау, егіншілік, мал шаруашылығына тән), сонымен қатар табиғи ортаға айналған процестерді жасайды әрі ұйымдастырады.

Адам қызметінің кез келген нысаны секілді, қоршаған ортаны қорғау қызметі сананың сапасы (экологиялық сана) арқылы анықталады, бұл адамға тек өзгермейтін немесе өзгермейтін субъектінің қасиеттерін алуға мүмкіндік береді, нәтижесінде экологиялық ортаны қалыптастырады.

Экологиялық сананы анықтаудың екі тәсілін келтіруге болады, ол экологиялық құзыреттің мәнін түсіну және экологиялық сауаттылық пен біліктіліктен бөлек құзыреттілікті ажырата білу.

Экологиялық білім беру үдерісінде оқитын экологиялық білім, күнделікті тұрмыста қалыптасқан экологиялық сезімдер экологиялық мәселелердің маңыздылығын түсінуге, табиғат құндылығын түсінуге ықпал етеді.

Білім мен құндылықтар экологиялық сана қалыптасуына әсер етеді, экологиялық көзқарастың негізін қалайтын нанымға айналады. Өз кезегінде, дүниетаным жеке тұлғаның идеалдарын айқындайды, табиғатқа деген көзқарасты анықтайды, олар табиғат қорғау іс-шаралары – іс-әрекеттер, амалдар, мінез-құлықтар, әдеттерден көрінеді. Басқаша айтқанда, экологиялық мінез-құлық экологиялық сана мазмұнын жүзеге асырудың салдары болып табылады. Яғни, экологиялық сана – белсенді өмірлік ұстаным, қоғамдық маңызы бар экологиялық іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізудегі бастаманың көрінісі, құндылықты бағдарлар мен ұстанымдарды қалыптастыру негізінде өзін-өзі жетілдіру процесі болып табылады.

Көптеген ғалымдардың зерттеулерін, сондай-ақ жоғарыда келтірілген анықтамаларды талдау экологиялық құзыреттілік алынған білімге (экологиялық сауаттылыққа), тұлғаның барлық тіршілік әрекетінің экологиялық бағытына (экологиялық тәрбиеге), қоршаған ортаның жай-күйін дұрыс қабылдауға, түсінуге және бағалауға (экологиялық сана) және экологиялық белсенді әрекет ұстанымына (экологиялық іс-әрекет) негізделгенін көрсетті.

Қорыта келгенде, экологиялық білім мазмұнындағы компоненттер негізінде білім алушылардың экологиялық құзыреттілігін дамыту туған өлкенің қорғауға қабілетті, өн бойына ұлттық патриотизм дарыған, жаһандық білім беру кеңістігінде бәсекелестікке қабілетті тұлға қалыптасқаны сөзсіз. Сондықтан да орта мектеп, жоғары оқу орындарында барлық пәндердің (әсіресе, жаратылыстану) мазмұнында экологиялық құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту жүйелі түрде берілуі тиіс. Нәтижесінде өскелең ұрпақ бойында экологиялық әдеп, мінез-құлық, экологиялық сана және экологиялық мәдениет қалыптасады. Бұл оң өзгерістер «Қоғам-адам-табиғат» жүйесінде өз үйлесімдігін тауып бүкіл адамзаттық өркениетке әкеледі. Демек, экологиялық сауаттылық қалыптасқан жас ұрпақ қана биосфера шегіндегі тұрақтылықты қамтамасыз етуге қабілетті тұлғаға айналады. Табиғаттағы тепе-теңдік заңдылықтарын қатаң сақтай отырып, туған жерінің ғана емес бүкіләлемдік экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Әмірашева Б.К. Биолог мамандарын дайындауда экологиялық білім берудің теориялық және әдістемелік негіздері (антропогенді бұзылған биогеоценоздар мысалында) PhD докторы ғыл.дәр.алу үшін дайындалған дисс. //Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы, 2013. – 111 б.

2 Яценко, Н.Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. Серия «Учебники для вузов. Специальная литература» / Н.Е. Яценко. – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 528 с.

3 Кузьмина С.А. Формирование экологической грамотности старшеклассников в процессе изучения естественнонаучных дисциплин: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Кузьмина Светлана Анатольевна. – Архангельск, 2010. – 19 с.

4 Панфилова Л.В. Формирование экологической компетентности в процессе профессиональной подготовки учителя химии: дис. ...доктора пед.наук: 13.00.08 / Панфилова Людмила Владимировна. – Тольятти, 2002. – 481 с.

5 Лавренко Л.Я. Развитие экологической воспитанности школьников. (Проблемы теории, методики и диагностики) / Л.Я. Лавренко. – М.: изд-во МГОПУ, АНОО НОУ, 1998. – С. 95

6 Исакова М.О. Формирование экологической компетентности будущих учителей начальных классов (на примере вузов Казахстана): дис...канд.пед.наук:13.00.01. // ФГБОУ Московский педагогический госуд. университет - Москва, 2017 г. – 156 с.

7 Ермаков Д.С. Экологическая компетенция учащихся: содержание, структура, особенности формирования / Ермаков Д.С. // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. 2008 г.- №1 (51) - С. 57-58

Резюме

В статье рассмотрены пути развития экологической компетентности обучающихся на основе компонентов содержания экологического образования.

Resume

The article deals with the ways of the development of environmental competence of students on the basis of the components of the content of environmental education.

УДК378.147.227

ГРУППОВАЯ РАБОТА КАК ОДНА ИЗ ИНТЕРАКТИВНЫХ ФОРМ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ

Г.А. ЖУМАДИЛОВА

кандидат педагогических наук, и.о. профессора
Государственный университет имени Шакарима

Б.К. СМАИЛОВА

магистр образования
Государственный университет имени Шакарима

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению проблемы интерактивного обучения. Раскрывается суть интерактивного обучения как совместной деятельности обучающихся в процессе познания. Указывается на важность использования интерактивного обучения в вузовской аудитории при обучении русскому языку как неродному.

Ключевые слова: интерактивность, интерактивное обучение, русский язык как неродной, групповая работа, работа в группах, методы групповой работы, деление на группы, формы групповой работы.

Современное образование характеризуется широким применением интерактивных форм обучения, которым в государственных образовательных стандартах уделяется значительное внимание. Суть интерактивного обучения состоит в организации диалога на занятии, когда каждый участник имеет возможность выразить собственное мнение по изучаемой теме.

Цель нашей работы: определить суть технологии интерактивного обучения, рассмотреть особенности групповой формы работы как одного из интерактивных форм обучения, ознакомить с основными методами групповой работы и поделиться опытом их использования на занятиях по русскому языку в студенческих группах с казахским языком обучения.

Проблема интерактивного обучения рассматривалась многими исследователями [1, 2, 3, 4].

В педагогическом терминологическом словаре интерактивное обучение определяется как «... обучение, построенное на взаимодействии учащегося с учебным окружением, учебной средой,

которая служит областью осваиваемого опыта. Учащийся становится полноправным участником учебного процесса, его опыт служит основным источником учебного познания. Педагог (ведущий) не даёт готовых знаний, но побуждает участников к самостоятельному поиску» [5].

Интерактивность (англ. «interact». «Inter» – «взаимный», «act» – действовать) – означает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо (человеком) или чем-либо (например, компьютером).

При интерактивном обучении учебный процесс организован таким образом, что практически все обучающиеся оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать, анализировать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают.

Совместная деятельность учащихся в процессе освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Причем, происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет не только получать новое знание, но и развивает саму познавательную деятельность и навыки взаимодействия, переводит ее на более высокие формы кооперации и сотрудничества.

В условиях вуза при обучении русскому языку в нерусской аудитории интерактивное обучение – это «специальная форма организации преподавателем познавательной деятельности, способ познания, осуществляемый как совместная деятельность студентов. Все участники взаимодействуют друг с другом, обмениваются информацией, совместно решают проблемы, моделируют ситуации, оценивают действия других и свое собственное поведение, погружаются в реальную атмосферу делового сотрудничества по разрешению проблемы. Одна их целей состоит в создании комфортных условий обучения, таких, при которых студент чувствует свою успешность, свою интеллектуальную состоятельность, что делает продуктивным сам процесс обучения» на втором языке (русском языке как неродном) [2, с.11].

Работа в группах является одной из часто употребляемых форм интерактивного обучения. При использовании данной технологии на занятиях по русскому языку в группах с нерусским языком обучения студенты имеют возможность активного взаимодействия и сотрудничества в познавательной деятельности. Она дает возможность

обучающимся сообща выполнять работу, делает сам процесс обучения интересным, увлекательным. Групповая работа – это одна из популярных форм работы при обучении как в высших, так и в общеобразовательных учебных заведениях.

В методической литературе дается такое определение работе в группах: «... – это небольшое объединение людей (от 2-3 до 20-30 человек), занятых каким-либо общим делом и находящихся в прямых взаимоотношениях друг с другом» [2 с.207]. Цель такой работы – в соответствии с целями занятия достигнуть результата общими усилиями. Данную форму можно использовать как на лекциях, так и на практических занятиях.

Групповая форма обучения, по мнению специалистов, позволяет одновременно решать три основные задачи: 1) конкретно-познавательную задачу, которая связана с непосредственной учебной ситуацией; 2) коммуникативно-развивающую, в процессе которой вырабатываются основные навыки общения внутри и за пределами данной группы; 3) социально-ориентированную, воспитывающую гражданские качества, необходимые для адекватной социализации индивида в сообществе» [6, с. 88].

Обучение в группах использовалось в педагогике довольно давно. Оно является важным элементом прагматического подхода к образованию в философии Джона Дьюи. В нем говорится, что «в процессе обучения ошибаются все. Только одним нужно больше времени и усилий, чтобы овладеть материалом, другим меньше. А как это сделать - дело методики!» [7].

Групповое обучение появилось в области Дальтон-плана (США) в начале XX века. В его основу положены идеи о свободном воспитании и развитии ребенка Жан-Жака Руссо, И.Г. Песталоцци, Д. Дьюи. По мнению швейцарского педагога И.Г. Песталоцци, сочетание индивидуальной и групповой деятельности повышает активность учащихся и создает условия для взаимного обучения [8].

В советской дидактике интерес к групповой работе появился в 60-е годы. Доктор психологических наук И.А. Зимняя подчеркивает, что «по сравнению с индивидуальной работой по схеме «учитель-ученик», внутригрупповое сотрудничество в решении тех же задач повышает его эффективность не менее чем на 10%» [9, с.230].

По данным профессора И.М. Чередова, при работе в группе, слабые учащиеся на 20%-30% выполняют больше, чем при фронтальной работе [10, с.157].

Главным условием успешного проведения групповой работы является комплектование групп. От того, как обучающиеся распределены по группам, зависит процесс и итог занятия. При комплектовании групп следует учитывать два признака: уровень учащихся и характер межличностных отношений. В группе должна быть атмосфера доброжелательности и позитивной настрой. Только в этом случае возникает «психологическая атмосфера взаимопонимания и взаимопомощи, снимаются тревожность и страх» [11, с.75]. Разделить учащихся по группам можно разными способами: по жребью, по желанию, случайным образом и др.

Методика деления на группы не допускает образовывания «лучших» или «худших» групп, а также работы одним составом, чтобы не выделять только одного лидера. На занятиях работают группы сменного состава. Цель такой работы - научиться делиться своими идеями, сотрудничать и вырабатывать общую точку зрения не только с другом, но и с человеком, с которым не сложились отношения, т. е. учиться налаживать контакт и совместно создавать новые творческие идеи.

Опыт работы в вузовской аудитории при обучении русскому языку как неродному, куда попадают выпускники школ с разным уровнем речевого развития, требует от педагога поиска эффективных путей организации речевой деятельности обучающихся, создания полноценной языковой среды, чтобы каждый чувствовал себя на занятии комфортно и мог полнее раскрыть себя.

Деление на группы заранее планируется педагогом. В группах работает от 2-х до 5-6-ти человек. При делении на группы учитывается интерес обучающихся, их возможности, склонности, а также изучаемый учебный материал, программа курса. Отсюда и название групп. Так, в курсе русского языка предусмотрено изучение функциональных стилей речи и типов речи. Исходя из этого, группы могут быть названы: «*Разговор по душам*» (разговорный стиль), «*Кабинет деловых людей*» (официально-деловой стиль), «*Работники СМИ*» (публицистический стиль), «*Исследователи*» (научный стиль), «*Мастера художественного слова*» (художественный стиль). Каждая группа обучающихся работает с текстом соответствующего стиля. При повторении типов речи в русском языке работа проводится в следующих группах: «*Художники*» (описание), «*Рассказчики*» (повествование), «*Мыслители*» (рассуждение), «*Универсалы*» (смешанные типы речи).

При изучении отдельных стилей речи на занятиях практикуется методика квест-игры. Так, по теме «Официально-деловой стиль» проводилась игра «Мир документов». В игре этого жанра всегда предполагается задание, в котором необходимо что-то разыскать – предмет, подсказку, сообщение, чтобы можно было двигаться дальше. Слово Quest переводится на русский язык как «поиск». Перед началом квест-игры студенты разделились на две команды. Перед ними ключи белого и черного цвета. Каждый студент выбирает ключ и определяется в группу по цвету ключей. Дается название командам: «Официальные» и «Деловые». Лингвистический квест «Мир документов» проводится по турам:

1-ый тур - «Ответь на мои вопросы». Правило первого тура заключается в том, что нужно выбрать одну ячейку и ответить на вопросы. За каждый ответ команда получает ключ.

2-ой тур - «Бермудский квадрат». Правило второго тура: выписать из таблицы названия документов. У какой команды больше слов, тому дается ключ.

3-ий тур - «Объясни!». Задача - дать определение названиям документов (Заявление, расписка, доверенность, автобиография, характеристика, отчет и др).

4-ый тур. Расставить все реквизиты документов по порядку:

1) Реквизиты заявления

2) Реквизиты расписки:

5тур. Исправить данные документы в соответствии с нормами официально-делового стиля.

6-ой тур - «Сделать из мухи слона» или «Анаграмма». Можно из одного слова получать разные слова, заменяя в исходном слове буквы. Правила данного тура: Перед вами названия деловых бумаг, ваша задача – составить слова, переставив местами только буквы в данном слове, ничего не удаляя и не добавляя.

1команда. Характеристика, доверенность, автобиография.

2команда: Заявление, объяснительная записка, протокол.

В групповой работе на занятиях по русскому языку студентами изучается, обобщается и повторяется материал на втором (неродном) языке. В процессе работы формируются не только общелингвистическая компетентность, но и коммуникативные умения, формируются продуктивные навыки и умения в различных видах устной и письменной речи на этом языке. Заниматься в группах не только легко и интересно, но и намного эффективнее, так как во время работы обучающиеся помогают друг другу, выполняют задания,

стараясь опередить другие группы и при этом снимается стрессовая ситуация.

Существует много разных форм групповой работы. В практике работы нами использовались различные методы группового обучения:

«Работа в парах» является наиболее употребляемым методом. Работа направлена на активное взаимодействие учащихся, взаимопомощь, взаимообучение. Ведущим фактором данной формы является сотрудничество, в процессе которого учащиеся могут повторить пройденный материал, изучить и закрепить новый, а также при необходимости проверить друг друга. Мотивацией участника пары является принятие ответственности за результат работы не только себя, но и другого участника.

Приём «Продолжи». Каждая группа должна составить связный текст на определённую тему. Каждый участник составляет одно предложение, а затем продолжает следующий и так по цепочке.

Методика 6 x 6 x 6 («Шесть на шесть»). Работа проходит в два этапа. На первом этапе каждая группа получает отдельное задание. В результате работы участники в группах получают новые знания и умения, при этом каждый из них готовится представить результаты работы своей группы участникам других групп. На втором этапе идёт смена групп таким образом, чтобы в каждой из новых групп были представители всех групп с первого этапа. Сначала каждый участник в новой группе представляет результаты работы своей группы с первого этапа, а потом вся группа вместе выполняет задания, используя знания или умения, полученные на первом этапе, т. е. рассматривают один вопрос с трех позиций и вырабатывают общий вывод трёхстороннего сотрудничества.

Техника «Аквариум». Этот метод чаще всего используют при работе с материалом, который содержит противоречия или разногласия. Поэтапно данный метод выглядит следующим образом: Преподаватель представляет аудитории проблему. Затем делит ее на группы. Каждая группа выбирает представителя от своей группы. После этого группы за определенное время должны обсудить проблему и определить общую точку зрения. Представители групп высказывают позицию, а остальные участники в это время могут передавать своему представителю записки. По истечению времени обсуждение заканчивается. Данная форма обучения продуктивна тем, что с самого начала занятия все участники включаются в процесс обсуждения, а после чего помогают своему представителю. Обсуждение формирует

навыки совместного принятия решения и дает преподавателю возможность проанализировать характер взаимодействия участников.

Работа в группах дает возможность обучающимся в активной деятельности и на примере других лучше усваивать и запоминать учебный материал. Объединение в группу дает понять, что чем дружнее и сплоченней будет команда, тем лучше будет результат, потому что от этого зависит итоговая оценка за занятие. И все же самой главной мотивацией при работе в группе должно быть желание победить. Дух соперничества играет немаловажную роль, так как чаще всего занятия проходят в форме соревнования и каждый стремится сделать полезное для своей команды, чтобы добиться высоких результатов.

При проведении групповой работы следует обратить внимание на следующие моменты:

- Нужно сделать инструкции понятными для учащихся. Записать их на доске или раздать на карточках.
- Для выполнения задания необходимо предоставлять достаточно времени.
- Подумать о способе поощрения, так как это стимулирует команду.
- Нужно убедиться в том, что все участники в процессе работы видят друг друга и могут взаимодействовать.

Применение данной технологии в современном образовании, а именно в вузовской методике русского языка в группах с казахским языком обучения благоприятно влияет на эффективность результата и мотивацию обучающихся. Активная совместная деятельность студентов в процессе усвоения нового материала или его повторения указывает на то, что каждый из них в течение занятия вступает в коммуникацию, обменивается знаниями, мнением и вносит свой вклад в процесс обучения.

Таким образом, занятия по русскому языку в групповой форме в сочетании с традиционной формой представляют собой наиболее эффективную форму, которая является важнейшим средством для совершенствования учебного процесса. Грамотное и умелое использование той или иной групповой формы на занятии, активное взаимодействие участников позволяют добиться высоких результатов и положительного настроения как со стороны обучающихся, так и со стороны преподавателя, формирует навыки коллективной работы, которые необходимы в дальнейшей трудовой деятельности по решению проблем.

Список литературы

- 1 Полтава И.И., Г.И. Козлова Современные педагогические технологии на современном уроке: составители: И.И. Полтава, Г.И. Козлова — Златоуст: Изд-во ММЦ, 2009г.- 35с. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/.../2014/.../ispolzovanie-tehnologii-grupповой>
- 2 Асафова Е.В., Телегина, Н.В., Голованова, И.И. Практики интерактивного обучения: методическое пособие – Казань: Издательство Казанского университета, 2014.- 288 с.
- 3 Плаксина И.В. Интерактивные технологии в обучении и воспитании: метод: пособие / И.В. Плаксина. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2014. – 163 с.
- 4 Лашкина Т.Н. Роль интерактивных форм обучения в повышении познавательной активности учащихся [Электронный ресурс]. [http://pedsovet.org/component/option ...](http://pedsovet.org/component/option...)
- 5 Педагогический терминологический словарь. – С.-Петербург: Российская национальная библиотека, 2006. – 428 с.
- 6 Дьяченко В.К. Коллективно-групповые способы обучения Педагогика. – 1999. №2. – С. 21-27.
- 7 Педагогика прагматизма: Джон Дьюи: Прагматическая ... - Knigi.link knigi.link/sravnitel'naya-pedagogika_1367/pedagogika-pragmatizma-djon-45080.html.
- 8 Джуринский А.Н. История педагогики и образования: учебник. –М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2013. – 400 с.
- 9 Зимняя, И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 480с.
- 10 Чередов И.М. Сочетание фронтальной общеклассной, групповой и индивидуализированной форм учебной работы на уроке: метод. рекомендации / И. М. Чередов. - Омск: Омское обл. отд-ние Пед. о-ва РСФСР, 1982. - 157 с.
- 11 Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых. – М.: Просвещение, 1985. - 128 с.

Түйін

Мақалада интерактивтік оқытудың мәселелері қарастырылған. Интерактивтік оқытудың оқушылардың бірігіп тынымалдау әрекетінің мәнін ашады. Орыс тілін өз тіліндей емес оқытуда жоғарғы оқу орнының аудиториясында интерактивтік оқытудың қолданылуының маңыздылығы көрсетіледі.

Resume

The article is devoted to the consideration of interactive education problem. The essence of interactive learning as a group activity of students in the process of learning is revealed. The importance of using interactive training in the university audience when teaching the Russian language as a non-native language is pointed out.

GENDER AND EDUCATION IN MODERN QATAR

N.K. ABDRAYEV

PhD, Senior Lecturer

Al-Farabi Kazakh National University

Zh.B. ABDIKADYROVA

PhD student

Al-Farabi Kazakh National University

Annotation

This article is devoted to the features of the development of gender education and gender pedagogy in the modern education system of the State of Qatar. The authors of the article analyze the current state, problems and prospects of Qatari education in terms of gender approach, revealed the importance of the factor of education in the process of gender socialization of Qatari society.

Key words: The State of Qatar, Qatari women, education, gender policy, gender education, empowerment of women.

Gender education in the narrow sense is, first of all, educational programs on gender issues, which are read in various variants for students, as a rule, in the social sciences and humanities. In a broader sense, gender education means education that promotes gender equality and helps to overcome negative gender stereotypes. In this sense, gender education does not necessarily have to be expressed in any specific educational programs, it is present in the processes of training and education and is part of the ideology of higher education.

European Institute for Gender Equality defines gender education as «a necessary part of curricula at all levels of the education system, which would enable both girls and boys, women and men to understand how constructions of masculinities and femininities and models for assigning social roles – which shape our societies – influence their lives, relationships, life choices, career trajectories, etc» [1].

Article 25 of the Qatar Constitution states: «Education is one of the basic pillars of social progress. The state shall ensure, foster, and endeavor to spread it». Article 49 further states: «All citizens have the right to education; and the State shall endeavor to make general education

compulsory and free of charge in accordance with the applicable laws and regulations of the State» [2].

The system of classical education for girls was introduced in 1953 with the opening of the first elementary school for girls. Since then, the number of schools for girls has increased, and now there are schools for girls in every populated locality of Qatar. This contributed to raising the level of education of girls and women's opportunities to find decent work.

The education system in Qatar has improved the quality of education of various sections of the population thanks to measures taken to promote literacy under the auspices of the state, the implementation of programs to combat illiteracy among adults, and strict adherence to the Law on Compulsory (Primary) Education. As a result, the percentage of literate among adults in Qatar (aged 15 and over) increased from 93.47% for men and 84.99% for women in 2004 to 96.35% and 90.02%, respectively, in 2009. Now among men and women in the age group from 15 to 24 years, illiterate people are practically no longer present. The fact that in 2009 the illiteracy rate was 0.35% testifies to the effectiveness of measures taken by the state to eliminate this phenomenon, especially among young people [3].

The state is doing a lot to eradicate illiteracy through the implementation of plans and programs for both sexes. The percentage of participation in these programs, especially among women, citizens and non-citizens of Qatar, has increased.

In Qatar girls rarely prefer to study at vocational schools. Indeed, they all prefer to study classical subjects, and none of them undertakes to study vocational and technical specialties.

Measures to empower Qatari women were taken in all areas of the education system, including university education. Since 2005, at least 74% of Qatar University graduates in all specialties were women. In other words, women make up about three out of four University graduates. The vast majority of graduates received diplomas in the field of literature and the humanities.

In order to eliminate all forms of discrimination against women in the field of education, the state has provided qualified women with the opportunity to run schools. Currently, these responsibilities are performed by more women than men.

Qatari women play an important role in the management of not only schools, but also universities. For example, Prof. Sheikha Abdulla Al Misnad, a president of Qatar University in 2003-2015, was the first woman to hold this position [4].

It is worth mentioning that Her Excellency Sheikha Al Mahmoud, who was Minister of Education in 2003-2009, became the first Qatari and Gulf woman to occupy this important ministerial position [5].

Her Highness Sheikha Moza Bint Nasser, the mother of the Emir, thanks to the various posts she holds at the national level, plays a prominent role in the advancement of women and promotes their active participation. Her Highness is the Chairperson of the Qatar Foundation for Education, Science and Community Development, QF (a non-profit organization established by Emir Father in 1995, made up of more than 50 entities working in education, research, and community development [6]), as well as the Vice-President of the Supreme Council for Education. She plays an important role at the regional and international levels in her capacity as Special Envoy for Primary and Secondary Education of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO).

Her Highness Sheikha Moza Bint Nasser said in an interview with Associated Press that she spends 80 percent of her time working on education issues inside and outside the oil-rich Gulf state [7]. Her Highness has spared no effort to improve educational programs for women, focusing on educational institutions, governmental and private education, through her presence and active participation in the meetings of educational leaders in scientific, educational, and sport sectors [8].

The state has established standard curricula, regardless of gender. Some of the programs that are taught at all stages of training, especially the social sciences, provide information on the socio-economic role of women in such a way as to help eliminate existing gender stereotypes. The High Education Council also developed a set of criteria for curriculum at all stages. The women's theme was reflected in the course of this work in order to highlight the role of women in social development and to eliminate all forms of discrimination against women.

Disciplines relating to the status of women are taught at various social and humanitarian departments at universities in Qatar through various curricula on gender, human rights, family and family relations, ethnic studies, modern Arab society, independent studies, etc. Many students also prepare theses, including the study of the status of women.

In Qatar, there is no discrimination on the basis of gender when conducting examinations, determining grades and deductions. Examinations are the same for all students at all stages of education.

The same approach is applied to the teaching staff. The state provides teachers with the resources they need in their work, and promotes the development of their abilities without any differences between them on the

basis of gender. The state builds schools according to international standards for all stages of education without making any distinction between students on the basis of gender.

There are joint schools and separate schools for boys and girls in Qatar. In public schools and the University of Qatar, training is separate, but in private schools, schools for immigrants and Qatari branches of foreign universities, co-education is possible. There are no legal restrictions on co-education. The state prefers to adhere to the policy of separating boys and girls, taking into account the wishes of the majority of the population and seeking to encourage Qataris to enroll their daughters in educational institutions at all stages of education.

Higher education institutions were first established in 1973, when Qatar's first national College of Education opened for men and women, in which up to 150 students (57 male students and 93 female students) were enrolled in the first year. Then with the requirements of the rapidly growing population and the need for the expansion of the College, in 1977, Qatar University was founded with four new colleges; Education, Humanities & Social Sciences, Sharia, Law & Islamic Studies, and Science [9].

The state encourages female students to complete higher education. It offers education grants in all specialties, depending on the needs of the local labor market. These subsidies are given in the light of academic excellence.

Before the 2005/06 school year, about 46% of all university students who were sent to study abroad were women. This figure increased by 56.1% in the 2009/10 academic year [3]. Thus, a step forward was made in relation to the situation of Qatari women, indicating that significant sociocultural shifts are taking place in a society that now has a different attitude towards sending women to study abroad, i.e. to the idea, strongly supported by the government.

The Qatar Foundation for the Protection of Women and Children, the National Human Rights Committee, the Ministry of Social Affairs and the Supreme Council for Family Affairs are implementing awareness-raising programs on women's rights and discrimination. They are also organizing training courses and preparing legal education programs for schools and radio and television broadcasts, as well as writing articles for the local press and the Foundation's quarterly magazine entitled Aman [10].

The state approved a clearly developed investment policy in the development of the potential of Qatari men and women. This policy focuses on providing all Qatari residents with opportunities for high-quality general education and a diverse university education that meets international standards. As part of an equal opportunity policy, Qatari women are given

the help they need to get an education in Qatar that meets their aspirations and is paid by the state. Women can also be sent to study at the best foreign universities. The state offers working women the opportunity to study and receive vocational training abroad. Women can represent the state in international forums and, according to their wishes, can be there accompanied by their spouse, father or brother, and at the state expense.

The state has opened the Department of Mass Communication at Qatar University to encourage women to work in the media [11]. A branch of the Northwestern University was opened in the Education City in Qatar in order to offer advanced training programs for women who are media professionals. There are more women than men among the graduates of the Department of Mass Communication of Qatar University.

University departments, where there are courses in international relations and political science, encourage women to participate in their programs.

Interest in women's sports began with the introduction of the state education system in the 1950s. Physical education has become one of the main disciplines in the curriculum, and sports facilities have appeared in all schools for girls.

Qatar University opened the Sports Activities Department [12] for students of both sexes. The program of this department was developed in collaboration with the Academy for Sports Excellence (ASPIRE), which is the first institution of its kind in the Middle East. It employs world-class specialists in the field of sports sciences and professional sports, who teach disciplines on a scientific basis, and not on the basis of old ideas about sports as a hobby. The department promotes healthy lifestyles throughout Qatar and offers opportunities for obtaining an education in sports based on a scientific approach that meets modern international standards.

Since its founding in 2004, Aspire Academy has been authorized to provide sports training and education to students with sports potential in an exceptional educational and sports environment [13].

In 2000, the Supreme Council for Family Affairs organized the Qatar Women's Sports Committee, which joined the Qatar National Olympic Committee in 2001. The Committee encourages women to play sports and improve the sports performance of women athletes, supports women's sports, promotes women's participation in sports, disseminates information about the importance of sports activities for women in society, attracts Qatari women to participate in sports seminars, studies and conferences organized in Qatar and abroad, and also seeks to improve the technical and administrative organization of women's sports.

Female sports centers have been established in Qatar. There are also Qatari women who train athletes in various sports, in addition to female coaches and citizens of other countries.

Women take part in sports competitions and championships that are held in Qatar, in the region and in the world.

Qatari women play their part in the Girl Guides movement. The Girl scout organization, established in 1995, participates in most of the activities carried out by similar organizations in Arab and other countries. Thus, in November 2017, Qatar Scout and Girl Guides Association celebrated the Arab and Gulf Guide Day, and on this occasion honoured the first batch of Qatari Girl scouts [14].

Despite Qatari women's achievements in education, they still face a number of obstacles in this area: some Qatari women are reluctant to use the opportunity for education abroad offered by the state, although the expenses associated with traveling can be covered to study institutions. This problem has social causes, as women still need their family's permission to travel abroad.

Another problem is the negative attitude of society towards women's sports. This prevents women from attending sports centers that have been opened for them in Qatar. In addition, the nature of some sports and the conditions put forward for participants in some international sports competitions may be contrary to the customs and traditions of Qatari society.

Despite the obstacles that stand in the way of the empowerment of Qatari women in the field of education, the fact that there is political will, constant efforts are being made to eliminate all forms of discrimination against women in this important area, and society is increasingly aware of the importance of education, will lead to new quantitative and qualitative gains, thanks to which Qatar will become one of the world leaders in the field of education.

Thus, it is likely that further efforts will be made to expand the range of disciplines studied by women, encourage women to participate in vocational training programs, expand counseling services on education and career development, encourage women to study and improve their skills abroad, and additional measures will be taken to eradicate illiteracy among Qatari women.

In addition, Qatari women are expected to benefit from the increased opportunities provided by the Education City of the Qatar Foundation for the Development of Education, Science and Society, which will offer specialized programs that meet the requirements of Qatar's social

development in general, including the labor market. These programs will be available at branches of international universities opened in the Education City.

Despite achievements in education programs, quantitative and qualitative advancement in the Qatari educational system, it suffers from a phenomenon that can be called «missing boys». Sheikha Abdulla Al-Misnad, a Qatari academic, former President of Qatar University explains this phenomenon with two reasons. “There are two problems to consider when looking for men in higher education. First, the roots of the lack of men in higher education lie at lower levels of the education system, where boys are inferior compared with girls. ... The second problem is that the incentives for higher education for men are weak” [15].

In conclusion, it should be emphasized that Qatar is one of the few countries in the world with a high level of human development. This is largely due to the progress made in the field of education. If you look at the current situation of women in the field of education, it becomes obvious that there has been a qualitative shift in the role of women in Qatari society, which goes beyond stereotypes. Thus, women gained access to leadership positions in the field of school and university education.

Literature

1 Gender education // Glossary & Thesaurus. European Institute for Gender Equality // <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1166>

2 Constitution of Qatar // <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/qa/qa009en.pdf>

3 Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Initial reports of States parties, Qatar, 28 November 2011 // <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRi>

CAqhKb7yhsgU%2BGVhCNQpWtRROUJcRa%2Bolx6uEBsznJWIPjIwciZu0Y8sc4A0E4G%2FmaE3qwhEQ0mVW6sQHcUOGWk%2FSaJFQ11VF0iVcZPSKYYicKNqMmc3Y

4 Reaching Higher Qatar University, 1977-2015. – QU, 2016 // https://www.academia.edu/36117024/Reaching_Higher_Qatar_University_1977-2015_QU_2016_.pdf

5 Under the patronage of HE Sheikh Abdullah Bin Nasser Bin Khalifa Al Thani, Prime Minister And Minister of Interior // Qatar University. – 2019. – 27 March // <http://www.qu.edu.qa/newsroom/Qatar-University/Under-the-patronage-of-HE-Sheikh-Abdullah-bin-Nasser-bin-Khalifa-Al-Thani,-Prime-Minister-and-Minister-of-Interior>

6 The official website of Qatar Foundation // <https://www.qf.org.qa/about>

7 Lederer E.M. Qatari First Lady Promotes Education. Interview with AP. United Nations in New York, 22 September 2012 // Office of Her Highness Sheikha Moza Bint Nasser, State of Qatar // <https://www.mozabintnasser.qa/en/media-center/speeches/interview-ap-qatari-first-lady-promotes-education>

8 Women and the community // <http://www.ashghal.gov.qa/en/AboutQatar/Pages/Women.aspx>

9 About // The official website of Qatar University // <http://www.qu.edu.qa/about>

10 The Qatar Foundation for the Protection of Women and Children // UN Women // <http://evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/qatar/2002/the-qatar-foundation-for-the-protection-of-women-and-children>

11 Mass Communication // The official website of Qatar University // <http://www.qu.edu.qa/artssciences/departments/mass%E2%80%93comm>

12 Sports Activities // The official website of Qatar University // <http://www.qu.edu.qa/students/activities/sports-activities>

13 About us // The official website of Aspire Academy // <http://www.aspire.qa/>

14 Qatar Scout and Girl Guides Association marks Gulf guide day // The Peninsula. Qatar's daily newspaper. – 2017. – 6 November // <https://www.thepeninsulaqatar.com/article/06/11/2017/Qatar-Scout-and-Girl-Guides-Association-marks-Gulf-guide-day>

15 Sheikha Abdulla Al-Misnad. The Dearth of Qatari Men in Higher Education: Reasons and Implications // Middle East Institute. – 2012. – 20 June // <https://www.mei.edu/publications/dearth-qatari-men-higher-education-reasons-and-implications>

Түйін

Бұл мақала Қатар Мемлекетінің қазіргі кездегі білім беру жүйесіндегі гендерлік білім беру мен гендерлік педагогиканың даму ерекшеліктерін қарастыруға арналады. Мақалада қатарлық білім берудің қазіргі жағдайына, мәселелері мен даму болашағына гендерлік талдау жасалып, қатарлық қоғамның гендерлік әлеуметтенуі үдерісіндегі білім беру факторының маңыздылығы көрсетіледі.

Резюме

Данная статья посвящена рассмотрению особенностей развития гендерного образования и гендерной педагогики в современной системе образования Государства Катар. В статье проанализированы современное состояние, проблемы и перспективы катарского образования с точки зрения гендерного подхода; раскрыта значимость фактора образования в процессе гендерной социализации катарского общества.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

М.С. САПИЕВА

кандидат педагогических наук,
Костанайский государственный педагогический
университет имени У.Султангазина

Аннотация

Статья освещает ретроспективу развития профессионального музыкального образования в регионе. История охватывает 80 лет и содержит исторические сведения об истории развития всех ступеней профессионального музыкального образования в Костанайской области: музыкальных школ, музыкального колледжа, музыкальных факультетов в ВУЗах.

Ключевые слова: Музыкальное образование, музыкальная школа, музыкальный колледж, музыкальный факультет, Костанайская область.

Исследуемый период условно был поделен по исторически сложившимся периодам.

1940-1950 годы.

С конца 1930-х начала 1940-х годов Казахстан повсеместно захватила волна индустриализации, подчиненная интересам руководящей элиты. Развивалась транспортная сеть, сельское хозяйство. В годы Второй мировой войны из западных и центральных регионов Союза эвакуируются крупные промышленные объекты и культурные учреждения. Так, на территорию Костанайской области была эвакуирована Швейная фабрика «Большевичка» из г. Херсон, Завод химического волокна из г. Клин, завод «Комсомолец», выпускающий танковые огнеметы. В этот период Костанайская область приняла большое количество представителей эвакуированной интеллигенции-педагогов просветителей в области музыкального образования [1].

Первым очагом музыкального образования в Костанайской области была музыкальная школа города Костанай, организованная

в 1942 году эвакуированным профессором Харьковской консерватории Хинчуком Вольфом Израилевичем. До этого времени Хинчук Вольф Израилевич – теоретик и пианист - работал заведующим учебной частью Харьковского музыкального техникума. Позже с 1943-1944 в школу приехали работать репрессированные педагоги из Киева, Одессы, Харькова и Москвы – Е.М. Соболева, В.П. Бобковская (пианистка симфонического оркестра Одесского оперного театра), Л.А. Шульц-Найденова, И.Г. Некрасова, Д.И. Полулях (работающий по совместительству настройщиком), В.И. Речная. В 1944 году педагогами Н.В. Малышевым, И.Я. Бочкаревым, О.Б. Будяковым и Ю.И. Марковым в музыкальной школе было открыто отделение народных инструментов. С 1952 года преподавателем Д.И. Полулях начато преподавание теоретических и хоровых дисциплин, а с 1953 года выпускником Алмаатинской консерватории имени Курмангазы Т.О. Оразбековым был открыт класс домбры [2].

28 декабря 1943 года было принято решение об организации филиала Казахской государственной филармонии имени Джамбула в городе Костанай, и уже в марте 1944 году артистами филармонии был дан первый концерт [3]. Областная филармония была расположена в здании областного драматического театра. А в июле 1945 года в областном драматическом театре силами преподавателей и учеников музыкальной школы был проведен отчетный концерт музыкальной школы г. Костанай. Так, областной драматический театр стал культурным центром региона.

Благодаря усилиям преподавательского состава музыкальной школы г. Костаная, в этот сложный для страны период перемен была начата работа по преумножению традиций академической школы профессионального обучения детей музыке. Результатом данной работы явились концерты педагогов консерватории и их учеников, пропагандирующих академическую музыку.

В целом, данный период ознаменован зарождением в регионе академического музыкального образования: педагоги консерватории, как эвакуированные, так и выпускники Алмаатинской консерватории имени Курмангазы, обучали детей игре на фортепиано, народных инструментах, вели занятия теоретических и хоровых дисциплин. Именно этот период заложил основы для

последующего расцвета профессионального музыкального образования в Костанайской области.

1960-1980 годы.

С конца 1950-х годов освоение целинных земель и горнорудных богатств на территории Костанайской области приобрело масштабный характер. В 1960-х годах Костанайская область становится крупнейшим промышленным центром, а также центром сельскохозяйственного производства. Сданы в эксплуатацию обувная фабрика, деревообрабатывающий комбинат в г. Костанайе, Соколовско-Сарбайский, Качарский и Лисаковский горно-обогатительные комбинаты, комбинат «Кустанайасбест», Джетыгаринская обогатительная фабрика. С началом работы проектного института «Кустанайгосельпроект» связано развитие инфраструктуры строительной отрасли. Помимо прочих объектов, в эксплуатацию были сданы Дома культуры «Химик», «Юность», «Текстильщик», Дворец Профсоюзов. Миграционные процессы в регионе послужили толчком для открытия различных очагов культуры, в том числе музыкальных образовательных учреждений.

В 1958 году, в связи со строительством и развитием **города Рудного**, являющегося на тот момент крупным в северном регионе горнодобывающим центром, в городе открывают **музыкальную школу**. Позже, в начале 2000 годов, по инициативе директора Рудненского музыкального училища Гартунг А.А. и Можейко С.Н., которая впоследствии стала первым директором, музыкальную школу г. Рудного переименовывают в «Основную специализированную школу с углубленным изучением музыки». В 2001 году была открыта группа раннего эстетического развития. С сентября 2003 года школа получила статус Основной специализированной музыкальной школы и, тем самым, вошла в список инновационных образовательных учреждений Костанайской области.

С 1961 года начала функционировать детская **музыкальная школа Костанайского района**. В настоящее время в школе открыты отделения – фортепиано, народных инструментов, вокально-хоровое, теоретическое.

С этого же года, в 1961 г., для юных музыкантов открывает двери **музыкальная школа города Житикара**. Первым директором был Трошкин Гарри Федорович. В настоящее время в школе открыты

классы: домбры, гитары, фортепиано, баяна, аккордеона, а также класс сольного пения.

С 1963 года в г. **Рудный** начало функционировать **Музыкальное училище**. Первыми директорами были Гагарин С.М., Пищур М.И., Казьмин Е.И. Педагогические кадры нового училища формировались согласно всесоюзному распределению. Благодаря этому, в музыкальном училище г. Рудного работали педагоги, продолжившие традиции следующих консерваторий:

– Московской - Андреев Б.Г. - дирижерско-хоровое отделение, Угрюмов В.А. - струнное отделение, Казьмин Е.И. и Смирнов В.М. - отделение народных инструментов;

– Астраханской - Плотникова В.Н. - отделение фортепиано, Гребенщиков А.М. - отделение народных инструментов;

– Рижской - Фалкс Э.М. - дирижерско-хоровое отделение;

– Свердловской - Огарёва Л.В.- дирижерско-хоровое отделение;

– Алма-атинской - Семёнов А.Г. - отделение духовых инструментов, Томиндарова А.М. - отделение фортепиано, Деев Е.П. - отделение духовых инструментов, Сашина Н.В. - дирижерско-хоровое отделение, Чередниченко Е.П и Шашкова О.К. - отделение теории музыки и др.

– Саратовской - Стародубов Б.М. и Яковлев Ю.П. - отделение народных инструментов [4].

С момента создания училища, в период 1960-х - 1970-х годов, функционировали следующие отделения: специального фортепиано, дирижерско-хоровое, духовых инструментов, народных инструментов, вокальное, теории музыки.

В начале 1960-х годов в музыкальную школу г. Костанай приехали выпускники Житомирского и Киевского музыкальных училищ - А.В. Заика, Б.Д. Граб, А.В. Заруба, С.А. Заберезников. Миграционные процессы, а также рост рождаемости на территории региона обусловили необходимость открытия второго корпуса музыкальной школы в городе Костанай. Так, в 1965 г. была открыта **музыкальная школа № 2**, директором которой стал Ю.В. Шаляпин. В свою очередь, директором музыкальной школы № 1 в период с 1966 по 1983 стала Вера Степановна Носкова.

С 1967 года открылась музыкальная школа в **городе Лисаковск**. Первым директором был назначен Ермолаев Борис Николаевич – выпускник Рудненского музыкального училища, класс баяна. Первые педагоги-Кривощеева Л.С., выпускница Магнитогорского музыкального училища (отделение фортепиано), Артемьева Л.С.,

выпускница Рудненского музыкального училища (теоретическое отделение) и др. С начала создания были открыты классы: баяна, фортепиано, виолончели, скрипки, а также преподавались теоретические дисциплины.

С 2012 года ежегодно музыкальная школа проводит конкурс пианистов «Pianolis», членом жюри которого приглашаются педагоги класса фортепиано г. Рудного, г. Костанай, а также в качестве почетного гостя бывший педагог музыкальной школы г. Лисаковск, ныне педагог фортепиано школы искусств г. Челябинска, Кис Светлана Васильевна. Кис С.В. разработала авторскую методику ускоренного обучения детей игре на фортепиано, чем охотно делится с коллегами в рамках проводимого конкурса. Школа гордится учениками-Лауреатами конкурсов. Так, за последние три года школа подготовила Лауреатов международных конкурсов «Шашу» (г. Астана), «Күншуақты» (г. Алматы). Призерами являются ученики класса вокала, фортепиано, народных инструментов.

Музыкальная школа **Карасуского района** начала функционировать в 1968 году. Первым директором был Иванов Леонид Иванович (класс баяна). В настоящее время работают следующие отделения: баяна, фортепиано, вокально – хоровое, домбры, кобыза, гитары. Школа гордится Лауреатом международного конкурса Мукановым Аяланом (эстрадное пение), который в марте 2019 года в составе делегации Казахстан выступает во Франции. В 2013 году оркестр русских народных инструментов стал Лауреатом международного конкурса в городе Астана (3 место).

Также, в 1968 году была открыта музыкальная школа в **Мендыкаринском районе**. Первым директором был назначен Шаляпин Юрий Васильевич. В 1988 году к школе пристраивают 2-х этажный типовой корпус. В настоящее время школа гордится следующими отделениями: добры, жетыгена, баяна, аккордеона, фортепиано, гитары, а также вокальной студией. Ученики школы всегда являются Лауреатами региональных конкурсов, проводимых в г. Рудном (Музыкальный колледж), г. Лисаковск «Pianolis» (музыкальная школа).

В 1970 года музыкальная школа была открыта в **Федоровском районе**. Первым директором стал Слюсаренко Анатолий Герасимович. Были открыты отделения народных инструментов, класс баяна. Школа гордится своими учениками - Лауреатами различных конкурсов.

В 1971 году в поселке **Урицкий** была открыта первая **музыкальная школа**. Первым директором был Бабич В.Г. В 1976 году

Урицкой музыкальной школе был присвоен статус «Школа искусств». В 1997 году «Школа искусств» была реорганизована в Учреждение Сарыкольской «Школы искусств». В настоящее время в школе занимаются 283 учащихся по пяти направлениям специализации: эстрадно-духовое отделение, фортепианное отделение, вокальное отделение, народное отделение.

С 1972 года открывает двери **Карабалыкская музыкальная школа**, первый директор которой Каргапольцев Геннадий Петрович, открыл отделение народных инструментов, класс баяна. С 1999 года в рамках государственно-частного партнерства музыкальная школа была продана в частные руки. При этом был полностью сохранен контингент учащихся и преподавательский состав, который на сегодняшний день полностью состоит из выпускников музыкальных школ, получивших профессиональное музыкальное образование в Казахстане и за рубежом. В настоящий момент школа обслуживает 8 районных населенных пунктов, организован подвоз детей. Работают все направления специализации, кроме отделения скрипки. В последние три года учащиеся школы регулярно являются Лауреатами международных (Россия) и республиканских конкурсов.

С 1977 года открыла двери **музыкальная школа № 3 г. Костаная**, расположенная на улице Пушкина. Первым директором школы стал Андрей Васильевич Заика, проработавший в данной должности до 2015 года.

В сентябре 1980 года в **городе Аркалык** было открыто **музыкальное училище**. Первым директором стал Ельтебаев Төкен Елтебаевич. Позже, в 1997 году, музыкальное училище и педагогический колледж были реорганизованы в Торгайский гуманитарный колледж имени Нэзипы Кулжановой. В настоящее время в колледже ведется подготовка специалистов по специальностям: Хоровое дирижирование, Инструментальное исполнительство и музыкальное искусство эстрады.

Таким образом, бурное строительство и развитие Костанайской области положительно сказалось и на развитии профессионального музыкального образования в регионе. В целом, данный период ознаменовал рассвет казахстанской профессиональной музыкальной культуры: во всех учреждениях образования, ведущих подготовку музыкантов, наблюдается конкурс абитуриентов при поступлении; работа педагога – музыканта считается престижной, а успехи музыкантов за рубежом (к примеру, Г.И. Кадырбековой и

Ж.Я. Аубакировой) вдохновляют музыкантов покорять новые вершины.

1990 годы.

Сложившиеся в данный период в Казахстане культурные процессы отражали кризис советской системы, с одной стороны, и общественно-политическое обновление страны, с другой стороны. События исследуемого десятилетия повлекли за собой осмысление значимости самостоятельного существования республики в мировом культурном пространстве, в связи с чем, дальнейшее развитие музыкального образования в регионе приобрело новое значение. В этом ракурсе особое значение приобретают процессы обретения Казахстаном статуса независимого государства, а вместе с тем и осознание новых инициатив в области музыкального образования региона, возможностей обмена опытом, творческих контактов между музыкантами Казахстана и стран СНГ.

Так, в 1989 году на базе Аркалыкского государственного педагогического института был организован набор абитуриентов на специальность «Музыкальное образование».

В 1992 году в Рудненском музыкальном училище открылось отделение казахских народных инструментов.

В 1992 году, благодаря усилиям видного в регионе музыкального деятеля Муканова Кайдара Мустафьевича, на базе Костанайского государственного педагогического института начинает работу музыкальное отделение педагогического факультета. С 1992 года на базе **Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова** музыкальное отделение преобразовывается в **музыкальный факультет**. Главным вдохновителем в создании факультета был ректор университета Адамжар З.А. Его первому декану, заслуженному работнику культуры Казахской ССР Муканову К.М. и заведующим кафедрами пришлось столкнуться с проблемой создания учебных планов для студентов, имеющих среднеспециальное музыкальное образование или подготовку в объеме ДМШ. Аналогов подобным учебным планам в Северном регионе Казахстана не было. Преподаватели факультета приняли активное участие в формировании документов, программ, наладили тесные контакты с университетами республики, консерваторией имени Курмангазы, побывали в творческих командировках в Санкт-Петербургской музыкальной академии, Челябинском институте культуры и искусств.

С первых дней существования факультета к преподаванию музыкальных дисциплин были привлечены выпускники консерваторий городов: Алматы, Москвы, Горького, Уфы, Новосибирска. Педагогическим коллективом факультета была проделана огромная работа по организации учебно-воспитательного процесса по двум специальностям: «Исполнительское искусство», «Музыка и пение».

На факультете были организованы первые учебные творческие коллективы, сразу обратившие на себя внимание музыкальной общественности города и области. Особое внимание со дня основания музыкального факультета было направлено на работу с хоровым и оркестровым, ансамблевыми коллективами. Именно они выполняли важную задачу пропаганды казахской профессиональной музыкальной культуры и знакомили благодарных слушателей города и области с лучшими образцами отечественной и зарубежной музыки. Немало сил преподаванию музыкальных дисциплин отдали ведущие педагоги - Амирханов А.Г., Ахметова А.Б., Бут И.А., Донец Е.Д., Жакаева С.А., Жакаева К.А., Задорожная С.Н., Коченда М.В., Мателине В.А., Молдахметов Н.М., Носкова В.С., Приходько С.В., Цыпин Е.Л., Гребенщиков Е.М. и др.

Таким образом, в высших учебных заведениях региона были открыты музыкальные отделения. В музыкальном училище г. Рудного открывают класс домбры. Этот факт положительно сказывается на дальнейшем развитии профессионального образования в Костанайской области.

2000 годы.

На протяжении многих лет в КГУ имени А. Байтурсынова для проведения мастер-классов приглашались известные музыканты, которые демонстрировали свое профессиональное мастерство и щедро делились своим богатым творческим опытом с коллективом студентов и преподавателей факультета: народная артистка РК Тулегенова Б.А.; главный дирижер оркестра им. Курмангазы, заслуженный артист РК – Жаимов А.Ж.; профессор НГК им. Курмангазы Мусина Х.К., доктор педагогических наук Балтабаев М.Х., доктор педагогических наук – Джердималиева Р.Р., заслуженная артистка РК – Майра Мухамедкызы, дирижер оркестра русских народных инструментов, профессор Челябинского института искусства и культуры – Лавришин Н. А.

В 2001 году в **Жангельдинском районе** открывают школу искусств имени Болата Хамзина, известного композитора,

дирижера, уроженца Костанайской области. С начала открытия в школе были открыты 3 класса: домбры, кобыз, баяна. Со дня основания школы по сегодняшний день директором работает Шалабай Жанар Асанқановна. За 18 лет своего существования школа выпустила свыше 100 выпускников, 22 из которых работают в сфере музыкального искусства. Жангельдинская школа подготовила около 90 Лауреатов различных конкурсов: областного уровня - 41, регионального - 5, республиканского - 11, международного - 32.

В 2003 году 14 ноября открыла двери Школа искусств в **Тарановском районе**. Организована школа была по инициативе акима района Аксакалова К.И. Первым директором был Слюсаренко Анатолий Герасимович. Были открыты отделения народных инструментов (класс баяна), фортепиано и народных инструментов. С 2015 года школа имеет 2 корпуса. Школа подготовила Лауреатов международных и республиканских конкурсов.

С 1 апреля 2004 года после структурной реорганизации КГУ им. А. Байтурсынова специальность «Музыкальное образование» перешла в Костанайский государственный педагогический институт. Начался новый этап в развитии факультета, связанный с научно-методическим осмыслением накопленного педагогического опыта преподавателей кафедры, ростом научно-исследовательского потенциала, оснащением методической базы дисциплин специальности.

Обобщая вышесказанное, следует подчеркнуть, что история развития профессионального музыкального образования молодежи продолжается. Её настоящее и будущее связано с преобразованием учреждений дополнительного, профессионального и высшего образования в современные культурно-образовательные и научно-методические центры. Профессиональное музыкальное образование Костанайской области, сконцентрировав лучшие силы специалистов, находится в процессе постоянного совершенствования, использует современные достижения в области образования и науки, культуры и искусства, интегрирует в международное образовательное пространство.

Список литературы

1 Ассамблея народов Казахстана [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://assembly.kz/ru/istoriya>

2 Седов Г. Это было недавно, это было давно... // газета "Кустанайские новости" от 18 марта 1992 года [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=468&Itemid=46

3 Шаукунов Ж.А, Беркимбаева А.М. Развитие культуры в Кустанайской области: художественная самодеятельность, музыкальная культура в 1941 – 1945 года// Журнал «3i: intellect. Idea. Idea», 2016, № 4. – с.113-120

4 Оренбургский А. Рудненский музыкальный колледж. Историческая справка [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://arturorenburgskij.musicaneo.com/ru/blog/articles/view/2553.html>

Түйін

Бұл мақалада өңірдегі кәсіби музыкалық білімнің дамуының ретроспективасы қарастырылған. Тарих 80 жылды және Қостанай облысындағы кәсіби музыкалық білімнің барлық деңгейлерінің дамуы туралы тарихи мәліметтерді қамтиды: музыкалық мектептер, музыка колледжі, жоғары оқу орындарындағы музыка факультеті.

Resume

The article covers a retrospective of the development of professional music education in the region. The history covers 80 years and contains historical information about the history of development of all levels of professional music education in the Kostanay region: music schools, a music college, a music department at the university.

АГРАРЛЫҚ САЛАДАҒЫ ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ОЗЫҚ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Ж.М. ТАШКЕНБАЕВА

аға оқытушы, PhD

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Аннотация

Бұл мақалада зерттеу университеті оқу үдерісінде озық білім беру технологияларын қолданудың педагогикалық ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеу университетінде жүйелік тәсілдеме негізінде озық білім беру мәселелері жан-жақты қарастырылған.

Түйін сөздер: зерттеу университеті, озық білім беру, білім беру технологиясы, жүйелік тәсіл.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауында келесі өзекті мәселелерге тоқталды: «Аграрлық ғылымды дамыту мәселесі басты назарда болуға тиіс. Ол ең алдымен жаңа технологияларды трансферттеумен және оларды отандық жағдайға бейімдеумен айналысуы қажет. Осыған орай аграрлық университеттердің рөлін қайта қарау керек... Бұл жоғары оқу орындарынан оқу бағдарламаларын жаңартып, агроөнеркәсіп кешеніндегі озық білім мен үздік тәжірибені тарататын орталықтарға айналу талап етіледі» [1].

Университеттердің Ұлы Хартиясында - «университеттердегі оқу үдерісі зерттеушілік қызметтен бөлінбеуі қажет» - деп атап өтілген. Заманауи университеттер миссиясы – бұл ғылыми зерттеулер және білім беру емес, ол ғылыми зерттеулер арқылы білім беру [2].

Аграрлық саладағы зерттеу университетін қалыптастыру ауылшаруашылығы саласында өзекті мәселелер бойынша заманауи зерттеу жұмыстарын жүргізу, жаңа технологиялық шешімдерді табу, инновациялық жаңалықтар және оларды ендіру, білікті, бәсекеге қабілетті мамандар даярлау ауыл шаруашылығын көтерудің басты шарты болып табылады. Ауыл шаруашылығы – ел экономикасындағы негізгі салалардың бірі. Сондықтан да аграрлық секторды барынша дамытудың орны ерекше.

Аз уақыт аралығында республика аумағында жоғары оқу орындарының зерттеу университеттеріне трансформациялану үдерісі жүргізілуде, алайда зерттеу университеті құрылымдық, оқу үдерісі, мамандарды заманауи кәсіптік даярлау мәселесіне арналған кең көлемде жазылған ғылыми еңбек саны әлі де аз. Бұған дейінгі зерттеулер негізінен білімді толықтыру мен жүйелеуге, мамандардың кәсіптік дайындығының теориясы мен практикасын жетілдірудегі тәжірибе жинақтауға бағытталған, бірақ елімізде зерттеу университеттері аталмыш аз уақыт арасында құрылуына байланысты кең көлемде толық зерттелінбеген.

Зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігі мен маңыздылығы зерттеу университетінде заманауи агроөнеркәсіп кешенінде ауылшаруашылығына қажетті инновациялық білімдер мен технологияларды меңгерген мамандарды кәсіптік даярлау үдерісінің маңызды мәселелерді қамтумен сипатталады.

Білімді жедел дамытудың өзекті мәселесіне негізделе отырып бүгін ғылым мен тәжірибенің соңғы жетістіктеріне сүйеніп, қарқынды оқытуды жүзеге асыру керек. Қазіргі заманғы білім беру теориясы, атап айтқанда, білім беру процесінің қарқындату тұжырымдамасы теориялық аспектілері және қазіргі жағдайда жеделдетіп оқытуды жүзеге асыру практикасын талдау; эксперименттік мәліметтерді жинақтау; қазіргі заманғы мамандардың біліктілігін арттыру мақсаттары мен міндеттерін іске асыру үшін тиімді жолдарын анықтау; өз кезегінде, әрине, жеке адам дамуының әлемнің білімін жеделдету міндетіне байланысты, оқу процесін қарқындатуды талап етеді. Жасанды ұйымдастырылған танымдық іс жағдайында білімді жеделдету адам дамуына қажетті болып табылады.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге жасалған талдауымыз көрсеткендей, қазіргі педагогикалық теорияда «педагогикалық технология» ұғымына бірдей көзқарас жоқ, оны біреулер мектепті техникаландыру десе, енді біреулер оқытуды аудиовизуалды құралдармен қамтамасыз етіп, компьютерлендіру, ал келесі бір көзқарас бойынша дидактикалық жобалар мен педагогикалық жүйені, оны практикада қолданудың дәрежесін көтеру болып табылады. Осының бәрі бұл ұғым, құбылыстың көп қырлылығын сипаттайды, яғни, оны зерттеудің әдіснамалық бағыт-бағдарын негіздеуді қажет етеді. Мұндай бағыт-бағдарға жүйелік, іс-әрекеттік және жеке көзқарас тән. Түсіндірме сөздікте «технология – бұл қандайда болсын істе, шеберлікте, өнерде қолданылатын амалдардың жиынтығы» делінсе, Б.Т. Лихачев [3, 120 б.] педагогикалық технологияны оқу үрдісіне

белгілі бір мақсат көздеп әсер ететін педагогикалық ықпал деп түсіндірді. Ал, технологиялық үрдісті нақты педагогикалық нәтижеге жетелейтін бірліктердің белгілі бір жүйесі ретінде көрсетеді.

Г.К. Селевконың пікірінше [4, 12 б.], педагогикалық технология үш түрлі өрісте көрінуі мүмкін: ғылыми, бейнелік және нақты. Бірінші жағдайда, ол педагогика ғылымының оқытудың мақсатын, мазмұнын және оқыту әдістерін зерттеп, педагогикалық үрдісті жобалаушы бөлігі, аймағы болып табылады.

Ұсынылған анықтамалардан байқауымызша, технология оқытушы мен студенттің іс-әрекетімен, оның құрылымымен, құралдары, әдістері және түрлерімен тығыз байланысты. Сол себептен, аграрлық саладағы зерттеу университеті озық білім берудің педагогикалық технологиялары құрылымына төмендегідей бөліктер кіреді:

- 1) тұжырымдық негіз;
- 2) мазмұндық бөлім: оқудың жалпы және нақты мақсаттары, оқу материалдарының мазмұны;
- 3) үдерістік бөлім – технологиялық үдеріс: оқу үдерісін ұйымдастыру; студенттердің оқу әрекетінің әдістері мен түрлері; оқытушының материалды игеру үрдісін басқарудағы іс-әрекеті; оқу үрдісінің диагностикасы.

Қазіргі заманғы аграрлық саладағы зерттеу университеті озық білім берудің педагогикалық технологиялары төмендегідей негізгі әдістемелік талаптарға сай болуы тиіс:

1. Технологиялық сызба – технологиялық үрдісті, оны жеке функционалды бөліктерге бөлу және олардың арасындағы логикалық байланыстарды белгілеу арқылы көрсететін шартты белгісі.

2. Әр педагогикалық технология тәжірибе игерудің белгілі бір ғылыми тұжырымдамасына негізделуі тиіс: білім беру мақсаттарына жету үрдісінің ғылыми негіздемесі болуы керек.

3. Педагогикалық технологияның барлық жүйелік сипаттары: үрдістің логикасы, барлық бөліктерінің өзара байланысы, тұтастығы.

4. Оқу үрдісін жобалау, жоспарлау, мақсатын анықтау мүмкіндіктері ескерілуі керек; кезеңді диагностика, нәтижелерді түзету мақсатында әдістер мен құралдарды түрлендіру мүмкіндігі қаралу қажет. Педагогикалық технологияның осы сапалары оған басқарушылық сипат береді.

5. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар бәсекелестік жағдайда қызмет етеді. Сондықтан белгілі білім стандартына сай оқыту кепілдігін беріп, нәтижесі тиімді, шығыны аз болуы керек.

6. Педагогикалық технологияны басқа білім беру мекемесінде басқа субъектілердің де қолдану мүмкіндіктері ескерілуі керек, яғни, ол қайта қолданылатындай болуы тиіс.

Педагогикалық технология студенттің оқу танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұнынан көрінеді. Сонысымен де, ол әдістемеден ерекшелінеді. М.А. Чошанов «оқыту технологиясы» мен «әдістемелік жүйенің» негізгі айырмашылықтары әрбір белгінің байқалу дәрежесімен анықталады [5, 45 б.] дейді.

Оқытудың ұстанымдары туралы көзқарасты талдай келіп, Ғ.М. Құсайынов жаңа педагогикалық технологияны жобалаудың төмендегідей ұстанымдарын ұстанады [6, 22 б.]:

1. Оқытуда жоғары түпкі нәтижеге ұмтылу. Бұл ұстаным оқытудың мынадай мәнінен туындайды: оқыту аяқсыз қалмау керек, студент өтілген материал бойынша белгілі бір білім мен білікті игеруі тиіс.

2. Білімді синхромды тасымалдау.

3. Жалпыға бірдей ынтымақтастық және өзара көмек ұстанымы. Бұл жағдайда студент іс-әрекеті барлығы әр адамның, әр адам барлығының мүддесін ойлау тұрғысынан ұйымдастырылады.

4. Ұжым құрамының әртүрлі жас және әртүрлі деңгейде болу ұстанымы. Ұжымдағылардың жас ерекшеліктерінің әртүрлі болуы ондағы әлеуметтік-психологиялық ахуалға игі әсер етеді.

5. Оқытудың әр қатысушының қабілетіне қарай жекелік ұстанымы. Әр адамда белгілі бір табиғи шығармашылық болады, тек жаңа педагогикалық технологияға көшу арқылы ғана әр студентінің бойындағы қабілет ашылуына мүмкіндік туады.

6. Оқу тапсырмаларының әртүрлі болу ұстанымы. Жаңа педагогикалық технология еңбекті әркімнің қабілетіне қарай бөлмей жоғары тиімділікке жету мүмкін емес.

XXI ғасырда білімнің құнды капиталға айналуын және қоғамның өзгерісіне сай оның сұранысын қанағаттандыратын білім беру қажеттілігі туындауда.

Аграрлық саладағы зерттеу университетінде озық білім беру мазмұнының жүйесі оқу үдерісі барысында жүзеге асырылған жағдайда оқыту міндеттері мен мақсаттарының нәтижелілігі мен сапасын қамтамасыз ететін, жүйелік тәсілдеме негізінде реттелген, өзара байланысты элементтердің жиынтығын көрсетеді.

Д.В. Чернилевскийдің тұжырымдамасына негізделі отырып, аграрлық саладағы зерттеу университетінде озық білім беру технологиясы – бұл оқытушылардың эмпирикалық инновациясы мен

кәсіптік қызмет бабында жоғары нәтижелерге жетуге және студенттің жеке тұлғалық қасиетін дамытуға бағытталғандығын ескере отырып, оқу үдерісін ұйымдастыру мен талдаудағы ғылыми тұғырларға, ғылыми білімді дидактикалық тұрғыдан қолдануға бағдарланған жүйелік санат. Білім берудегі заманауи технологиялар білім беру үдерісінің кезекті ұдайы өндірісі мен түзетілімдерін, бағасын, жүзеге асырылуын, жобалануының жүйелік тұғырын қамтиды [7, 320 б.].

Аграрлық саладағы зерттеу университетінде білім беру үдерісінде қолданылатын оқыту технологиясы кез келген өзге де технологиялар секілді жобаланады және жоспарланған нәтижеге қол жеткізу үшін жүзеге асырылады. Кез келген технология белгілі бір сападағы нәтижелерге қол жеткізу үдерісіне қатысушы адамдарда қажетті біліктіліктің болуын, барлық көрсеткіштердің, сипаттамалардың, талаптардың, сонымен қатар үдерістердің сақталуын қарастырады.

Аграрлық саладағы зерттеу университетінде білім беру үдерісін бақылау түсінігі ретінде білім берудің тиімділігі мен сапасын арттыру, болжау, бақылау, бағалау, талдау мақсатында білім беру жүйесінің өзге де нысандарын және оқыту үдерісінің нәтижелері мен жағдайын қадағалау бойынша жүйелі және мақсатты түрде бағытталған қызмет түсіндіріледі.

Аграрлық саладағы зерттеу университеті оқытушының диагностикалық қызметінің мақсаты – педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру мен сапасын басқару (бақылау және түзету) үшін шынайы ақпаратқа қол жеткізу болып табылады.

Аграрлық саладағы зерттеу университетінде озық білім берудегі мақсаттарға жетуге және оларды жүзеге асыруға қабілетті кейбір технологияларды қарастырамыз:

1. *Жүйелік тәсілдеме негізіндегі озық білім беру технологиясы* – білім берудегі өзара байланысты компоненттер (негізгі принциптер, мазмұны, жүйелі әдістер мен технологиялар, формалар мен құралдар), сонымен қатар, озық білім берудің жоспарланған нәтижесі мен мақсаттарына қол жеткізу үшін арнайы жобаланған және жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін (ақпараттық, кадрлық, материалды-техникалық, психологиялық және өзге де) қосалқы жүйелер жиынтығы.

Жүйелік тәсілдеме негізіндегі озық білім беру технологиясының құрылымын, ең алдымен, терең және жүйелі білімді меңгеруге; осы үшін қажетті икемділік, дағды, қабілеттілік пен ойлау

тәсілдерін қалыптастыруға; зерделенетін нысандарды толығымен тануға мүмкіндік беретін жүйелі тәсілдер мен әдістер құрайды.

Жоғарыда аталған технологияның ерекшеліктеріне келесілерді жатқызуға болады:

1) жүйелі ойлау мен жүйелі тәсілдеменің дағдылары мен шеберлігін жедел (озық мағынада) қалыптастыру;

2) әрбір студенттің, оның білімінің, шеберлігінің, қабілеті мен құзыреттілігінің озық сипаттамасы ретінде мақсатқа жетуге бағдарлануы;

3) өзге де жүзеге асырылатын және алдағы қызметтің, тәжірибелік, теориялық, танымдық қызметтердің бағдарлық негізін озық қалыптастыру;

4) білім берудің нәтижелі мақсатына қол жеткізуге және қоршаған ортаның шынайылығын тұтас тануға бағытталған, қызмет түрлерін және олармен шартталған ойлау тәсілдерін озық меңгеру. Жүйелі ойлауды қоса алғанда, осы қызмет түрлері мен ойлау тәсілдері неғұрлым тез меңгерілсе, соғұрлым олар мамандарды даярлау мен оқытудағы мақсатқа қол жеткізуге тез септігін тигізеді, субъекті үшін де жылдам әрі біршама қарқынды «жұмыс» істейді;

5) экономиканың, ғылымның, қоғамның және оның нақты салаларының, сонымен қатар, субъектінің болашақтағы кәсіптік қызметінің стратегиялық даму контекстіндегі құзыреттілікті озық қалыптастыру;

6) жаңалықтарға әзірліктің және сезімталдықтың дамуы, алға жылжудың жеңісті кепілі үдеріс пен құбылыстардың, нысанның қол жеткізілген жай-күйінің озық дамуы болып табылатындығын түсіну;

7) озық ақпараттармен жұмыс істеу дағдысы мен шеберлігін дамыту және басқарушылық шешімдерді қабылдау мен әзірлеу үшін оның тиімділігін арттыру;

8) студенттердің өзіндік жұмысын жүзеге асыру және ұйымдастырудағы технологиялық әдісті белсенді пайдалану;

9) зерттеу деңгейінде және шығармашылық деңгейінде, «білім беру стандарты» деңгейінде алынған білімді қолдануды ескере отырып, «түрлі деңгейлі» білім беруді қарастыру.

2. *Мәселе негізіндегі білім беру технологиясы* мақсаты субъектілердің шығармашылық дербестігі мен танымдық белсенділігін дамыту. Берілген технологияның маңыздылығы студенттерге мақсатты және жүйелі түрде танымдық міндеттерді жүктеп,

соның негізінде, студенттің мәселенің шешімін таба отырып, білімді белсенді меңгеруімен түсіндіріледі.

Мәселеге негізделген білім беру оқытушының үнемі жүйелі түрде күрделі жағдайларды құра отырып және студенттердің оқу мәселесін шешу бойынша әрекеттерін ұйымдастыра отырып, олардың өз бетінше іздену қабілеттерін дайын ғылыми тұжырымдармен бірге меңгеруінің тиімді қосылысын қамтамасыз ететін оқыту үдерісі ретінде анықталады.

Т.Т. Галиев өз еңбектерінде мәселеге негізделген білім беру үдерісін ұйымдастырудың келесідей кезеңдерін бөліп қарастырады [8, 220 б.]:

1) оқу материалын зерделеу барысындағы беймәлім сәттердегі пікірлердің қарама-қайшылығының орын алуы, оларды қиындық ретінде танып, оларды ескеруге тырысудың туындауы (күрделі жағдайды сезіну және мәселелік міндетті қалыптастыру);

2) күрделі міндет шарттарын талдау, белгілі және беймәлім мәліметтер арасындағы тәуелділіктерді орнату;

3) негізгі мәселені бірнеше шағын бөліктерге бөлу және жоспар құру, олардың шешімін табу бағдарламасы;

4) қызмет тәсілдері мен білімді өзектендіру немесе жеткіліксіз білімді меңгеру және оларды шешілуші мәселенің шарттарымен байланыстыру;

5) гипотеза ұсыну (немесе гипотезаларды), шешімін табу жолдарын іздеу;

6) белгісізді (жеке шешім) табу бойынша операциялар мен іс-әрекеттер жүйесін таңдау және жүзеге асыру;

7) шешімді тексеру;

8) алынған нәтижелерді нақтылау, сонымен қатар алынған қорытындылар мен бұрыннан мәлім теориялық түсініктер, заңдар, тәуелділіктер арасында байланыс орнату және алынған нәтиже салдарынан туындайтын, шешімін табуды талап ететін жаңа мәселелерді қалыптастыру.

Аграрлық саладағы зерттеу университетінде озық білім беру үдерісіне тікелей қатысы бар мәселелерге келесілер жатқызылуы мүмкін:

- зерделенетін нысандардың болашақ жағдайын сенімді жорамалдау;

- дамудың стратегиялық мақсаттарын жүзеге асырудың сапасы мен тиімділігі, мысалы, білім берудің;

- экономиканың, қоғам мен мемлекеттің тұрақты дамуын қамтамасыз ету;
- маман мен студенттің жеке тұлғалық қасиеттерін озық дамытудағы механизмдер мен жүйелердің болуы;
- өскелең ұрпақ пен мамандарды озық даярлау;
- алдағы танымдық, теориялық, тәжірибелік және өзге де салаларда жүзеге асырылатын жүйелік тәсілдемемен, жүйелік ойлау дағдыларын және шеберлігін, жүйелі түсініктерді, жүйелі білімді дамыту және қалыптастыру.

Мәселеге негізделген білім беру озық ақпараттармен жұмыс істеу тәжірибесін, тәжірибелік шеберлік пен дағдыны, қабілеттілікті, білім беру мазмұнын сапалы және тиімді меңгеру үшін аса өзекті танымдық, шығармашылық және ойлау қабілеттерін озық деңгейде қалыптастыру мен дамытуға мүмкіндік береді.

3. *Модульді білім беру технологиясы*, Д.В. Чернилевскийдің пікірі бойынша, мұның мақсаты жеке оқу бағдарламасы бойынша оқу-танымдық қызметті ұйымдастыру арқылы дидактикалық жүйені тұлғаның жеке қажеттіліктері мен оның бастапқы дайындық деңгейіне бейімдеу, білім беру мазмұнының икемділігін қамтамасыз ету арқылы тұлғаның дамуы үшін біршама оңтайлы жағдайларды жасау.

Д.В. Чернилевский модульді оқытуды модульдер мен модульдік бағдарламаның нәтижесінде тұйық басқару түрімен сипатталатын, зерделілік (білім беру бағдарламасы мен өзіндік үйрену бағдарламасы жете түсіндіріледі) принципі мен қызметтік тұғырға негізделген білім берудің жаңашыл түріне жатқызады [7, 325 б.].

Модуль айқын құзыреттілікті немесе құзырет тобын қалыптастыруға бағытталған білім беру бағдарламасының біркелкі дербес бірлігін қамтиды.

Озық білім берудің оқу бағдарламасын құрудағы модульді принцип жеке тәсілдеменің қажетті тиімділігін және қойылған мақсаттар мен міндеттерге біршама тиімді қол жеткізуді қамтамасыз етуге (түрлі модульдерді икемді үйлестіру негізінде) мүмкіндік береді.

6. *Жаңашаландырылған (инновациялық) білім беру технологиясы*. Бұл жағдайда инновациялық білім беру болашақ (мақсатты және мағынаны тұжырымдау) жобаланатын, оны жүзеге асыруға дайындық үдерісі жобаланатын, болашақтың сын-тегеурінін қабылдауға қабілетті, тұлғаны дамытудың

мақсатты түрде бағытталған, ұйымдасқан әлеуметтік жағдайы ретінде анықталады.

Аграрлық саладағы зерттеу университетінде озық білім беру технологиясы, инновациялық бола отырып, студенттердің жаңашылдыққа деген сезімталдықтарын арттыруға, олардың бойында жаңаша ойлау дағдылары мен шеберлікті қалыптастыруға оң әсерін тигізеді.

7. *Белсенді білім беру технологиясы* зерттелетін құбылыстың (мәселелі дәріс, курстық жұмыс, семинар-пікірталас және т.б.) модельдерін құрумен байланысы жоқ, еліктемейтін және еліктегіштік немесе еліктегіш-ойындық модельдеуді қарастыратын, яғни шынайы жүйеде болып жатқан, үдерістердің түрлі сәйкестік өлшемдері арқылы оқыту шарттарында жаңғыртылатын, еліктегіш деп бөлінеді.

Сонымен қатар, еліктегіш технологиялардың өзі ойындық (рөлге бөлу, еліктеу машықтары, ойын жобалары және т.б.) және ойындық емес (нақты жағдайлардың әртүрлілігі) деп бөлінеді.

Аграрлық саладағы зерттеу университетінде белсенді білім беру технологиясы оқу үдерісі барысында қойылған мақсаттардың озық жетістігінің ядросын құрайды. Озық білім берудің өзі белсенді білім беру технологиясын дамыту мен жүзеге асырудың қайнар көзі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Оқу үдерісінің қарқын алу нәтижесі көбіне студентінің өзіндік әрекетіндегі жүйелік тұғырының жүзеге асуына және оларда жүйелі ойлау дағдылары мен шеберліктің болуына тәуелді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар // [http:// www. akorda. kz/kz/ addresses /addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylyg-10-kantar](http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylyg-10-kantar).

2 Великая хартия университетов. — Болонья, 1988, сентябрь - 18 // <https://kaznmu.kz/rus/%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2-magna-charta-universitatum/>.

3 Лихачев Б.Т. Педагогика: курс лекций: учеб. пособие для студентов педагог, учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. – Изд. 4-е, перераб. и доп. - М.:Юрайт-М, 2001. – 607 с.

4 Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

5 Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения: метод. пособие. – М.: Народное образование, 1996. – 160 с.

6 Кусаинов Г.М. Новая педагогическая технология: методология, теория и практика. – Усть-Каменогорск: Изд-во ВК ИЦРО «XXI век», 1997. – 242 с.

7 Чернилевский Д.В. дидактические технологии в высшей школе: учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТА-ДАНА, 2002. – 437 с.

8 Галиев Т.Т. Опережающая подготовка специалистов: научно-метод. пособие. – Астана: Изд-во Парламента РК, 2014. – 320 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются педагогические особенности использования опережающих технологий образования в исследовательском университете аграрного профиля. В статье рассмотрены вопросы опережающего образования на основе системного подхода.

Resume

This article is devoted to the pedagogical features of the use of advanced education technology at an agricultural research university. The article diversifies the issues of advanced education on the basis of a systematic approach.

**МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ҮЙРЕТУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: АТА-АНАЛАР РӨЛІ**

Г.Қ. ТҮСПОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Ә.Т. ТЕМІРБЕКОВА

магистр, аға оқытушы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Г.С. ҚАСБАЕВА

магистр, аға оқытушы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Ұсынылып отырған мақалада авторлар мәдениаралық құзыреттілікті үйретуде ата-аналардың тыс қалмау маңыздылығын айқындап, балалардың мәдениаралық қарым-қатынасқа эмоционалдық және психологиялық тұрғыда дайын болуының шетелдік және Қазақстандық ғалымдардың көзқарастарын қарастырады.

Түйін сөздер: мәдениаралық қарым-қатынас, құзыреттілік, балалар және ата-аналар, эмоционалдық-психологиялық даму.

Мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігінің ерекшеліктері әлемде жылдар бойы едәуір зерттеліп келеді. Кейбір ғалымдар мәдениаралық қатынас құзыреттілігін жанұя аясында, осы жанұя мүшелерінің өзара және әлеуметтік қоғамда қарым-қатынас жасау арқылы пайда болатын мәселерді зерттейді [1, 60 б.; 2, 51 б.]. Басқалары халықтың жергілікті әлеуметтік-материалдық жағдайының ерекшеліктерін, мәдени-тарихи оқиғаларды, ғаламтор құралдарының әсерлерін мәдениаралық қарым-қатынаспен байланыстырып көрсетеді [3, 38 б.]. Сонымен бірге тіл, этноцентризм, этнопсихология зерттеулерін балалар мен жасөспірімдердің мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыратын қабілеттермен бірге байланыстырылып, оларды иелену тиімділігі болашақ өмірдегі этносаралық диалогке дайындайтынын қарастырады. Осы орайда, бұл мақалада мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігінің бүкіл ерекшеліктеріне тоқталуды мақсат тұтпаймыз. Себебі, бұл жайында әдебиеттерде ақпарат жеткілікті. Сондықтан мақаланың мақсаты –

балаларға мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігін үйретудегі ата-аналар рөліне назар аудару және балалар тәрбиесінде қаншалықты маңызды екенін айқындау. Яғни ата-аналар үйде балаларын тәрбиелеу барысында ұлттық дәстүрлермен қатар, қоғамда мәдениаралық қарым-қатынасқа байланысты қажетті құзыреттіліктерін дамыту мәселелері талқыланады. Осы мәселеге қатысты мынадай міндеттерді айқындаймыз. Олар: шетел және Қазақстан әдебиеттерінде мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігін зерттейтін жаңа көзқарастар қай тұрғыда дамып жатқанын, ата-аналардың мәдениаралық қарым-қатынасқа деген көзқарастары балалар мен жасөспірімдердің әлемді қабылдауына әсерінің қаншалықты екенін айқындау; өсіп келе жатқан ұрпақтың мәдениаралық қарым-қатынастың құзыреттілігін иемденудің қиыншылықтарын айқындайтын тәжірибелерді көрсету, ата-аналардың маңыздылығын және рөлін сипаттау. Сонымен қатар, ата-аналар мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігін отбасы көлемінде үйретуде қолданатын маңызды жолдарын нақтылау болып табылады.

С.Г. Тер-Минасова жазғандай, соңғы жылдары әлемдік әлеуметтік, саяси және экономикалық күйзелістер халықтардың көптеген көші-қондарына себеп болды. Демек, бұл халықтардың өзара қарым-қатынасқа түсіп, араласып, қақтығысып, ығысуы мәдениеттер шиеленісіне әкеледі. Оған қоса, ғылыми-техникалық өрлеу және қисынды күштер мен бейбітшілікті жақтайтын адамзат бөлігі қарым-қатынастың жаңа түрлерін ойлап табуда. Сондықтан осы қарым-қатынастардың тиімділігінің басты шарты өзара түсіністік, мәдениеттер диалогі, шыдамдылық және басқа мәдениет өкілдеріне деген сыйластық болып табылады.

С.Г. Тер-Минасова мәдениеттер қақтығысының қарапайым мысалдарын келтіреді. Олар күнделікті өмірлік кикілжің жағдаяттардан шетел азаматтарымен туған елінде немесе шетелде болатын қарым-қатынастардан туындайды. Кейде бұл жағдаяттар ұмытылмас күлкілі оқиға немесе, керісінше, жағымсыз және қайғылы драма болып әлемге тарайды. Ата-ана және баланың мәдениаралық қарым-қатынасын сипаттайтын мысал келтірейік.

Италиян жанұясы чернобыльдік ұл баланы асырап алады. Түнде Римдағы Украина елшілігінде телефон шырылдайды: абыржыған әйел даусы көмек сұрады: «Тез келіңіздер, біз оны ұйықтата алмай жатырмыз, ол айқайлап, жылап, бүкіл көршілерімізді оятып жатыр». Оқиға орнына елшілік машинасы тілшімен келді. Кішкентай бала тілшіге жылап тұрып айтқаны: «Менің ұйқым келді, бірақ олар маған

пенжак пен шалбар кигізіп жатыр!» Бұл бала үшін: ұйықтау – шешіну деген мағынада болды. Оның мәдениетінде пижама мүлде болған жоқ, және де жаттығуға киетін пенжак пен шалбар сияқты [4, 12 б.].

С. Шулман атакты саяхатшы және антрополог, қарапайым мәдениеттердің кикілжің жағдаятын Австралиядағы көші-қон жанұялардың мысалымен көрсетеді. Грек немесе Италиян жанұясы – әкесі, анасы және он жастағы ұл баласы келеді. Әкесі бай мемлекетте ақша көбірек тапсам деген ниетпен келіп, жинағасын туған елге қайтамын деп жоспарлайды. Бес-алты жыл өткеннен кейін, қаражат жиналады және туған елге қайтуға болады. «Қандай туған ел? – деп таң қалады ұлы. - Мен – Австралиялықпын». Себебі оның тілі, мәдениеті, туған елі қазір ол жақта емес, осында. Осылайша жанұя драмасы басталады. Кейде жанұяның күйреуімен аяқталады. «Әке мен бала» үздіксіз проблемасы бұл жағдайда ұрпақтардың әртүрлі мәдени жатсынуымен ұлғаяды. Көші-қон адамдары әдетте Австралияны «алтын тор» деп те атайды [4, 12 б.]. Себебі белгілі бір жанұя басқа мемлекетке барып, әлеуметтік жағдайын жақсартып, туған жеріне қайтуға шешім қабылдаған кезде, балаларының сол мемлекеттің азаматтары ретінде сезінетіні, ешқайда көшуге дайын емес екендігі жанұя арасында келіспеушіліктердің пайда болуына әкеледі. Сондықтан көп жағдайда ата-аналар балалары үшін сол мемлекетте қалуға мұқтаж болады.

Сондай-ақ, оқу үдерісінде мынадай мысалдар бар.

Тайланд студенттері орыс әдебиетінің дәрістеріне қатысуды тоқтатты. «Ол бізге айқайлайды», - деді олар орыс педагогикасына тән үйреншікті, нақты, бағытталған даусымен сөйлеген оқытушы туралы. Мұндай сөйлеу үлгісі тай студенттеріне қолдану тиімсіз болып шықты. Себебі олар басқа фонетикалық және риторикалық сөйлеу өлшемдеріне үйренген [4, 13 б.].

С.Г. Тер-Минасова ұлттық ерекшеліктері бар мәдениет құраушылардың бірнеше түрін атап көрсетеді. Олар:

а) салт-дәстүр (немесе мәдениеттің тұрақты элементі), әдет-ғұрыптар (мәдениеттің «әлеуметтік қағидалық» саласында дәстүр элементтері болып анықталатын) және ырымдар (қағидалы талаптар жүйесіндегі басымдылығына сай санасыз баулу қызметін атқаратын элементтер).

ә) дәстүрмен тығыз байланысты тұрмыстық мәдениет, сондықтан оны дәстүрлі-тұрмыстық мәдениет деп те атайды.

б) күнделікті мінез-құлық (белгілі бір әлеуметте қабылданған қарым-қатынас қағидаларына сәйкес өкілдерінің әдеттері) және соған

қатысты мимикалық, пантомимикалық «әлемге деген ұлттық көзқарас», қоршаған ортаны қабылдауда белгілі бір мәдениет өкілдерінің ойлауының ұлттық ерекшеліктері.

в) белгілі бір халықтың мәдени дәстүрлерін сипаттайтын көркем мәдениет [4, 16 б.].

Осы мәдениетті құраушылармен бірге, тіл мен мәдениет иеленушінің өзіне тән ерекшеліктерінің бар болуын да ескеруіміз қажет. Сондықтан мәдениаралық қарым-қатынаста коммуниканттың ұлттық ерекшелігін, сезімталдық құрылымын, ойлаудың ұлттық көріністерін ескеру қазіргі кезде талап болып табылады.

Қазақстан ғалымдары Н.Қ. Токсанбаева және М. Нағашбеков мәдениаралық қарым-қатынасты тіл, этноцентризм, этнопсихология зерттеулерімен байланыстырып, балалар мен жасөспірімдердің этносаралық диалогке тиімді дайын болуы болашақ өмірге дайын болумен тікелей байланысты болып табылады деп қарастырады. Ғалымдардың пайымдауынша, халықтың психикалық құрылымдарының бірі – ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлер. Әр халықтың өкілі алдында тұратын мақсат-міндеттердің бірі – өз ұлтының өмірін, мәдениетін, ұлттық ерекшеліктерін, наным-сенім, т.б. ерекшеліктерін болашақ ұрпақтың ұлттық сана-сезіміне сіңіру. «Осыған сәйкес, тұлға болуға қабілеттілікті – адамның басқа да тұлғаларға сәйкестенуін қамтамасыз ететін іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жеке психологиялық ерекшеліктер ретінде қарастырамыз» [5, 4 б.].

Қазақ ағартушысы Н. Құлжанова баланы этно-мәдениет тұрғысында тәрбиелеу қажеттігін айта отырып: «... дұрыс тәрбиемен өскен бала тіршілік иесіне икем, бейнетіне берік болып өспек» деген пікір білдіреді, ал А. Байтұрсынов адамның жеке тұлға болып қалыптасуында отбасылық салт-дәстүр, тәрбиенің маңызын ерекше бағалайды [5, 4 б.]. Сондықтан мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігін үйретудегі жанұяның рөлін ғалымдардың тәжірибесі арқылы айқындайық.

С.Г. Тер-Минасованың жоғарыда келтірілген мысалының жалғасы ретінде, мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігінің мәселелері халықаралық көші-қоннан айқын көрінетін себебі көші-қон адамдары жаңа қабылдайтын мәдениетте белгілі бір мәдениаралық бейімделу деңгейін иемденуге мұқтаж болады.

Осыдан он бес жыл бұрын Б.К. Ли мен Л. Чен көші-қон жанұялардың жаңа ортаға психологиялық бейімделуі мен мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігі арасындағы байланыс

мәселесін көрсетеді. Олар зерттеу тәжірибелерінде 7-ші мен 8-ші сыныптарда оқитын 124 канадалық қытай жасөспірімдер және олардың ата-аналарын (48 әке мен 64 ана) қатыстырды. Жасөспірімдер «Қабылдайтын және туған қарым-қатынас құзыреттілігінің» межелігін, «Мен өзімді қалай сезінемін», «Балалар депрессиясын тудыратын» сауалнамаларын толтырды [6, 766 б.]. Ата-аналар да өздеріне байланысты «Қабылдайтын және туған қарым-қатынас құзыреттілігінің» межелігін және олардың «Балаларының психологиялық бейімделуі» атты сауалнамаларға жауап берді. Тәжірибе қорытындысы бойынша, зерттеушілер мынадай тұжырамдар жасады.

Біріншіден, Қытай көші-қон жанұяларында балалардың мәдениаралық бейімделуі барысында әкелердің рөлі өте маңызды. Жасөспірімдердің мәдениаралық бейімделуде ата-аналар рөлдері дәстүрлі түрде бөлінуі ерекше қарастырылуы керек. Яғни аналар балаларын қатты жақсы көріп, оларды барлық жамандықтан қорғағысы келеді. Аналар балаларының Батыс қоғамда психологиялық, әлеуметтік және академикалық құзыреттіліктерінің дамуын қабылдайтын мәдениет аясында нақты болсын деп үміттенеді. Бірақ егер Қытай аналары туған қарым-қатынас құзыреттілігі төмен болса, дәл сондай төмен деңгей олардың балаларында да байқалады. Осыдан балалардың туған қарым-қатынас құзыреттілігінің төмендігінен психологиялық даму және ортаға бейімделу қиындықтары көп болады. Ал әкелердің қабылдайтын мәдениет құзыреттілік деңгейі жоғары болса, балалардың сол құзыреттілігі төмен деңгейде болады. Демек, балалардың жаңа ортаға психологиялық бейімделуі қиындық туғызады. Және керісінше, егер әкелердің қабылдайтын мәдениет құзыреттілік деңгейі төмен болса, балалардың бұл құзыреттілігі жоғары болады да, психологиялық дамуы жақсы болады. Алайда әкелерінің қабылдайтын мәдениетте сауатсыз болғаны уайымдатады.

Екіншіден, көші-қон жасөспірімдер арасында мәдениаралық бейімделу барысы бала және жанұя, бала және қабылдайтын қоршаған орта, жанұя және қоршаған орта атты күрделі өзара байланысқан әрекеттестіктерді қамтиды. Сонымен бірге бұл әрекеттестіктер көптеген жағдайда бір-бірімен келіспейді және татулықта болмайды.

Үшіншіден, өзара әрекеттестік нәтижесінде қабылдайтын жақтың қоршаған ортасының қысымы, оның ішінде түсінгіштігі және сәйкестігі бойынша одан ары зерттеулер қажет деп тұжырымдайды.

Сондықтан мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігіне үйретуде ата-аналар рөлі ерекше. Ата-аналар балаларды сапалы

мәдени қарым-қатынасқа дайындаудағы қиындықтарды түсініп, жасөспірімдердің ыңғайлы бейімделуін қамтамасыз ету қажет.

Қорытындылай келе, қай мемлекетте болмасын, балаларға мәдениаралық қарым-қатынас құзыреттілігін үйретуде ата-аналар өздерінің рөлдеріне назар аударып, балалар тәрбиесінде қаншалықты маңызды екенін түсіну қажет. Мектеп тәрбиесіне және оқыту бағдарламасына ғана жүгініп қоймай, ата-аналар үйде балаларын тәрбиелеу барысында ұлттық дәстүрлермен қатар, қоғамда мәдениаралық қарым-қатынасқа байланысты қажетті құзыреттіліктерін дамыту мәселелерін қарастыру қажет. Әрине, көші-қон жанұяларға бұл мәселені шешу бір мемлекетте тұрақты тұратын жанұяларға қарағанда күрделілеу болады. Демек, өз елінің ішінде, саяхаттау кезінде немесе басқа елге аттанар кезде ата-аналар балаларын мәдениаралық қарым-қатынасқа дайындау қажет. Себебі қазіргі жаһандану кезеңінде өсіп келе жатқан балалардың және жасөспірімдердің эмоциональды, психологиялық тұрақтылығы ата-аналардан басталып, мектеп оқытушыларымен аяқталмайды, оларға қоса қоршаған ортадағы адамдармен қарым-қатынас жасау нәтижелерінен өзіне деген сенімділігі дамиды. Ал өзіне-өзі сенімді болып өскен балалар өз елдерінің жетістікке қол жеткізетін, табысты азаматтары болып шығады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Пашукова Т.И. Этноцентризм в межкультурной коммуникации// Вестник МГЛУ, 2009. –№563. – 60 с. <http://cyberleninka.ru/article/n/etnotsentrizm-v-mezhkulturnoy-kommunikatsii>
- 2 Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Практикум// - М: Аспект Пресс, 2013.– 51 б.<https://publications.hse.ru/books/77643253>
- 3 Thorne S.L. Artifacts and cultures-of-use in intercultural communication// Language Learning and Technology, 2003. –№7(2).–38-67 б. http://pdxscholar.library.pdx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1019&context=wll_fac
- 4 Тер-Минасова С.Г.. Язык и межкультурная коммуникация// -М: Слово,2000. – 12-16 б.http://intercomlunn.ucoz.ru/_ld/0/1_gV7.pdf
- 5 Тоқсанбаева Н.Қ., Нағашбеков М. Қарым-қатынасты қалыптастырудың этнопсихологиялық мәселелері//, 2014. – 4 б. <http://www.enu.kz/repository /repository 2014/karym-katynas.pdf>
- 6 Lee B.K., Chen L. Cultural Communication Competence and Psychological Adjustment. A Study of Chinese Immigrant Children’s Cross-Cultural Adaptation in Canada// Communication Research, 2000. – №27(6). –764-792 б. <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/00936500027006004>

Резюме

В данной статье авторы определяют важность вовлечения родителей в процессе формирования межкультурной компетенции, воспитанников, а также

рассматривают взгляды зарубежных и казахстанских ученых в решении вопросов эмоциональной и психологической подготовки детей к межкультурной коммуникации.

Resume

The authors define the importance of parents' involvement in teaching intercultural competences, and address foreign and Kazakhstani scholars' views in child's emotional and psychological development for the intercultural communication.

UDK 811.111'378

**PEDAGOGICAL REFLECTION IN THE PREPARATION OF
THE FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS**

D.B. AKYNOVA

PhD, Associate Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University

K.YNTYMAK

Master student majoring in «Foreign language:
two foreign languages»

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Annation

In this changing globalized world we take into account the growing needs of the English language learners and teachers. This article focuses on promoting the development of reflective skills in future English teachers. There is a need to reflect on our actions and classroom practices in the foreign language teaching in order to bridge the gap between theory and practice. A model is suggested as to how a teacher's practice in the classroom can be improved through reflective teaching and action research.

Key words: development of reflective practice, self-reflection, teaching a foreign language.

The aim of this work: to determine the theoretical and practical features of the pedagogical reflection for improving the professional training of foreign language teachers

Introduction: When something goes wrong in our lives, our reaction should be to set a moment aside to think about why it happened, if we could have done something to prevent it, and how it might affect our future. These experiences usually make us grow. Hopefully, we will be better prepared to face the situation if it happens again. However, this is not always the case. This introspection is commonly called «reflection», and professionals have adopted it in order to improve their practice. For educators reflection involves «critical thinking» about past experiences or current experiences that occur or are occurring in classroom settings. Through reflection English as a Second Language or English as a Foreign Language professionals can react, examine and evaluate their teaching to make decisions on necessary changes to improve attitudes, beliefs and teaching practices. The authors of

this article examine the roots of reflective practice in foreign language teaching.

Historical background: In the study of reflection as a phenomenon of human consciousness and thinking, two directions are distinguished, associated with the two main meanings of the concept «reflection».

First, reflection is the «principle of human thinking, which directs it to comprehend and awareness of their own forms and prerequisites; subject examination of knowledge itself, critical analysis, its content and methods of knowledge; activity of self-discovery, revealing the internal structure and the specifics of the spiritual world of man» [1].

Secondly, reflection is the process of reflection by one person of the inner world of another person, the awareness by the acting individual of how he is perceived by his communication partners. Reflection is not just the knowledge and understanding of the other, but the knowledge of how the other understands the «reflective» individual.

Reflection is a kind of the double process of individuals mirroring each other, mutual interaction, the content of which is the subjective reproduction of the inner world of the partner interaction, and in this inner world, in turn, reflects the inner world of the first individual [2].

In his book the Reflective Practitioner Donald Schön proposed the term «reflexive practice» to refer to the technology of developing education [2]. According to Donald Schön, reflexive practice is this sort of organization of the educational process in which the student carefully ponders over the activities, especially with regard to the possibility of applying the knowledge gained in real life when he is under the guidance of an experienced mentor (teacher). Reflective practice has established itself as an effective educational technology, mainly, in preparing doctors and teachers. However, we may assume that it is applicable to the training of a specialist in any field [3].

The teacher of English, in addition to his competence in the language, is also expected to develop skills relevant to his area, which includes not just teaching but taking instant decisions. The implementation of the ideas of innovative development, modernization of the education system depends on the personality of the teacher. Modern society is in demand at all levels of vocational education training of such a teacher who is able to positively relate to themselves and their profession, determine the prospects for their own personal and professional growth, ways of self-improvement, to realize the possible range of internal and external causes of difficulties and problems.

Enormous role in the process of enriching self-awareness is played by self-knowledge - the study of the individual's own characteristics: mental, physical, and moral. Self-knowledge is accomplished, firstly, by analyzing the results of one's own activity, their behavior, comparing these results with the results of their classmates with generally accepted norms. Therefore, it is very important to teach children as early as possible to analyze their activities, their behavior.

Secondly, self-knowledge is accomplished by understanding the attitude of other people towards themselves, their evaluation of the individual qualities of the personality, their behavior, and activities. Comparing these assessments, especially those people who are included in the reference group for the given child, with the opinion and judgments of which he is especially considered, with his own assessments, the student develops an adequate self-esteem. Thirdly, self-knowledge is accomplished by self-observation of one's own states, thoughts and feelings [4].

Self-observation can occur not only along the way, in the process of mental activity, experiencing, but also retrospectively, by restoring from memory past events, situations, acts of behavior, actions and analysis, establishing a causal link between individual actions and circumstances and assessing these behaviors and behavior. Self-knowledge is not only the basis for establishing an evaluative and theoretical attitude to one's own merits and demerits, but also for the development of constant self-control and self-regulation of one's mental and practical activities, for self-education. Thus, the student becomes not only an object, but also a subject of upbringing, he educates himself with his own efforts, cultivates himself as a person.

The problem of organizing and adjusting educational activities is related to the success of its comprehension. The traditional method of teaching does not require a comprehension of what is happening either from the teacher or from the students; there are no reflexive activities in it. Instead, the knowledge is consolidated or generalized. Personally oriented learning offers the teacher to solve the problem of setting learning goals, developing a work plan, constructing a system of studies, a form of reflection and evaluation.

To determine the efficiency of self-reflecting activities we have tried to conduct a survey among 1st year master students of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.

The purpose of this survey was to identify the concept of the development of pedagogical reflection in the preparation of the future English teachers, and also to prove the importance of using reflection in foreign language lessons.

Students were interviewed and questioned to determine the level of reflection. There were 16 participants in the survey.

Based on the analysis of the results of the questionnaire of future teachers, one can see that 15% of students have a low level of knowledge about reflection, 60% of them have an average level, and 25% have a high level. As it is seen from the chart, there are no master students who showed a very low level.

While we interviewed the master students we have identified that they had some ideas about what a reflection was. When going deeper, some questions on reflection of foreign language teachers and their self-reflection revealed the unawareness of master students on the given topic. These findings may imply that the issue of pedagogical reflection is not well-covered in majors focusing on teaching foreign languages. Therefore, this topic becomes relevant to study to improve the future teachers efficiency in teaching a foreign language.

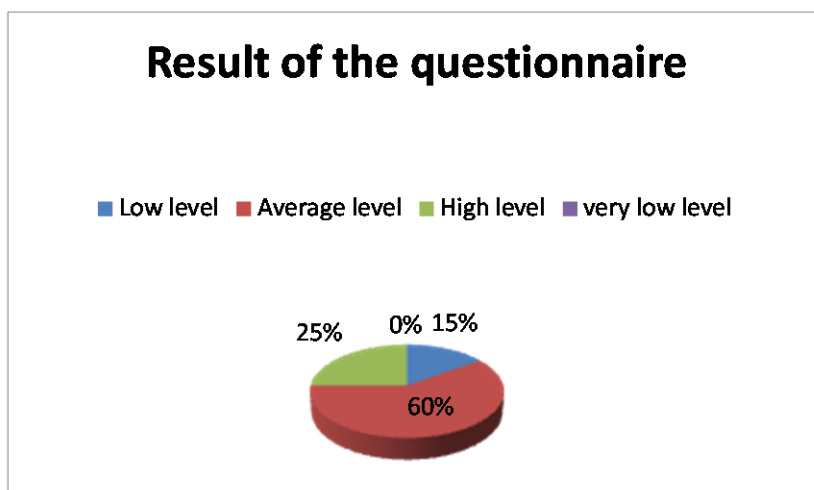

Diagram 1. Result of the questionnaire

The comprehensive study allowed drawing the following conclusions. In this paper, we examined the theoretical basis for the use of reflection, as well as practical aspects of the organization of student learning activities with the use of reflection in English language lessons.

We confirmed the relevance of this topic that reflection as part of the practice of teaching foreign languages. It attracts the teacher's possibility of a creative approach to learning. We are well aware that any person happily does what he does well. But any activity begins with overcoming difficulties. For reflexive people, the path from the first difficulties to the

first successes is much shorter. In our profession there is no limit to perfection.

The goal of learning, ultimately, is not the adaptation of the individual to external expediency, but his self-development as a person. The lesson of a foreign language is one of the few where students acquire communication skills, where the atmosphere of creativity and search is relatively easy to arise. The question is how to implement its educational potential.

We are convinced that programs in teacher education should be designed to help future teachers become successful in-service teachers. Through guided reflection on field experiences, self-analysis and evaluation, professional development can be assured. Teachers must reflect, analyze, and adjust or change their practice whenever it is necessary; otherwise, thinking would actually become a waste of time. What really will make the difference when reflective research practice is performed is the fact that the results are empowering in helping future teachers become better teachers. The decision is ours. We can leave a mark in our students as well as in our teaching.

APPENDIX 1

Questionnaire to determine the students' level of reflection

1. I believe that before starting work should create a holistic view of the upcoming activities.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

2. When creating a holistic view of the prepared speech (lesson, educational event, etc.), I usually use the following methods:

a) I read the summary;

b) I disassemble in detail the structure and content of the speech;

c) I lose various options, choosing the best (optimal).

3. In working out the details of the lesson or event, I relate them to my ideas about the pace, rhythm, place of individual details in general.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

4. From the very beginning, I precisely determine the course of the speech, the lesson, the activities (what and when to say whom and when to ask, etc.) and, if possible, do not change it.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

5. Having prepared an oral presentation (a lesson, an educational event), I usually lose it entirely, correcting certain details based on my own ideas about the features of its conduct.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

6. In a public speech (at a seminar, a conference, etc.), I try to convey to the listeners the content, the meaning of the text, adjusting to this peculiarity of my speech (voice, pace, etc.).

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

7. It is not difficult for me to imagine and recall any emotional mood, feeling experienced in a certain situation, as well as my thoughts about the content of the work done and its features.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

8. Usually I manage to comprehend and understand not only the text and educational material seen and heard, but also presented in graphs, tables, diagrams.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

9. As a rule, I can mentally imagine those people (fellow students, schoolchildren, etc.), before whom I have to speak with a message. Sometimes I even imagine their faces and the expression of their eyes.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

10. I am always emotionally worried about the activity.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.?

11. As a rule, physically I do not get tired of the lessons or activities that have to be done.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

12. With intensive training I manage to show sufficient motor dexterity and speed of the action.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

13. I manage to achieve a qualitative task, a lesson or an educational event with proper preparation.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

14. When carrying out assignments, preparing lessons or educational activities, I am very much helped by the ability to work with the text.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

15. I can perform tasks in pedagogical practice of varying degrees of complexity, of course, within the requirements of the teacher.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

16. I believe that the success of the assignment depends on how deeply a person delves into the content of the forthcoming activity.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

17. It seems to me that I can correctly and objectively assess my real capabilities.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

18. When I speak in front of an audience, I usually can control my speech and make the necessary adjustments.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

19. Usually, before performing, conducting a lesson or participating in an event, I manage to tune in to the right mood, enter into a corresponding emotional state.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

20. Speaking with the message, conducting a lesson or event, I can resist various external and internal disturbances, show emotional stability and manage my attention.

a) no;   b) perhaps;   c) yes.

Processing the results of the test questionnaire.

Each answer corresponding to the letter "a" is assigned 1 point; the letter «b» - 2 points; the letter «c» - 3 points. Evaluation of results: 20-30 very low (zero) level; 31-40 points - low level; 41-50 - intermediate level; 50-60 - high level.

Literature

1 Antipov G.A. Philosophical reflection and the nature of the ideal - Novosibirsk 1997. - P.20-26.

2 Rossokhin AV Reflection and inner dialogue in the altered states of consciousness: Intersconsciousness in psychoanalysis .- Moscow.: "Kogito-Center", 2010.

3 Bezdukhov V.P., Mishina S.E., Pravdina O.V. Theoretical problems of the formation of pedagogical competence teachers. - Samara: Samara State Pedagogical University, 2001. - P. 71

4 Bim I.L. The personal-oriented approach is the main strategy for school renovation Moscow. - 2002. - № 2. - P. 1-15.

Түйін

Қазіргі жаһандану заманында ағылшын тілін үйренушілер мен ағылшын тілі мұғалімдеріне деген қажеттілік өсіп келе жатыр. Бұл мақалада ағылшын тілін оқыту барысындағы теория мен тәжірибе арасындағы алшақтықты жою үшін болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің рефлексиялық дағдыларын дамытуға баса назар аударылады. Сыныптағы мұғалімнің оқушылардың іс-әрекетін, сабақтың өтілім барысын зерттей отырып, рефлексия жүргізу арқылы оқытушы іс-әрекетінің нәтижелі болу моделі ұсынылады.

Резюме

В статье проанализирована проблема саморефлексии будущих учителей английского языка с целью минимизации промежутка между теорией и практикой преподавания иностранного языка. Авторами проведен опрос для выявления отношения к проблеме саморефлексии учителей.

ӘОЖ 14.01.07

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ПАТРИОТИЗМ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ
МАҢЫЗЫ**

А.Т. ТУРАЛБАЕВА

PhD, Басқару және білім сапасы кафедрасының меңгерушісі
«Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы
Алматы облысы бойынша педагог
қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты

Ж.Ә. ТАҢАТАРОВА

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
6D010200 мамандығының
3-курс PhD докторанты

Аннотация

Бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық ұстанымдары мен тұғырлары қарастырылады. Сондай-ақ, бірнеше әдіснамалық түсініктердің өзара әрекеттесуі сипатталады.

Түйін сөздер: патриотизм құндылықтары, әдіснама, әдіснамалық ұстанымдар, әдіснамалық тұғырлар, өлкетану.

Бүгінгі күні патриотизм мен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру әрбір тарихи кезеңде қоғамда туындаған талаптарға сай жасөспірім ұрпаққа берілетін білімнің мәніне жаңа сипат беріліп, жаңа ұстанымдар негізінде ұйымдастырылады. ХХІ ғасырда білімді ұйымдастыру «Мәдениет-Білім-Тарих» ұғымдар аясында болғандықтан, білімге деген жаңа көзқарас туды. Дәл бүгін ақпарат ғасыры, адам ғасыры деген сипаттамасына жүгінсек, білімді адам және адам капиталын қалыптастырудағы негізгі фактор бүгінгі тарихи кезеңге сай білім бола алады. Бұл тұста Отанға берілуді қажетсіну, оны сүю, адалдық көрсету, оның даңқын сезіну, рухани байланысын сезіну, ар намысын қорғау, қуаты мен тәуелсіздігіне іс жүзінде үлес қосу сынды функционалдық міндеттемелер патриотизм құндылықтарын нақтылай түседі.

Осы орайда Президент Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: Тарихи сананы жаңғырту компонентінде *«Көтерілген мәселелер жан-жақты ой елегінен өткізіп, терең*

зерделеуді талап етеді. Сондай-ақ, біздің дүниетанымымыздың, халқымыздың өткені мен бүгінгінің және болашағының іргелі негіздеріне тікелей қатысты. Бұл жұмысты бірнеше ірі жобалар арқылы бастауға болады», - деп көрсетеді [1]. Мұндай ойлар жас буынды патриоттыққа тәрбиелеуде субъективті бастамаларға жол ашары анық.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басым міндеттері ретінде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, халық дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеу, отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу,- деп атап көрсетілген [2].

Ендеше өлкетану негіздері арқылы патриоттыққа тәрбиелеуде бастауыш білім берудің ең басты міндетін анықтауды:

- әр баланың генетикалық негіздегі қабілеттерін дамытуды барынша қамтамасыз ету;

- оқушыға қоршаған ортаны тануға, дүниені тануға, өлкені сүйіспеншілікпен танып үйренуге көмектесу деп тұжырымдаймыз.

Бірінші тұжырымымызға сәйкес, бастауыш сынып оқушыларын зерттеу әрекетіне, зерттеу біліктіліктерін меңгеруге қызығушылығын дамытуға жағдай жасалуы қажет деп ойлаймыз. Сонда ғана «өмір бойы білім алу» шындық болмысқа айналары анық. Екіншіден, адамдармен өмір сүру, өз туған өлкесін сүйіспеншілікпен қабылдау мен түсінік қалыптастыруға, оған бір құндылық ретінде қарауы өмір сүру дағдыларын меңгерте отырып, патриоттық тәрбиенің қалыптасуына мүмкіндік береді.

В.И. Дальдің зерттеулеріне сүйенсек, патриотизм педагогикалық біліммен бірге тарихи категорияға жатады. Патриотизм – қоғамдық сана нысандарының бірі, бұл тарихи және топтық санат қоғам дамуымен бірге дамып, жаңа мазмұнмен толығып отырады.

Патриоттық сезім адамдардың, халықтардың өміріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайларының әсерімен пайда болады. Бұл жағдайлар патриотизм мазмұнының өзгеруіне алып келеді [3, 9 б.].

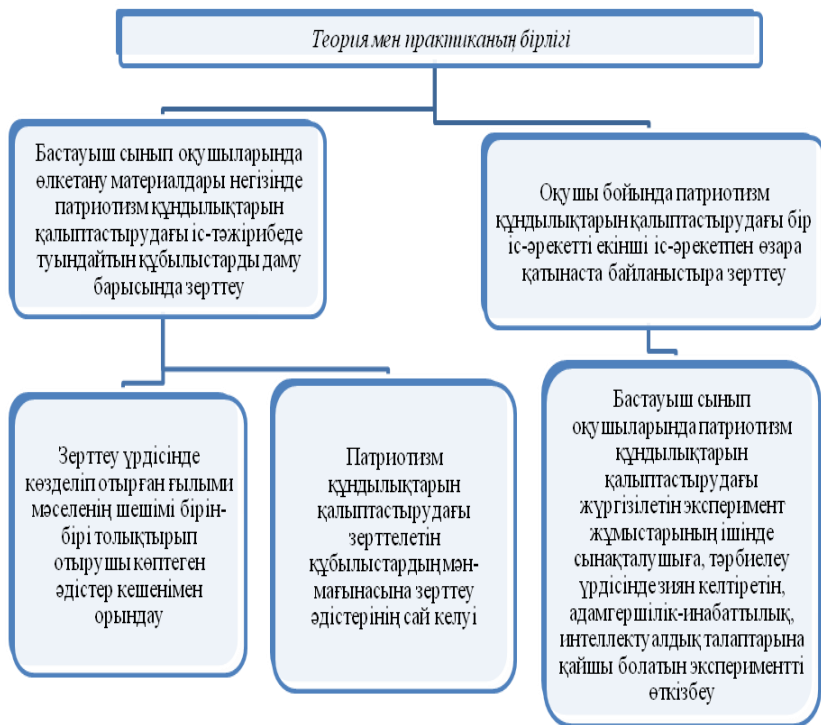
Бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастыруда атап өткеніміздей білім қызметтері сәйкесінше, әдіснамалық білім қорына сүйеніп, өз тұжырымын бере алады.

Бастауыш сынып оқушыларын білім берудегі өлкетану және патриотизм субъектісі ретінде зерделер болсақ, ғылыми білімнің қарқынды дамуын талап етеді. Себебі, ғылыми білім жаңа деректермен толыққанда ғана өзінің өрістегенін көрсетеді. Балалардың бойында патриоттық тәрбиені қалыптастыруда осындай ізденістерді қажет ете отырып, жаңа деректермен толығу үдерісі зерттеуіміздің ғылыми негізделген жаңа әдістерін пайдалануды алға шығарады. Яғни, жаңаны іздеу, белгісіз әдісті ойлап табу, педагогикалық идеяларды ұсыну және негіздеу, оларды іске асырудың жолдарын іздеу, практикада белгілі болған педагогикалық құбылыстардың табиғатын жаңаша түсіндіру. Бұл әдістер өз кезегінде бастауыш сынып оқушыларында қазақстандық патриотизм құндылықтарын қалыптастыруда педагогикалық әдіснама, әдіснамалық ұстанымдар деп аталатын теориялық қағидалар жиынтығын баяндауды қажет етеді.

Ғылыми педагогикалық зерттеулерде негізінен теориялық және тәжірибелік идеялар өзара тығыз байланыста жүзеге асады. Десек те, бастауыш сынып оқушыларында өлкетану материалдары негізінде патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық ұстанымдарын реттеу төмендегідей :

- теория мен практиканың бірлігін қатар алып жүру;
- бастауыш сынып оқушыларында өлкетану материалдары негізінде патриотизм құндылықтарын қалыптастырудағы іс-тәжірибеде туындайтын құбылыстарды даму барысында зерттеу;
- оқушы бойында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудағы бір іс-әрекетті екінші іс-әрекетпен өзара қатынаста байланыстыра зерттеу;
- патриотизм құндылықтарын қалыптастыруды зерттеу үрдісінде көзделіп отырған ғылыми мәселенің шешімі бірін-бірі толықтырып отырушы көптеген әдістер кешенімен орындалатынын естен шығармау;
- патриотизм құндылықтарын қалыптастырудағы зерттелетін құбылыстардың мән-мағынасына зерттеу әдістерінің сай келуі;
- бастауыш сынып оқушыларында өлкетану материалдары негізінде патриотизм құндылықтарын қалыптастырудағы жүргізілетін эксперимент жұмыстарының ішінде сынақталушыға, тәрбиелеу үрдісінде зиян келтіретін, адамгершілік-инабаттылық, интеллектуалдық талаптарына қайшы болатын экспериментті өткізбеу ұстанымдары басшылыққа алынуы тиіс. Біз бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық ұстанымдарын 1-суретте беріп отырмыз.

1-сурет. Патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық ұстанымдары

Көрсетілген ұстанымдар бізге, алға қойған мақсатқа жету жолын, алға тартқан нәтиже сипатын және қолданатын тәсілдер мен құралдардың тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Ал тұғыр ғылыми әдіснамада өте жиі қолданылатын категория болып табылады, теориялық және практикалық мәселелерді шешуде пайдаланылады.

Осыған сәйкес, көптеген әдебиеттердегі талдау көрсеткендей, патриотизм құндылықтарын қалыптастырудағы ғалымдардың пайымдауында (Н. В. Бордовская, А.А. Реан және т.б.) білім қызметтері келесідегідей:

- еліне деген сүйіспеншілік, отанына деген адалдық адамның ғылым және мәдениет әлеміне енуінің ең оңтайлы да жедел жолы. Бүкіл дүние қазір өз азаматын тәрбиелеуге ұмтылыс жасап, білім аймағында барлық күш-қуатын жүзеге асыруда;

- патриотизмге баулу ұрпақтар жалғастығын қамтамасыз ету тәсілі болып саналады. Бастауыш сынып оқушыларының патриоттық көзқарасы қоғамның өзі түбегейлі өзгеріске түсіп жатқан білімді қайта

жаңғырту мен тарихи тағылымды жағдайларды ұрпақтан-ұрпаққа дәріптеу жұмыстарын қалыпты жүргізуге мүмкіндік береді, еліміздің тарихи мәдениет дамуын жаңа бағыттарын жас ұрпақ санасына ендіріп, бекітуге өз септігін тигізеді. Тек патриоттық құндылықтық білімнің жолында адам жаңа өмір салттары мен тіршілік шарттарына икемделіп, бейімделеді де патриотизм құндылықтарын қалыптастыру жолында танымын арттырады.

- баланың рухани өмірін, сонымен бірге патриоттық сана қалыптастыру тетіктері: Білім беру және тәрбиелеу мекемелері белгілі дәуір адамының әлеуметтік-мәдени іс-әрекеттерінің ең жоғары өрнек-үлгілерін шоғырландырады. Білімнің адамилық (гуманистік) құндылығы әрбір жеке тұлғаның танымдық және рухани қажеттерінің даму мүмкіндіктерінен көрінеді. Біртұтас білім жүйесінің барша түрлері мен деңгейлерінде баланың интеллектуалды даму барысында патриотизм құндылықтарын өз бойына алу мүмкіндіктері жинақталып, даму жолына түседі.

- оқушылар оқу және тәрбие барысында өркениет дамуына қажет ері мәдени-тарихи маңызы бар танымдық білімді игереді, атап айтсақ, олар: қазақстандық тарихи мұралар, оның қызықты тарихнамасы, әр дәуірдің өзіндік қызыққа толы тарихи дамуының өлшемдеріне сай патриотизм құндылықтары.

- біздің құндылықтарды тану жағдайындағы аймақтық жетістіктер мен ұлттық салт-дәстүрлердің даму тарихы, мәселен кейбір аудан тұрғындарының ерекшелігі педогогикалық білім алуға өзіндік өң береді. Аймақтық ұлттық құнды дүниелеріміз туралы халық арасында сұраныстар арқылы зерделеніп оқушыларға патриотизм құндылықтарын беруде көненің көзі өз көмегін тигізе алады.

- болашақ тұлға қоғамдық өмірдегі мәдени ауысулар мен қайта түрленудің белсенді үдеткіш күші болмақ. Ендеше бастауыш сыныптан бастап өлкені тану, өлкетану, тарихи жәдігерлерді тану, аймақтың жалпы тарихи бай құндылықтарын тануды білім саласында сөйлету қазіргі жас буынның негізгі міндеті болмақ [4, 7 б.]. Бұл бастауыш сынып оқушыларының өз еліне деген патриоттық сезімін еселендіре түсері анық.

Қазіргі кезде білім берудің тәрбиелік құрамдас бөлігін дамыту, тәрбие жұмысының материалдық-техникалық базасын, патриоттық тәрбиенің қызметтік негізін құрайды. Бұл ретте қоғамның идеялық бірлігі, халықтың бірлігі, достық қарым-қатынасын айтамыз. Тұтастай алғанда, ғалымдардың патриотизм, ұлттық патриотизм туралы тұжырымдары патриоттық тәрбиенің әдіснамалық қорын негіздейді.

Бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық негіздерін зерделеуде ең алдымен патриоттық құндылықтар философиялық генезистерден бастау алатындығын байқаймыз. Сонымен қатар философиядағы түрлі пікірлерге сүйенсек, құндылық ұғымының түпкі баламалары мәдениеттің тұтастығы, халықтың салауатты өмір негізі, табиғат пен адам бірлігі, дүниенің біртұтастығы және т.б. болып саналады.

Әдіснама педагогикалық үдеріс ретінде ғылыми таным мен құралының теориялық мәселелерін шешу жолдарымен айналысады. Философиялық энциклопедиялық сөздікте «*әдіснама*» – (грек сөзінен «*methods*» – зерттеу жолы, таным, ілім, білім; «*logos*» – сөз, түсінік) амалдар жүйесі және тәжірибелік теориялық іс-әрекетті ұйымдастыру және құру тәсілдері, ғылыми таным әдістері туралы оқу; қандай да бір ғылымда қолданатын әдістердің жиынтығы дегенді білдіреді делінген [5, 46 б.].

Бастауыш сынып оқушыларының патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық тұғырларын айқындауда әдіснамашы ғалымдардың еңбегін келесідей топтап көрсетуге болады (1-кестеде).

Кесте 1- Ғалымдардың әдіснамалық зерттеулері

<i>Әдіснамашы ғалымдар</i>	<i>Әдіснамалық категорияларды зерттеулері</i>
С.И.Архангельский, В.П.Беспалько, М.А.Данилов және т.б.	- аксиологиялық тұғыр;
А.Т.Куракин, Л.Н.Новикова, Р.Г.Лемберг, Н.В.Кузьмина және т.б.	- педагогикадағы жүйелілік тұғыр, жүйелілік-құрылымдық тұғыр;
В.В.Давыдов, А.К.Маркова, А.К.Рысбаева, Ш.Т.Таубаева және т.б.	- іс-әрекет психологиялық- педагогикалық зерттеулердің нысаны ретінде, іс-әрекет жетістігі педагогика категориясы ретінде, іс-әрекет түсіндірмелі ұстаным ретінде;
Н.Д.Хмель, З.Жаңабаев, Л.Х.Мәжитова, Б.Мұқышев т.б.	- синергетикалық тұғыр;
М.С.Каган, Э.С.Маркарян және т.б.	- мәдениеттанымдық тұғыр;

Бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық аспектілерін құрылымдаудағы негізгі ұғымның бірі – аксиология. Аксиология (грек, *axios* – құнды, *logos* – ілім) – құндылықтардың табиғаты, олардың әлеуметтік шындықта аталған орны және құндылық әлемінің құрылымы туралы философиялық ілім. Платон философиясында құндылықтар жалпы ізгілікпен байланыстырылып, әмбебапты мәнге ие болды. Мәдениеттанымдық жолда құндылықтар мәселесі ерекше орын алады, өйткені, мәдениет адамзат жасаған құндылықтардың жиынтығы деген түсінік кең тараған. Аксиология әртүрлі өркениеттердің жетістіктерін, мәдени құндылықтардың қалыптасуын, нақтылы даму тетіктерін және барлық бағдарларын айқындайтын білімдердің нақтылы-тарихи жүйесі ретінде көрініс тапты [6, 97 б.].

Аксиологиялық тұғыр – адамның әлемге, адамдарға, өзіне қатысты әмбебап жалпыадамзаттық құндылықты қамтиды; табиғатпен, әлеуметпен, мәдениетпен болып жатқан қарым-қатынасындағы жеке тұлғалық мәндерді тәрбиелеуде білім алушы өз білімінің, өмірінің мәніне ие болуына бағытталу. Аксиологиялық тұғыр қызметі үшін білім беру үдерісінде жеке адамды тәрбиелеу жолында академиялық пәндер, қосымша білім беру (өлкетану орталықтары және т.б.), бос уақытты ұйымдастыру арқылы коммуникативтік зерттеу, сыни тұрғыдан ойлау, академиялық адалдық және т.б. қолдау мен дамуы іске асырылады, сонымен қатар, тұлғаның негізгі құндылықтары – отаншылдық, табандылық, сенімділік, жауапкершілік, тапқырлық, көшбасшылық және патриоттық т.б. тәрбие қалыптасады [7, 32 б.].

Жүйелілік тұғыр. Негізінен, табиғаты әртүрлі өте күрделі объектілерді зерттеу мәселесі туындағанда жүйелілік тұғыр педагогикалық құбылыстарды олардың өзара байланысы түрінде қарастыруға бағдарлайды. Бұл тұста жүйелілік амал барысында бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастыру жүйесі өзара байланысты құрамдас бөлшектердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Олар: патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың мақсаты, педагогикалық үрдіс субъектілері (мұғалім, ата-ана, бала), білім беру мазмұны (құзыреттілік, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі), бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастыру үрдісін ұйымдастыру, әдістері мен түрлері, мәліметтер қоры. Осыдан барып бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың жүйелілік тұғыры әдіснаманың іс-әрекеттік тұғырымен астасады [8, 14 б.].

Келесі тұғыр, *іс-әрекеттік (деятельностный) тұғыр* – әдіснаманың маңызды тұғырларының бірі болып табылады. Оның нәтижесінде адамның қоршаған ортаны өзгертуі орын алады. Әрбір әрекеттің төмендегідей құрылымы бар:

- қажеттілік (танымдық, рухани, әлеуметтік);
- мотив;
- іс-қимыл;
- шарттары;
- құралдары;
- нәтижесі;
- рефлексия.

Аталмыш тұғыр бастауыш сынып оқушыларында патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың іс-әрекетін, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетін нақтылауға бағдарлайды, бастауыш сыныптағы оқушылардың, мұғалімнің, ата-ананың өлкетану және патриоттық іс-әрекеттегі жеке дара қабілеттерінің және жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасу мүмкіндіктерін айқындауға бағыт береді [9, 64 б.].

Синергетикалық тұғыр – педагогикада қолданылатын өзін-өзі ұйымдастыру, өз білімін толықтыру және өзін-өзі жетілдіру әдістерін меңгеру болып саналады. Синергетика («синергия» грек тілінен аударғанда бірлесіп әрекет ету, ынтымақтасу), өзін-өзі жетілдіру үрдісін коммуникативтік тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді. Аталған үрдіс барлық элементтердің өзін-өзі ұйымдастыру қабілеті нәтижесінде жүзеге асады. Сондай-ақ оқушыларда патриоттық құндылықтар қалыптастыруда синергетикалық тұғырдың нәтижесі оқу мен тәрбиенің мақсаттары мен мазмұнының өзгеруінде, жаңа парадигманың пайда болуында, ақпараттармен алмасу құралы ретіндегі жаңа технологиялардың қолданылуында басқару үрдісін синергетикаландыруда көрінеді. Яғни, синергетикалық тұғыр педагогика ғылымында дидактикалық қызметте көрініс, дамыта оқыту технологиясымен тығыз байланыста қарастырылады. Синергетика термині өткен ғасырдың жетпісінші жылдары пайда болған. Жаңа бағыт үшін ұғым ретінде ғылымға белгілі неміс ғалымы Г.Хакен ендірген еді [10, 27 б.].

Мәдениеттанымдық тұғыр зерттелініп отырған мәселе контекстінде оқушының өлкетану материалдарын танып білу арқылы мәдениет әлеміне табысты кірігуін қамтамасыз ететін патриотизм құндылықтарын меңгеруге және тасымалдай алуға жағдай жасауға бағытталған. Себебі бастауыш сынып оқушылары өлкені тану арқылы

патриотизм құндылықтарын қалыптастыруда игерген мәдениеті арқасында дамып қана қоймай, оған өзінің бойындағы жаңа көзқарастағы ерекшеліктерін қосады. Осындай әрекеттер арқылы тәрбие жұмыстарын жаңарту мен жаңғыртудың жаңа тетіктері мен факторлары анықталады. Яғни, балаларды өз халқының мәдениеті мол қоршаған әлемнің мәдени көптүрлілігін түсінуге және бақылауға мүмкіндік беретін қосымша білім беру орталықтарының тарихи-мәдени қызметін тиімді ұйымдастыру амалдарын игеруді алға тартады. Мәдениеттің үлгілері арқылы адамның жан дүниесін жаңарту, патриотизм құндылықтарын қалыптастырудағы мүмкіндіктерін пайдалану басшылыққа алынады [11, 49 б.].

Қорыта келгенде, әрбір ғылымның негізгі бұтағы әдіснама екенін ескере отырып, бастауыш сынып оқушыларында өлкені тану арқылы патриотизм құндылықтарын қалыптастырудың әдіснамалық негізін айқындау барысында философтардың, психологтардың, педагогтардың берген ғылыми тұжырымдары біздің зерделеп отырған негізгі мәселеміздің әдіснамасын ашуға негіз болды. Патриотизм құндылықтарының әдіснамалық негізін ашуда тарихи-педагогикалық тұрғыда талдау жасай отырып, жүйелілік, іс-әрекеттік, мәдениеттанымдық, аксиологиялық және синергетикалық тұғырларын айқындауға мүмкіндік туды.

Жалпы алғанда, тұғыр – ғылыми әдіснама категориясы ретінде теориялық мәселелермен қомақты танысып, алдағы практикалық мәселелерді және зерттеу міндеттемелерін шешуге негізгі жол болатынын алға тартамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы, 2018 ж. okg.kz.

2 Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі N319-III Заңы. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

3 Якиманская И.С. Личностный подход в образовании: от концепции к технологии и опыту: /Тезисы докладов городской научно-практической конференции. – Волгоград, 28-29 апреля, 1998. – С.3-11

4 www://intellect-invest.org.ualibrary/Bordovskaya_Rean

5 Таубаева Ш.Т. Педагогиканың философиясы және әдіснамасы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 360 б.

6 Краевский В.В. Методология педагогики: новый этап: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 400 с.

7 Давыдов В.П. Методология и методика педагогического исследования: Учебное пособие. М.: Логос, 2006. – 128 с.

8 Тұрғынбаева Б.А. Педагогикалық акмеология: оқу құралы. – Алматы: «ЖС Тантеев баспаханасы», 2017. – 165 б.

9 Тұралбаева А.Т. Отбасы мен мектептің ынтымақтастығы жағдайында дарынды балаларды тәрбиелеу: филос. док. (PhD) ... дис. 6Д010200. – Алматы, 2014. – 136 б.

10 Хакен Г. Принципы работы головного мозга: Синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности. / – М.: PerSe, 2001. – 353 с.

11 Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. – Ростов-на-Дону: Учитель, 1999. – 560 с.

Резюме

В статье рассматриваются методологические подходы к формированию ценностей патриотизма у учащихся начальных классов, а также характеризуется взаимодействие нескольких методологических подходов.

Resume

Methodological approaches to the formation of values of patriotism in primary school students are considered. Also there were defined methodological mechanisms and their interaction.

УДК: 005.336.5.057.21(045)

**КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУ
ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ
БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУ**

А.М. ӘБДІРОВ

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

М.Д. ЕСЕКЕШОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Н.Д. ТАСТАНБЕКОВА

бД012000 – «Кәсіптік оқыту» білім беру бағдарламасының
докторанты

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Аннотация

Мақалада жоғары кәсіптік білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелер қарастырылған. Қазақстан Республикасындағы жоғары кәсіптік білім беру жүйесіндегі реформалар мазмұнын реттейтін құжаттардың хронологиялық мазмұны қарастырылған. Кәсіби біліктілік моделінің мазмұнына шолу жасалған. Жоғары кәсіптік білім беру жүйесінде дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдірудің моделінің алғышарттары келтірілген. Автор жоғары кәсіптік білім беру жүйесінде дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдірудің моделін іске асыруға көмектесетін педагогикалық шарттарды анықтаған.

Түйін сөздер: Кәсіби біліктілік, маман, модель, дуальды оқыту, педагогикалық шарттар.

Жоғары кәсіптік білім беру жүйесінде мамандарды дайындаудың жаңа моделі қалыптасуда. 2018 жылы білім беру жүйесіндегі жүргізіліп жатқан реформаның мазмұнын реттейтін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрінің бұйрығымен жаңадан қабылданған құжаттарды атап өтсек:

- 2018 жылдың 12 қазанында № 653 бұйрықпен кредиттік оқыту технологиясы бойынша оқыту үдерісін ұйымдастыру ережесі қабылданды;

- 2018 жылдың 30 қазанында № 595 бұйрықпен жоғары және жоғарыдан кейінгі білім беру бағдарламаларын іске асыру ұйымдарының жұмыстарын реттейтін типтік ереже қабылданды;

- 2018 жылдың 31 қазанында № 604 бұйрықпен жоғары және жоғарыдан кейінгі білім берудің мемлекеттік стандарты қабылданды;

- 2009 жылғы Қазақстан Республикасының жоғары және жоғарыдан кейінгі білім беру бойынша мамандықтар классификаторын, 2018 жылғы жоғары және жоғарыдан кейінгі білім беру бойынша мамандар дайындау бағыттарын сәйкестендіру классификаторы қабылданды;

Жаңа дайындалған мемлекеттік стандарттың мазмұнына сәйкес жоғары оқу орындарына академиялық еркіндік берілуіне байланысты білім беру бағдарламаларын дайындауда жұмыс берушілердің талаптарына және еңбек нарығындағы сұранысқа бағытталуы тиіс.

Кредиттік оқыту технологиясы бойынша оқыту үдерісін ұйымдастыру ережесінде академиялық еркіндік дегеніміз – білім беру үдерісінің субъектілеріне таңдау пәндері бойынша білім мазмұнын дербес анықтауға, білім беру ісін ұйымдастыруда және қосымша оқыту түрлерінде оқытушылар оқытудың инновациялық технологиялары мен әдістерін қолдану арқылы білім алушылардың шығармашылықтарын дамытуға жағдай жасау мақсатындағы өкілеттіктерінің жиынтығы.

Білім беру саласында жасалып жатқан өзгерістер біздің зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін тағы да бір айқындай түскендей, себебі, дуальды оқытудың басты мақсаты еңбек нарығындағы жұмыс берушінің талап тілектеріне негізделген білікті мамандарды дайындау болатын.

Жоғары кәсіптік білім беру жүйесінде дуальды оқыту жағдайында жүргізілген зерттеулерімізге сүйене отырып білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдірудің тұжырымдамалық моделі дайындалды.

Кәсіби біліктілік моделі – кәсіби іс-әрекетті атқаруға маманның теориялық және практикалық даярлығының бірлігін қамтамасыз ететін кәсіби әрекеттер жүйесінің үлгісі. Маманның (педагогтің) кәсіби моделін зерттеу жолындағы табыстар жоғары білім және дербес кәсіби іс-әрекет жүйесінде мына ретте қолданыла алады:

- кәсіби біліктіліктің құрамы, құрылымы мен мазмұны кіретін стандарттық модель ретінде;

- кәсіби біліктілік қалыптасуы мен дамуының қозғаушы-түзетуші негіздерінің стандарттық модельді өзіндік диагностика нәтижелерімен салыстыру үдерісінде пайда болатын бастау көзі ретінде.

Маманның кәсіби біліктілігінің моделі кәсіби іс-әрекеттің ішкі құрылысы мен маңызды сипаттары бейнесінің негізінде қалыптастыру арқылы жасалады. Мұнда кәсіби іс-әрекеттің субъектілік, нысандық және пәндік компоненттері түзіледі. Субъектілік компонент кәсіби біліктіліктің жеткен деңгейін сақтау мен толықтыру, кәсіби іс-әрекетте оны белсендіру мен жүзеге асыруды, пәндік компонент – қол жеткен нәтижені көрсетеді [1, 47 б.].

Әр компонент тұтас модельдің кіші жүйесі болып табылады. Педагогтің кәсіби біліктілігі моделін, олардың сыртқы бастау – негіздері мен ішкі элементтерінің өзара байланысуы күйінде алсақ, олардың мазмұндық толығы мен жүйелі түрдегі нақтылауын қалыптастыруға болады. Көріп отырғанымыздай, маманның тұлғасы әр моделдің субъектілік компонентінің жүйе түзуші элементі болып табылады. Онда кәсіби біліктілік деңгейіндегі өзін-өзі диагностикалау, өзін-өзі өзгерту, өзі-өзі бағалау және өзін-өзі талдау турасында субъекті іс-әрекетінің саналы түрдегі бағытталуының құрылымы мен мазмұны берілген. Сондай-ақ, кәсіби іс-әрекет пәні мен нысанын болжау, өзгерту, бағалау мен талдау да осы тұста көрініс береді.

Тұтас модельдің жүйе түзуші элементі маман іс-әрекетінің бағытталуы болады. Мұның мазмұны субъектілік, нысандық, пәндік ішкі жүйелердің жүйетүзуші элементтердің мазмұндық құрамына байланысты.

Қазіргі кезде ғылымда модель ұғымын материалдық немесе тұжырымдамалық жүйе ретінде түсіндіреді:

- біріншіден, қандайда бір формада түпнұсқаның маңызды қасиеттері мен қарым-қатынасын бейнелеп көрсетеді;
- екіншіден, нақты берілген мағынада оның орнын басады;
- үшіншіден, түпнұсқа туралы жаңа ақпарат ұсынады.

Барлық материалдық немесе заттық модельдерде түпнұсқаның орнын басу сәйкес құрылымның мінез-құлқы мен қызмет ұқсастығы есебінен жүзеге асырылады.

«Модель» ұғымы «модель құру» ұғымымен тығыз байланысты.

Модель құру – бұл теориялық танымның маңызды категорияларының бірі, теориялық деңгейде түрлі белгілер, абстрактілік модельдер, эксперименталдық деңгейде – пәндік модельдер қолданылатын процестер мен құбылыстарды зерттеудің жанама әдісі, сондықтан педагогикалық зерттеулерде модельді құру және оны қолдану кеңінен пайдаланылуда. Маманды кәсіби даярлау моделі жалпы түрде болашақ маманның кәсіби іс-әрекетіне қажетті меңгерілетін білім көлемі мен оның құрылымының, маман ретіндегі

кәсіби қасиеттер мен дағдылардың жалпы түрде сұлбелік өрнектелуі деп түсінуге болады.

Жоғарыда айтылған ой пікірлерді тұжырымдай келе, маман моделі құрылымы мен мазмұнын үш бөлікке бөлуге болады:

- зерттелетін маман іс-әрекеті өтетін әлеуметтік-кәсіби фон;
- мамандардың іс-әрекеттерінің негізгі аспектілері;
- мамандардың іс-әрекеттерінің психологиялық-педагогикалық сипаттары.

Маман моделін құру келесі мақсаттарға табысты қол жеткізуді қамтамасыз етуге бағытталған:

- маманның кәсіби әлеуметтік іс-әрекеті мазмұны мен оны орындаудағы білім, іскерлік, дағдылар мен тұлғалық сапаларды сипатын талдау;

- білім беру мазмұнын жобалау үшін негізделген бағдарлар мен критерийлерді анықтау, қажетті білім, іскерлік және дағдыларды қалыптастыру мен болашақ маманның тұлғалық сапасын дамытуды қамтамасыз ететін оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда тәжірибелік іске асырылуы;

- кәсіби даярлау сапасы мен ЖОО бітірушісінің тұлғалық дамуы деңгейлерінің барынша осы модель талаптарымен сәйкестігін қамтамасыз ету;

- ЖОО имиджі мен оның бітірушілеріне берілетін дипломның беделін қалыптастыру, оны бітірушілердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін қамсыздандыру [2, 123 б.].

Дуальды оқытудың кәсіптік білім беру жүйесіндегі орны мен роліне инновациялық сипатымен ерекшеленетінін, сонымен қатар болашақ мамандарды даярлауда өндіріс саласы мен кәсіптік білім беру мекемелерінің өзара әрекеттесуі нәтижесінде жүзеге асатындығы туралы бірқатар ғалымдар тұжырым жасаған, Ю.Н. Петров дуальды оқыту үш әдіснамалық негізін анықтаған:

- аксиологиялық (құндылықтар мен мақсаттардың басымдығы);
- онтологиялық (құзыреттілік ұстаным);
- технологиялық (қоғамдық-кәсіптік қарым-қатынастар) [3, 35 б.].

Дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктіліктерін жетілдіру мәселесін зерттеу, өзектілігін анықтау, оның жүзеге асыру тетіктерін айқындау мақсатында дуальды оқыту жағдайындағы білім алушылардың кәсіби біліктіліктерін жетілдіру үдерісін талдау және жүйелеу қажеттілігі туындады. Дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктіліктерін жетілдіру

моделін құруда оның әдіснамалық тәсілдерін таңдау және негіздеу айқындаушы тетігі болып табылады.

Қазіргі уақытта психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде еңбекке, іс-әрекеттің алуан түрлеріне адамның дайындығы феномені туралы теориялық және тәжірибелік материалдар жеткілікті жинақталған. Дайындық ұғымы тұжырымдалып, дайындықтың мазмұны, құрылымы, негізгі параметрлері анықталып, оның көрініс беруінің динамикасы, ұзақтығы және тұрақтылығына әсер ететін шарттары айқындалды. Жалпы кәсіби іс-әрекетке дайындық іс-әрекетті тудыратын тұлғаның белсенді күйі ретінде қарастырылады; іс-әрекеттің салдары; кәсіби жағдаяттарға бағдарды анықтайтын сапа ретінде; мақсатқа бағытталған іс-әрекеттің алғышарты ретінде қарастырылады. Осыған орай, магистрлердің кәсіби біліктілігін жетілдірудің құрылымдық компоненттері, осы мәселені нәтижелі ететін жолдар, шарттар мен оларды жүзеге асыру кезеңдері көрсетілген және құралдар мен формалары нақтыланған моделі әзірленді.

Сондай-ақ осы модельдің іске асырылуын қамтамасыз ететін педагогикалық шарттар анықталды. Педагогика ғылымында шарт тұлғаның дамуына, оның мінез-құлқының, тәрбиесінің және білім алуының, тұлғалық қалыптасуының негізгі әсер етуші әлеуметтік, сыртқы және ішкі факторлардың жиынтығы ретінде қарастырылады.

«Педагогикалық шарттар» ұғымы мәні:

- шарттар дегеніміз себептер мен жағдайлардың жиынтығы;
- бұл жиынтық тұлғаның дамуына, тәрбиесіне және білім алуына ықпал етеді;

- шарттардың ықпалы тұлғаның дамуы, тәрбие және білім алуы үдерісін арттыруы немесе баяулатуы мүмкін, сонымен қатар оның нәтижеге жетуіндегі белсенділігіне де ықпал етеді [4].

Білім алушылардың кәсіби біліктіліктерін жетілдірудің ең негізгі шарты жоғары оқу орнында оның қалыптасуы үшін жағдай жасау. Жоғары оқу орнындағы кредиттік-модульдік оқыту жүйесінде дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктіліктерін жетілдірудің тиімді мүмкіндіктері анықталды. Болашақ кәсіптік оқыту педагогының кәсіби білітілігін жоғары оқу орнында дуальды оқыту жағдайында жетілдірудің төмендегідей педагогикалық шарттары анықталды:

- болашақ мамандығының кәсіби іс-әрекетінің маңыздылығын түсінуі және соған сәйкес практикалық іс-әрекетті орындауға қажетті теориялық білім, іскерлік, дағдыны меңгеру;

- білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдіру үдерісінде оқытудың репродуктивті және белсенді әдістерін (тренингтер, пікірталас, рөлдік және іскерлік ойындар т.б.) пайдалану;

- кәсіби біліктілікті жетілдіруде білім алушылардың университетте алған теориялық білімін өндірісте практикалық біліммен бекіту үшін өндірісте дуальды оқытуды іске асыруға қолайлы органы құру, өндірістің ресурстық, материалдық-техникалық базасын білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдіру үшін ұтымды пайдалану;

- модульдік білім беру бағдарламаларын құрастыруға әлеуметтік серіктестіктер мен кәсіпкерлер палатасының қатысу үлесін арттыру;

- білім алушылардың кәсіби біліктіліктерін өндірісте жетілдіруге тікелей атсалысатын тәлімгерлерді кәсіби дайындау жүйесін дамыту;

- білім алушылардың бойында өзі таңдаған мамандығына деген мотивациялық-құндылықтық қатынасты қалыптастыру.

Сонымен қатар, мынадай қосымша шарттардың орындалуына көңіл бөлеміз:

- кәсіби шеберлікті психологиялық-педагогикалық пәндерді оқыту барысында қалыптастыру;

- жоғары оқу орнында оқу кезеңінде практикалық дайындықтың үздіксіздігі;

- болашақ мұғалімнің кәсіби біліктіліктерін жетілдіруде «Дуальды оқытудың теориясы мен тәжірибесі» элективті курсының мүмкіндіктерін пайдалану;

- оқу үдерісін оқытудың белсенді әдістері мен технологиялары негізінде ұйымдастыру және әдістемелік құралдармен, ақпараттық технологиялармен қамтамасыз ету.

Білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдіруге ықпал ететін объективті және субъективті шарттардың тиімділігі анықталды. Субъективті шарттарға: тұлға белсенділігі, оның даралық және отбасындағы алған тәрбиесінің ерекшеліктері кіреді. Объективті шарттарға: білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдіруге ықпал ететін дуальды оқытуға қатысушы әлеуметтік серіктестіктер: кәсіпорын тарапынан жұмыс беруші, тәлімгер, еңбек ұжымы, университет тарапынан оқытушылар, білім алушылар ортасы кіреді.

Өзінің зерттеулерінде ғалым Ж.О. Нуржанбаева педагогикалық шарттар ұғымына берілген ғылыми-әдіснамалық әдебиеттердегі тұжырымдарға сүйене отырып, педагогикалық шарттарды білім беру және материалдық-кеңістік органы мүмкіндіктерін бейнелейтін және

оның қызмет етуі мен дамуын қамтамасыз ететін педагогикалық жүйенің бір компоненті ретінде қарастырады [5, 35 б.].

Дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдіру моделінің тиімді қызмет етуі үшін педагогикалық шарттар кешенін қолдану арқылы кәсіби біліктілігін жетілдіру үдерісін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңдағы жұмыс берушінің жоғары кәсіптік білім беру мекемелеріне қоятын талаптары болашақ мамандардың кәсіби дайын болуымен қатар жеке тұлғалық сапаларының көрініс ретінде кәсіби біліктіліктерінің жетілдірілуі болып отыр. Инновациялық индустриалды даму бағытына түскен еліміз үшін кәсіби білікті мамандарды даярлау өзекті мәселеге айналды. Сондықтан мемлекеттік тапсырыс бойынша білім алған түлектер жұмыс берушілердің талаптарына сай келіп, олардың сұраныстарын қанағаттандырулары тиіс.

Жоғарыда көрсетілген педагогикалық шарттарды жоғары кәсіптік білім беру жүйесінде маман дайындау үдерісінде іске асыруды ғылыми-әдістемелік жағынан қамтамасыз ететін орталықтар құрылу керек. Бұл орталықтар аталған шарттардың бір-бірімен сабақтаса жүйелі жұмыс істеуін қадағалайды. Сондай-ақ ол орталықтарда өндірісте тәлімгерлік ететін практиктерді тәлімгерлікті тиімді атқару бойынша әдістемелік нұсқаулықтармен қолдау көрсетіп отырады. Осылай аталған педагогикалық шарттардың орындалуына жағдай жасалғанда болашақ мамандардың кәсіби біліктіліктері жетілдіріліп және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандар дайындалып, жұмысқа орналасқан түлектер саны артатындығына кәміл сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Есекешова М.Д., Тастанбекова Н.Д. Дуальды оқыту жағдайында білім алушылардың кәсіби біліктілігін жетілдірудің моделі. «Ғалым педагог З.У. Имжарованың 60 жасқа толу мерейтойына арналған «Педагогикалық инновациялар заманауи білім беру жүйесін дамыту ресурсы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Ақтөбе, 2019. 46-48 бб.

2 Новиков А.М. Методология образования. – М. 2002. – 247 с.

3 Петров Ю.Н., Землянский В.В. Дуальная система непрерывного профессионального образования в колледже // Вестник ФГОУ ВПО МГАУ. – Московский государственный агроинженерный университет им. В.П. Горячкина. – 2010. – № 3. – С. 34-37

4 Ипполитова Н., Стерхова Н. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность классификация // General and Professional Education [Электронный ресурс] – 2012. - URL://http://genproedu.com/paper/2012-01/full_008-014.pdf

5 Нуржанбаева Ж.О. Дуальды оқыту жүйесінде колледж студенттерінің бойында еңбек құндылығын қалыптастырудың педагогикалық негіздері: философия докторы (PhD) ...дисс. – Шымкент, 2017

Резюме

В статье рассмотрены актуальные проблемы и представлен анализ изучения моделей профессионального развития студентов в системе высшего профессионального образования. Выявлены педагогические условия, обеспечивающие реализацию данных моделей в процессе дуального обучения.

Resume

The article deals with the current problems in the system of higher professional education. The analysis of studying the models of students' professional development in the conditions of dual education in the system of higher professional education is presented. The pedagogical conditions ensure the implementation of the model of improving professional skills of students in the context of dual training in the system of higher professional education.

ОҚЫТУШЫЛЫҚ ӘРЕКЕТТІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

А. САИПОВ

педагогика ғылымдарының докторы,
Кәсіпке баулу кафедрасының профессоры
М. Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік университеті

А.Д. ТЛЕМИСОВА

Кәсіпке баулу кафедрасының PhD докторанты
М. Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік университеті

Аннотация

Бұл мақалада қазіргі педагогикалық ғылым фокусы тұлғаны қалыптастыруға және онда барлық әдіснамалық: тұлғаға – бағдарланған, антропологиялық, құзыреттілік және т.с.с. тәсілдерді жинақтауға бағытталғандығына байланысты, білім беруді (алуды) – тұлғаның әлеуметтік мәнге ие, білім, іскерлік және дағды, шығармашылық әрекет және дүниеге эмоциональды-құндылықты көзқарасы, материалдық және рухани мәдениетін сақтау және дамытуға қажетті шарт түрінде іске асырылған адамзат тәжірибесін меңгеруі деп қарастырылады.

Түйін сөздер: оқытушылық әрекет, технология, практикалық технология, дидактикалық даярлық.

Педагогиканың танымдық нысанының жалпылығы әдістемелік және педагогикалық білімдердің табиғаттарының бірдейлігін сипаттайды. Дегенмен, жіті қарағанда олардың арасында айырмашылықтар табылады. Оқыту әдістемесі мен педагогиканың айырмашылығын пән оқытушысы әрекеті мен педагог-әдіскердің әдістемелік әрекеттерінен (кәсіптік білім беру мекемелерінің оқытушылары) іздестірген жөн. Пән оқытушысының әрекеті пән бойынша оқыту үдерісін ұйымдастыру. Пән оқытушысы оқыту мазмұны мен оған сәйкес келетін әдістермен оқушылардың когнитивті (білімдік) әрекеттерін ұйымдастырады. Нәтижесінде нақтылы пәнге үйретілген кәсіби білім, ептілікке және кәсіби қабілеттілікке ие оқушыны оқытып шығарады.

Пән оқытушысы әрекеті мен оқушылардың жаңа білімдер мен ептіліктерді меңгеру мақсатындағы өзара ықпал ететін әрекеттерін әдіскер-оқытушы ұйымдастырады. Мұндай өзара ықпал ету оқыту барысында қолданылатын арнайы жоспарланған және ұйымдастырылған оқыту технологиясы арқылы жүзеге асырылады. Оқыту технологиясы кең мағынада пән бойынша оқыту үдерісін оңтайландырады және сабақта жоспарланған нәтижеге жетуге септігін тигізеді. Сол себепті, оқытушының оқыту әрекеті және оқушылардың кәсіби білім, ептілік және дағдыларды меңгеруге бағытталған когнитивті әрекеттерін реттеп отыратын арнайы дайындалған оқыту технологиясы әдістемелік әрекет нәтижесі болып табылады.

Әдістемелік әрекет әлі күнге толыққанды және ол педагогтің өзбетінше кәсіби әрекеті түрі ретінде зерттелініп бітпеген мәселе десек қателеспейміз. Педагогикалық әдебиеттерде әдістемелік әрекетке қатысты үш түрлі көзқарас қалыптасқан.

Бірінші көзқарасқа сәйкес, әдістемелік әрекет педагогтің өзбетінше білім алуы, дидактикалық құралдармен жұмыс істеуі, пәнге байланысты білімін жетілдірумен байланысқан әдістемелік жұмысқа тіреледі. Екіншісіне нақтылы пәнді оқытуға қатысты әдістемелік әрекет жатады. Бұл жағдайда авторлар педагогтің әдістемелік және оқыту әрекеттері ерекшеліктеріне назар аудармайды, ал «әдістемелік әрекетті», «оқыту әрекетін» бір-бірінің синонимі ретінде қабылдайды.

Үшінші көзқарасты құптайтын зерттеушілер әдістемелік әрекетті кәсіби-педагогикалық әрекет құрылымындағы салыстырмалы түрде өзбетінше көрініс табатын ептіліктер жиынтығы, - деп таниды [1, 9 б].

Педагог-практиктер әдістемелік әрекет маңызы мен ерекшеліктерін қабылдайды.

Мәнділігіне байланысты бұл әрекет пәнді оқыту және бала тәрбиелеуден кейінгі үшінші орынды алады. Сондықтан әдістемелік әрекетті кәсіби-педагогикалық әрекеттің өзбетінше орын алатын түріне жатқызамыз.

Оқыту әдістемесінің көптүрлілігіне, олардың дифференциациялануына, әртүрлі пәндер мазмұнына сай жоспарлануына қарамай, барлық білім беру жүйесінде жалпы теориялық негізінде іске асырылатын педагогтің бірдей кәсіби-педагогикалық әрекет құрылымының түрі жалпы әдістемелік нұсқаулардың ортақ негізі болады.

Барлық білім беру жүйесінде жалпы теориялық негізінде іске асырылатын «Білім беру» – сөзі мағынасы тарапынан алғанда, өзінің ішінде «образ жасау» дегенді ұқтыратын сияқты. Объективті және кең түрде қарасақ, қоршаған ортаның, дүниенің образын жасау, өмір образы және т.с.с., қандайда бір дүниенің жаратылуын, өмірлік әрекетті жалпы суреттеуді білдіреді. Субъективті түрде, яғни нақтылы адам үшін білім беру – оның рухани бейнесі, оның біртұтас образы немесе қазіргі психология тілімен айтқанда – өзбетінше білім алу үдерісінде қалыптасатын тұлғаның «Мен концепциясы». Бірінші жағдай, қоршаған ортаны утилитарлы-прагматикалық бағытта меңгеруге бағытталған – кәсіби арнайы білім беруде орын алады, екіншісі, тұлғаның табиғи дарындылығына негізделінген ішкі «Менді» дамытуға бағытталған – әлеуметтік оқу барысында орын алатын білім болып табылады. Сондықтан да біз екінші типтегі білім беру (алу) мәселесіне көп көңіл бөлмей келеміз. Өйткені, «Мен концепциясы» өзбетінше білім алуды (өзбетінше дамуды) меңзейтіндіктен білім алу әрекетінің мақсатын анықтайды, соның арқасында оқытудың индивидуальді, дифференциальдық бағытта іске асырылатын, өздігінше детерминациялау принципі жеке жүзеге асырылатын, еркін таңдау үдерісі болып табылады.

Қазіргі педагогикалық ғылым фокусы тұлғаны қалыптастыруға және онда барлық әдіснамалық: тұлғаға бағдарланған, антропологиялық, құзыреттілік және т.с.с. тәсілдерді жинақтауға бағытталған. Осы тұрғыдан қарағанда, білім беруді (алуды) біз тұлғаның әлеуметтік мәнге ие, білім, іскерлік және дағды, шығармашылық әрекет және дүниеге эмоциональді-құндылықты көзқарасы, материалдық және рухани мәдениетін сақтау және дамытуға қажетті шарт түрінде іске асырылған адамзат тәжірибесін меңгеру деп түсінеміз.

Білім беру саласында мұғалімдердің педагогикалық даярлықтары басты орынға қойылады. Десек те, білім беру мәселесіне қатысты жоғарыда келтірілген тұжырымдар мектеп практикасы, мұғалімдердің оқытушылық әрекетінде педагогика және психология салалары бойынша теориялық білімдеріне қойылатын талаптардан басқа, дер кезінде маңызды болып саналатын практикалық нұсқауларды меңгеруді қажет етеді [2, 49 б]. Яғни көптеген «стандарттық» педагогикалық жағдаяттарға тән емес, кездейсоқ, тез арада шешімін қажет ететін жағдаяттар орын алатынына саяды. Бұл өз кезегінде жүйеленген әдістемелік материалдар жиынтығынан ерекшелінетін, оқыту мазмұнына жеке тұлғалық (мотивациялық құндылықты) және

субъективтілікті (когнитивті, танымдылық) ендіруді, яғни оқытушылық әрекеттің «практикалық технологиясын» жасауға алып келеді.

Ежелгі дәуір мәдениетінде «Тechne» термині ақыл-ойдың, қолдың қатысуын қажет ететін көркем және техникалық жұмыстардың бірлігі ретінде: қолөнер кәсібі мен өнерді бірдей және бір мезгілде сипаттаған. Бір қызығы, ол кезде, суретші инженер бола алмаған, ал конструктор суретші бола алмаған. Десек те ежелгі дәуір мектебі, қазіргі кезеңдегі ғылым мен өнер деп бөлінетін осы екеуінің алғы шарттарына оқыта алған. Өнерді дәстүрлі түрде «жасау, істеу» үдерісіне, яғни іскерлік пен шеберлікті талап ететін екі категорияға бөлген: әдеттенуші (икемдеп алушы) және шығармашылық. Яғни, біріншісі, мәдениетті даяр формада (көбейту және тұтыну) ал, екіншісі, мәдениетті өнімді формада жасау (өндіру). «Әдеттенуші, икемдеп алушы» өнер «практикалық және нақты» білімдерге сүйенеді және жаттығулар мен дағдыларға негізделінген өнер. Ал, шығармашылық өнер адамдарға бірінші кезекте ізденіс сапасына қатысты, ойламаған жерден, интуитивті, спонтанды, оларды дамыту өз кезегінде оқу-тәрбие үдерісінде ерекше еңбекті қажет етеді. Яғни, ол ішіне адамдарды тәрбиелеу үдерісі енетін «интеллектуальдық өндіріс».

Заманауи педагогикалық теория «пісе келе» тәрбие мәселесіне технологиялық тұрғыдан ене бастаған кезеңнен бері оның мақсаттылығы мен рационалдығын мойындай отырып, механикалық түрде оқытудың өнімді технологиясы ретінде таныла бастады.

Сөздік бойынша «технология» ұғымы материалдарды, шикізаттарды немесе жартылай фабрикаттардан өнімді алу үдерісінде пайдаланылатын өңдеу де, күйін, қасиетін өзгертуде пайдаланылатын әдістер жиынтығын білдіреді. Сонымен, «технология» термині: 1) өнімді әрекетті ұйымдастыру үдерісі; 2) технологиялық әрекеттерді ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеу және заңдылықтарын оқып үйрену десек жарасады. Жалпы алғанда, технология – бұл әрекет заңдылықтарын анықтау негізіндегі әрекеттің оңтайландырылған ұйымдастырылу алгоритмі болмақ.

Педагогикалық практикада «технология» ұғымы жалпы оқыту мен тәрбие үдерісін дамытуда өмірге жаңа бағыт алып келді. Десек те өндірістік процестерден ерекшелігі педагогикалық жүйе адымдық операцияларға бөлуге болмайтын жеке сапаларды қалыптастыратын тұтастыққа негізделген. Өйткені, шығармашылық табиғаты барлық технологияның генезисі: бәрі басынан басталуы үшін түгелдей шығармашылықтан басталады да технологиямен аяқталады. Олай

болса, технология педагогикалық үдерістің ұйымдастырушы-әдістемелік инструменті [3,194 б].

«Практикалық технология» терминінің педагогикадағы мағынасы: нақтылы оқшауланған «шаблон», «нұсқау» және «практикалық басшылық» сияқты әрекеттерге бағытталмаған, адамдардың табиғатына (табиғилылық принцип) бағдарланған «антропологиялық» тұрғыдағы түсінікке саяды. Мұнда мұғалім мен оқушының «бірлесе дамуы» принципі – «индивидуальдік-индивидуальдік» бағытындағы – «оқыта отырып, оқимын», яғни «бірлескен әрекет» принципі жүзеге асырылады. Мұнда бір ескеретін жайт, қазіргі заманауи педагогикалық үдерісті ұйымдастыру, шын мағынасында, оқушылардың психикасымен органикалық үйлесімділікте болуы. Ал, бұл олардың психологиялық-қорғаныс реакциясын, олардың дара ерекшеліктері, керек болса, психоэмоциональдық аймақтағы «ауыратын нүктелері» жайлы сигналы ретінде орын алатыны жайлы білім беру үдерісінде қарастырыла бермейді. Осыған байланысты төмендегідей тұжырым жасауға болады: болашақ мұғалімдер оқыту үдерісіндегі оқушылардың объективті түрде орын алатын психологиялық-қорғаныс механизмі және оның дидактикалық мәнін, оқушылардың мотивациялық негізгі бағыттарын және олардың индивидуалдық (даралай) ерекшеліктеріне байланысты мәселелер сипатын, жас мұғалімдердің оқыту-тәрбие үдерісінде кездейсоқ, тез арада шешімін қажет ететін жағдаяттар мен жіберетін типтік қателіктерінің сипатын меңгеруге себеп болатын, оқытушылық әрекеттің *практикалық технологиясы* болашақ мұғалімдердің дидактикалық даярлығының маңызды компоненті ретінде қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Пошаев Д.Қ., Саипов А., Адырбекова Г. Арнайы пәндерді оқыту әдістемесі. Оқу құралы. – Астана, 2012. – 160 б.
- 2 Пошаев Д.Қ. Оқытудың бірыңғай технологиясы: теориясы, әдіснамасы және практикасы: Монография. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2016. – 178 б.
- 3 Калкеева К.Р. Педагогика высшей школы: Учеб.пособие/ Калкеева К.Р., Төлеубекова Р.К., Муталиева А.Ш., Ахтанова С.К., Джексембаева Г.С. – Астана: ТОО «Мастер ПО», 2015. – 253 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются основные направления современной педагогической науки по формированию личности и все методологические подходы: личностно-ориентированные, антропологические, компетентностные.

Resume

This article deals with the main directions of modern pedagogical science in the formation of personality, and all methodological approaches: personality-oriented, anthropological, competence.

**МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ ВОСПИТАННИКОВ ИНТЕРНАТНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ
КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

Ш.М. МУХТАРОВА

доктор педагогических наук, профессор кафедры
социальной работы и социальной педагогики,
Карагандинский государственный университет
им. академика Е.А. Букетова

А.Д. МАЛЕНКО

магистрант 2 курса специальности 6М012300-
«Социальная педагогика и самопознание»,
Карагандинский государственный университет
им. академика Е.А. Букетова

Аннотация

В статье рассматривается проблема формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества. Авторами разработана гипотетическая модель формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества, которая основана на трех блоках: концептуальном, организационно-деятельностном, критериально-результативном. Модельное представление процесса формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества позволяет эффективно организовать социально-педагогическую работу, результатом которой должно стать повышение уровня сформированности этнокультурной компетентности воспитанников интернатного учреждения.

Ключевые слова: этнокультурная компетентность, модернизация, воспитанники, интернатные учреждения, модель, этнокультурное воспитание, культура, ценности, принципы, условия

Введение

В современной социокультурной ситуации человек находится в поле культур, взаимодействие с которыми требует от него

диалогичности, толерантности, этнокультурной сензитивности. Один из главных институтов этнокультурного пространства - это семья. Именно в семье происходят самые важные жизненные события человеческого круга жизни: зачатие и рождение в биологическом и духовном смысле, и в ней должны создаваться, культивироваться и передаваться человеческие ценности. Сегодня этнокультурная компетентность детей и молодежи формируется в крайне неблагоприятных условиях. Помимо девальвации традиционных ценностей, социальной фрустрации, отягчающим фактором являются происходящие в мире процессы глобализации, когда бизнес становится фактором нового культурогенеза, а единое информационное пространство делает проницаемыми границы для культур со сниженным ценностным потенциалом. В соответствии с Законом Республики Казахстан «Об образовании» основными принципами государственной политики в области образования являются светский, гуманистический и развивающий характер образования, приоритет гражданских и национальных ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности [1, с.129].

Актуальность темы исследования состоит в том, что дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей, представляют собой специфическую группу, которая не способна без помощи государства, социальных институтов, одним из которых является интернатное учреждение, успешно адаптироваться в современном обществе. Для воспитанников интернатных учреждений характерна размытость собственной этнокультурной идентичности. Это связано, прежде всего, с отсутствием семьи как начального источника этнокультурного воспитания, информационной недостаточностью о культуре родного народа, слабым осознанием своей этнической идентичности. В то же время общество XXI века нуждается в типе человека, способного жить в непрерывно изменяющемся мире с учетом его собственных качественных изменений. В этих условиях проблема формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений представляется до конца нерешенной.

Цель данной статьи: На основе методологических источников познания представить авторскую гипотетическую модель формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества.

Методология исследования

Моделирование процесса формирования этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения основывается на следующих методологических подходах: системном, деятельностном, этнопедагогическом, аксиологическом, личностно-ориентированном.

Методы исследования: системно-структурный, сравнительный, феноменологический анализ понятий педагогической, философской, культурологической, психологической, этнологической наук по проблеме исследования, методы аналогии и обобщения, структурирования и классификации, моделирования, абстрагирования, идеализации и проектирования в педагогических исследованиях.

Основная часть

Моделирование – это универсальный метод, применяемый во всех сферах научного познания. В процессе исследования нами разработана гипотетическая модель этнокультурной модели формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества, которая включает в себя три блока:

концептуальный, организационно-деятельностный, критериально-результативный.

Гипотетическая модель формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества является сложной системой, включающей структурные компоненты с их не менее сложными подсистемами.

Кратко рассмотрим содержание трех блоков предлагаемой модели.

1. Концептуальный блок включает социальный заказ казахстанского общества, направления этнокультурного воспитания в РК, теоретико-методологические подходы, цель, задачи, принципы, социально-педагогические условия.

Социальный заказ: модернизация общественного сознания казахстанского общества.

Модернизация общественного сознания – это актуальное направление внутренней политики Республики Казахстан. Модернизация не может быть осуществлена без сохранения национальной культуры. «Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода» [2].

Направления этнокультурного воспитания.

Этнокультурное воспитание воспитанников должно осуществляться в трех направлениях: информационное насыщение (сообщение знаний о традициях, обычаях разных народов, специфике их культуры и ценностей и т.д.); эмоциональное воздействие (в процессе реализации первого направления - информационного насыщения - важно вызвать отклик в душе ребенка, «расшевелить» его чувства); поведенческие нормы (знания, полученные ребенком о нормах взаимоотношений между народами, правилах этикета, должны быть обязательно закреплены в его собственном поведении).

Теоретико-методологические подходы к процессу формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений.

Моделирование процесса формирования этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения основывается на следующих методологических подходах: системном, деятельностном, этнопедагогическом, аксиологическом, личностно-ориентированном.

Системный подход исходит из тесной взаимосвязи цели, задач, содержания, форм, средств и непосредственно процесса формирования этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения как в конкретной социально-педагогической системе. Основная идея *деятельностного подхода* в формировании этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения связана с деятельностью как средством становления и развития субъектности воспитанника. *Этнопедагогический подход* предполагает целенаправленную деятельность интернатного учреждения по формированию у воспитанников уважительного отношения к наследию своего народа, гармонизации межпоколенческого взаимодействия, по защите и творческому развитию традиций национальной культуры. *Личностно-ориентированный подход* требует построения всей системы этнокультурного воспитания воспитанников интернатного учреждения и принятия каждого социально-педагогического решения, исходя из их интересов, сочетания интересов личности с государственными и общественными интересами. *Аксиологический подход* является основой поиска оптимального соотношения традиционных и новых элементов процесса модернизации общественного сознания казахстанцев в системе этнокультурного воспитания молодежи, поиска путей формирования этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения.

Цель этнокультурного воспитания: приобщение личности к национальной культуре, к признанию и уважению культур народов совместного проживания в многонациональном государстве и принятию мировых культурных ценностей.

Задачи этнокультурного воспитания в РК:

- обеспечить при помощи системы образования этнокультурную идентификацию человека;
- способствовать формированию казахстанской идентичности, общегражданского личностного самоопределения казахстанцев;
- вписывание этих двух самоидентичностей в общемировое самосознание.

Принципы формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатного учреждения

На основе изучения общих принципов воспитания и этнокультурного образования мы выделили следующие принципы социально-педагогической работы по формированию этнокультурной компетентности воспитанников интернатного учреждения: принцип учета национально-региональных особенностей воспитания; принцип активного взаимодействия в системе «педагог-воспитанник» с опорой на национально-культурные элементы в воспитании; принцип равнозначного сочетания национального и инонационального в информационном поле культурных технологий; принцип учета индивидуальных, возрастных, национальных и психолого-педагогических особенностей воспитанников интернатных учреждений; принцип приоритетности культурного наследия народа – воспитание патриотизма, чувства любви к Родине, уважения к родному краю и народу Казахстана.

Социально-педагогические условия процесса формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества.

Первое: координация социально-педагогического взаимодействия педагогов интернатного учреждения при проведении воспитательной работы этнокультурной направленности. Второе: этнокультурная ориентация индивидуальных и групповых форм воспитательной работы. Третье: организация активно действующей этнокультурной среды в рамках воспитательной и досуговой деятельности воспитанников интернатного учреждения.

2. *Организационно-деятельностный блок* содержит этнокультурные ценности, компоненты этнокультурной

компетентности личности, содержание этнокультурных технологий, средства этнокультурного воспитания; методы и формы этнокультурного воспитания.

Этнокультурные ценности. Понятия «этнос», «культура» и «ценности» образуют понятие этнокультурные ценности. Этнокультурные ценности включают в себя духовные явления и опредмеченные реальности, являющиеся продуктом разнообразной деятельности этноса, говорящем на одном языке, объединенном генетическим происхождением и укладом жизни [3, с. 96].

Компоненты этнокультурной компетентности личности:

1) *когнитивный компонент* - знания и представления о своей этнической общности, их истории, культуре, образе жизни, национально-психологических особенностях этнофоров; признание культурных различий; владение родным языком; знание региональных особенностей «малой родины, ее истории; знания культуры других народов являются фундаментом для этнокультурной и этнической идентичности и эффективного взаимодействия с людьми другой национальности;

2) *эмоционально-оценочный компонент* – адекватное, доброжелательное отношение личности к этнокультурной среде и к этнофорам, толерантное принятие иного культурного образа жизни, способность взаимодействовать с лицами другой национальности на аффективном уровне, умение сочувствовать и понимать представителей другого этноса, осознание необходимости. Эффективного межэтнического взаимодействия;

3) *деятельностный компонент* – это стратегии поведения личности, умения, оказывающее содействие эффективным взаимодействиям с иноэтническим окружением; владение этноспецифическими умениями (петь, танцевать, принимать участие в проведении традиций, исполнять обряды, проявлять интерес к традиционным ремеслам и т.д.) ориентир как на успешное протекание межэтнического взаимодействия, так и на обогащение своих знаний о культурном своеобразии народов.

При этом все составляющие этнокультурной компетентности взаимосвязаны и создают сложную структуру, которая и определяет личностно-деятельностную характеристику личности.

Содержание этнокультурных технологий: технологии изучения религиозных представлений народов, этнопсихологических

особенностей народа, этнопедагогических воззрений народов, музыкальной культуры народов, национального костюма народов, технологии обучения праздникам, обычаям, обрядам, ритуалам, технологии обучения фольклорному творчеству, танцевальной культуры народов, национальной кухни и др.

Средства этнокультурного воспитания: традиции, фольклор, родственные отношения, природа, труд, игра и т.д.

Методы и формы этнокультурного воспитания: к методам этнокультурного воспитания относятся: убеждение (объяснение, внушение, совет), личный пример, поощрение (похвала, подарки, интересная для детей перспектива), воспитывающие ситуации и др.

Главным принципом выбора методов и приёмов этнокультурного воспитания является гуманизм отношений в системе «педагог-воспитанник».

Этнокультурные технологии могут применяться в современных формах организации образовательного процесса, как: лекции, диспуты, экскурсии, игры, практикумы-обряды, дни национальной культуры, концерты, проектная деятельность, конференции о духовно-нравственных ценностях народов, клубы знатоков и т.д. [4, с. 78].

3. *Критериально-результативный блок* включает критерии, показатели, уровни, а также результат.

С учетом критериев оценивания национального воспитания, описанных в «Концептуальных основах воспитания»: проявление чувства гордости и ответственности по отношению к этническому самосознанию, этнической идентичности; владению родным и государственными языками; культурному наследию своего народа; обычаям и традициям казахского и своего народа; этнокультуре Казахстана; другим культурам этносов Казахстана; межэтническому миру и согласию, мы выделили три критерия: *когнитивный, эмоционально-мотивационный, поведенческий и их показатели* [5].

Уровни сформированности этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения-низкий, средний, высокий.

Моделирование исследуемого феномена позволяют схематично представить гипотетическую модель формирования этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения в виде следующей системы, представленной на рисунке 1.

Рисунок 1 – Гипотетическая модель формирования этнокультурной компетентности воспитанника интернатного учреждения в условиях модернизации казахстанского общества

В основе разработанной модели лежит комплексный подход к деятельности социального педагога и воспитателей интернатного

учреждения по формированию этнокультурной компетентности воспитанников в условиях модернизации казахстанского общества.

Выводы

Проблема формирования этнокультурной компетентности воспитанников интернатных учреждений в условиях модернизации казахстанского общества - сложный многоуровневый процесс, направленный на развитие личностных качеств, включающий знания, умения, навыки межэтнического общения, которые позволяют свободно использовать накопленный опыт в этнокультурном образовательном пространстве.

Исследование проблемы показало, что этнокультурная компетентность воспитанников интернатных учреждений как важный компонент социокультурной компетентности личности предполагает развитие потребности самопознания и саморазвития. Таким образом, разработанная нами гипотетическая модель, представляющая собой совокупность взаимосвязанных структурных компонентов, позволяет эффективно организовать социально-педагогическую работу, результатом которой должно стать повышение уровня сформированности этнокультурной компетентности воспитанников интернатного учреждения.

Список литературы

- 1 Закон Республики Казахстан «Об образовании» // Казахстанская правда - 2007. - 15 августа
- 2 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания- 2017 -<http://www.akorda.kz>
- 3 Мухтарова Ш.М. Этнокультурное образование будущих педагогов: поиск и решение проблемы / Монография. – Караганда: Типография «Санат», 2008. - 390 с.
- 4 Федорова С.Н. Этнокультурная компетентность педагога: Монография. -И-Ола: МарГПИ им. Н.К.Крупской, 2002.-107с.
- 5 Концептуальные основы воспитания. Утверждены приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от «22» апреля 2015 года № 227 <https://nao.kz/loader/fromorg/2/47>

Түйін

Мақалада Қазақстандық қоғамды жаңғырту контексінде мектеп-интернаттардың оқушыларының этномәдени құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі қарастырылады.

Resume

The article deals with the problem of formation of ethnocultural competence of pupils of boarding schools in the context of modernization of Kazakhstani society.

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ
БОЙЫНДА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМДІ
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Б.С. ИСМАКОВА

педагогика ғылымдарының докторы, доцент
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Ж.Е. АЛШЫНБАЕВА

PhD, доцент

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

А.Ғ. ЕСЕНГЕЛДІ

«Кәсіптік оқыту» мамандығының 1-курс магистранты

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Аннотация

Ұсынылған мақалада жоғары оқу орындарында патриоттық тәрбие беру процесі қарастырылған. Студенттердің бойында қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың мәні, патриотизмге тәрбиелеудің мақсаты мен міндеттері, жолдары көрсетілген. Сонымен қатар, жоғары оқу орнында патриоттық тәрбие берудің моделі қарастырылған. Патриоттық сананы қалыптастыру арқылы болашақ маманның шығармашыл, бастамашыл, бәсекеге қабілеттілік, кәсібилік қасиеттерін қалыптастыра отырып, еліне адал, өз еңбегімен қызмет ететін, еліміздің дамуына үлес қосатын нағыз патриот тұлғаны қалыптастыруға болады.

Түйін сөздер: тәрбие, патриоттық тәрбие, білім беру жүйесі, қазақстандық патриотизм, тәрбие жұмысы, патриоттық құндылық, патриоттық тәрбие беру моделі.

Қазақ халқы ерте заманнан бері бала тәрбиесіне ерекше мән беріп, жастайынан өз ана тілінде сөйлетіп, таза сөйлеуге, еңбекке, кішіпейілділікке үйретуде халық педагогикасының алатын орны ерекше. Қазақ халқы өзінің бүгінгі күнін бағалай отырып, өткен өміріне көз салу, тарихи тәжірибеден сабақ алу, мәдени дәстүрлерін, озық әдет-ғұрпын, өмір салтын зерттеу, оларды ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп жеткізу мәселелеріне де баса назар аударады.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында жариялағандай «ұлттық

салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» деп, ұлттық текті сақтап қалуға мүмкіндік беретін басты көрсеткіш – бұл патриоттық тәрбие екенін айқындап айтты [1, 3 б.].

Тәлім-тәрбие мәселелерін зерттеуде елеулі үлес қосқан қазақстандық ғалымдар қатарына Қ.М. Арынғазин, Қ.Ж. Аганина, Ш.Ә. Әбдіраман, Е.З. Батталханов, А.А. Бейсенбаева, Қ. Бөлесев, Қ.Б. Жарықбаев, Ғ.М. Кертәева, С. Қалиев, К.Ж. Қожахметова, С.А. Ұзақбаева, патриоттық тәрбие бойынша зерттеулер К. Нурмукашева, Н.Р. Рамашовтың еңбектерінен көрініс табады.

Бүгінгі күні елімізге дені сау, батыл, ер жүрек, бастамашыл, сауатты, білімді жастар керек және өз елінің игілігі үшін оқуға, жұмыс істеуге, қажет жағдайда оны қорғауға дайын болуы керек. Осы тұрғыдан алғанда патриоттық тәрбие әлеуметтік, сондай-ақ рухани-адамгершілік, идеологиялық, мәдени-тарихи және тағы да басқа аспектілерді жинақтайтын маңызды құндылық болып табылады.

Иманбетов А.Н. «Қазақ этнопедагогикасының негізінде студенттерге патриоттық тәрбие беру» атты еңбегінде студенттерге патриоттық тәрбие берудегі қазақ этнопедагогикасының бағыт-бағдары және «қазақстандық патриотизм» мен «ұлттық патриотизм» ерекшеліктері қарастырылған [2, 11 б.].

Ғылыми еңбекте егемендікпен қоса келген «Қазақстандық патриотизм», «Ұлттық патриотизм» ұғымдарымен байланысты «Қазақстандық патриотизм ерекшеліктері» мен «Ұлттық патриотизм ерекшеліктерін» анықтап, жоғарғы оқу орындары студенттеріне патриоттық тәрбие берудің мазмұны мен бағыттарына талдау жасалған.

Ұлттық және жалпы қазақстандық намысты ояту мәселесіне келгенде қазіргі қоғамда демократиялық өзгерістерге орай жаңаша патриоттық мазмұн студенттердің рухани азығына айналып отыр.

Студенттер бойында патриоттық сананы қалыптастыру тек қана жиын өткізумен шектеліп қалмауы тиіс. Бұл бағытта атқарылатын жұмыс аға буындарының ең өзектісі, ең маңыздысы болып белгіленуі қажет.

Қазақстанда патриоттық тәрбиенің біртұтас жүйесі жасалып, әсіресе қазақстандық патриотизмді қалыптастырудағы рөлі шынайы бағалануы тиіс.

Жоғарыда айтылған ғалымдардың ғылыми еңбектеріне талдау жасай келе, қазақстандық патриотизмнің мәніне тоқталатын болсақ,

қазақстандық патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, бойдағы білім мен біліктілікті, ақыл-парасатты ел игілігіне жұмсау, атамекен мүддесіне арнау болмақ. Өз елінің өткенін, тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін құрметтей білуде. Сонымен қатар, еліміздің дамуы мен әлемдік бірлестігі беделінің арта түсу игілігіне бағытталған өз істеріне тікелей арналған сүйіспеншіліктері мен сый-құрметтерінде жатыр.

Қазақстан қоғамының жаңа заманғы даму кезеңінде елімізде қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани салаларында және санасындағы, әлеуметтік бағдарлардың, азаматтардың құндылықтарының өзгерістерімен қатар жүретін түбегейлі түрленулер мезетінде қазіргі жастарды патриотизмге тәрбиелеудің жаңа тәсілдерін талап етеді. Бұл ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында көрініс тапты. Онда Елбасы қазақстандық патриотизмнің мемлекеттік идеяларының маңызын атап өтті: «Жаңа Қазақстандық патриотизм – біздің көп ұлтты және көп конфессиялы қоғамымыздың табыс негізі», - деген болатын [3, 6 б.].

Патриотизмнің негізгі сапалы сипаттамалары қатарына мыналар жатады:

- Отан, туған жер тұрғындарының өмірі мен қызметі арасындағы байланысты ұдайы сезіну;

- Нақты істер, әрекеттер, қылықтардан байқалатын өз Отанына, мемлекетіне деген сүйіспеншілік;

- Өз Отаны мен халқына, сонымен қатар мемлекетіміздің рәміздеріне деген зор мақтаныш сезімі;

- Әрбір адамның Отанына, халқының тағдырына, олардың қазіргі жай-күйіне, болашағына бағытталған моральдық жауапкершілігі;

- Өзінің азаматтық, кәсіптік және әскери парызы, өз еңбегінің нәтижелері үшін жауапкершілігі;

- Отанын қорғау ниеті, талпынысы және машықтығы, оның мүддесін қорғауы, өмірдің сан түрлі салаларындағы қауіпсіздігін қамтамасыз етуі;

- Мемлекеттік, жеке құрылымдардың, әрбір азаматтың Отанын, өз халқын гүлдендіру, оның халықаралық беделін арттыру мақсатында ауқымды қызмет етуі.

Қазақстандық патриотизмді қоғамдық өмірде бекітетін бірден-бір институт – жоғары оқу орындары мен басқа да білім мен тәрбие беру мекемелері. Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру процесінде басты рөл жоғары білім беру жүйесіне тиесілі. Себебі,

біріншіден, жоғары оқу орнында елеулі тұлғалық ерекшеліктер қалыптасады; екіншіден, жоғары оқу орнында қоғамның болашағы тәрбиеленеді және кәсіби білім алады. Олардың көмегімен патриоттық сана қалыптастырылып, мемлекет тарапынан қолдауға және бағдарлауға ие болады. Елбасы Н. Назарбаев «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына жолдауында «Мәңгілік ел – жалпықазақстандық шаңырақтың ұлттық идеясы. Қазақстанның 22 жыл егеменді дамуы ішінде барлық қазақстандықтарды біріктіретін, біздің еліміздің болашағының іргетасын қалайтын басты құндылықтар жасалды: тұрақтылық, толеранттық, діни әуестікке, ұлтына және т.б. қарамастан барлығының теңдігі»,- деді [4, 7 б.].

Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында тәрбие беру мәселесінде жаңаша көзқарас тұрғысынан қарауды және студенттердің патриоттық сана-сезімін, сапаларын, мінез-құлқын қалыптастыруды көздейтін тәрбиенің формалары мен әдістерін жетілдіруді талап етеді.

Жоғары оқу орындарының студенттеріне патриоттық тәрбие берудегі мақсаты – келешек ұрпақты еңбекке, өнер білім машықтарын меңгеруге, отбасы, Отанын сүйуге, ар-намысын қорғауға және т.б. ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу.

Патриоттық тәрбие тұлға қалыптасуының құрамдас бөлігі болып табылады, ол жастардың алған білімдерінің негізінде азаматтық борыш ұстанымымен, жеке мүдделері қоғамдық ұстанымдармен астасып жататын тіршілік әрекеті үлгісіне даярлығын қамтамасыз етуі тиіс. Жас ұрпақты патриотизмге тәрбиелеу – бұл тұлғаның, елдің, оның мәдениетінің бірегейлігі, әлеуметтің, халықтың әлеуметтік психологиясының ерекшеліктері толымды көрініс табатын қоғамдық өмірді ұйымдастырудың мәні мен мақсаттарын пайымдау арқылы жүйелі дамуы. Патриотизм міндетті түрде тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көрсетеді, өйткені, оның өзі еңбекте табыстарға жету үшін, қоғамға, ел жұртқа, халыққа қызмет ету үшін биік серпін болып табылады.

Патриоттық тәрбиелілік өлшемдеріне: білім алушылардың патриоттық білім деңгейін, тәрбиеленушілердің патриоттық әрекетке қатысу сипаты мен жолдарын және т.б. жатқызуға болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеологиялық бірлігінде» атты еңбегінде: «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндетіміз – қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеуін қалыптастыру. Шынайы отансүйгіштікті, нағыз

азаматтықты қалыптастыру жеке бастың өзін саяси тұрғыдан айқын сезінуін, өз Отанын саналы түрде таңдауын көздейді, - делінген [5, 25 б.].

Қазіргі замандағы қазақстандық патриотизмнің мәні – біріншіден, бұл бастамалардың белсендірілуі, шығармашылық және жасампаздық жұмыс, барлық ішкі, жасырын потенциалдың көрінуі, эгоизмді шектеу, азаматтық иденттілікті кеңейту. Бұл бағыт бойынша жоғары оқу орнында алынған білімдерді іс жүзінде қолданып қана қоймай, шығармашылық тұрғыдан келе алатын, ғылыми іздене білетін және ұжымшылдық рухта тәрбиеленген жоғарғы білікті мамандар дайындау қажет. Ол үшін жеке тұлғаның әлеуетін ашатын және білім алушыларды біліктер мен дағдыларға ғана емес, корпоративтік этикаға, ұжымшылдыққа, өзінің қоғамға керектігін сезінуге де үйрететін көптеген үйірмелер, секциялар жұмыс жасау керек. Екіншіден, бұл кеше мен бүгіннің байланысы, ұлттар мен ұлыстардың дәстүрлерінің, мәндерінің, құндылықтарының тоғысы. Оның қайнар көздері – ел тарихын терең білуде, оның тәуелсіздігі мен гүлденуін қамтамасыз еткен, оған күш салған аға ұрпақтардың іс-әрекетін ұғыну мен құрметтеуде жатыр. Үшіншіден, бұл – Отанның мәнін және оған қатысты міндеттемелерді ұғынуға бағытталған патриоттық білім мен тәрбие беру идеяларын бастапқы деңгейден ең жоғары деңгейге дейін жүзеге асыру [6, 54 б.].

Патриоттық құндылықтар негізінде патриоттық тәрбие беру мақсаты мен міндеттері анықталады. Қазақстандық патриотизмді қалыптастырудағы мақсат – өз Отанын сүйетін, еліне адал, оған өзінің еңбегімен қызмет етуге және оның мүдделерін қорғауға дайын нағыз патриотты тәрбиелеу болып табылады.

Жоғары оқу орындарында студенттер қоғамның әлеуметтік құрылымында ерекше орын алады. Ендеше, студенттер өздерінің тұлғалық-кәсіби нығаюға бет алуының жоғары деңгейімен, шығармашылық потенциалымен, Қазақстанның әлеуметтік жаңғыру процесіне шынайы іс жүзінде қатысуға деген белсенді қызығушылығымен, қоғамдық өмірдің түрліше жақтарына, өзінің әлеуметтік бағдарларына деген даралық көзқарастарымен ерекшеленуі тиіс.

Жоғары оқу орындарындағы тәрбие жұмыстарының негізгі мақсаты: рухани дүниесі бай, денсаулығы мықты, жоғары азаматтылығы гуманизммен ұштасқан, әлеуметтік тұрғыда белсенді, бастамашыл, толерантты, шығармашылықты, инновациялық,

элеуметтік-мәдени өзгерістерге қабілетті ХХІ ғасырға лайықты, елін сүйген патриот тұлға қалыптастыру мен дамытуға жағдайлар жасау.

Жоғары оқу орнында тәрбие жұмысының міндеті – студенттердің әлеуетін оқу-тәрбие процесі мақсатына жетуге пайдалану, білім алушы тұлғаның жаңа заманғы элеуметтік-педагогикалық шындыққа сәйкес рухани-адамгершілік саласын патриоттық тәрбие берудің жаңа түрлері мен әдістерін пайдалана отырып, дамыту болып табылады. Сонымен қатар, жеке тұлғаның рухани және шығармашылықты үздіксіз дамуына, өзін-өзі дамытуына, кәсібилік, бәсекеге қабілеттілік, сыни көзқарас пен ойлаудың стандартты емес үлгілерінің болуына, мәдени-толеранттылық, белсенді жасампаздық бастау, тағы да басқа адами ұстанымдарды қалыптастыратын тәрбие беру жүйесі мен тәрбиелік органы құру мен қолдау.

Осы алға қойған мақсат, міндеттерге қол жеткізу үшін белгілі бір жүйемен, қағидамен жұмыс жасау керек. Яғни, жоғары оқу орындарындағы тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру барысында баса назар аударатын қағидалардың негізгілері:

- тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың жүйелілігі;
- студент жастардың мүдделері мен қажеттіліктерінің басымдықтарын мойындау;
- патриоттық тәрбие берудің басымдылығы;
- дүниетаным тұтастығы, белсенділік, табандылық және креативтілік;
- университеттік қауымдастық өкілдерінің ұрпақтар сабақтастығы;
- ЖОО өмірін, оның ішінде жалпы жұмысы мен тәрбие жұмысын демократияландыру;
- өзін-өзі басқару элементтерінің болуы мен осы шараларға тікелей қатынасу;
- білім алудан тыс тәрбие қызметінің әр түрлеріне ерікті қатынасу [7, 229 б.].

Жоғары оқу орындары патриоттық тәрбие беру шеңберінде азаматтық-патриоттық тәрбие, қоғамдық-саяси және құқықтық тәрбие, рухани-адамгершілік тәрбие беру секілді бағыттарды дамытуды көздейді. Аталмыш бағыттар бойынша жұмыстар студенттер бойында нық азаматтық ұстаным мен қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға септігін тигізеді.

Жоғары оқу орнындағы патриоттық тәрбиені қарастыратын болсақ, Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің тәрбие саясаты патриоттық тәрбие беру моделіне негізделген. «Жаңа

Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру» патриоттық тәрбие беру моделінің құрылымы жеті бағытты қамтиды, әрқайсысы семестрге бөлінген, яғни 15 аптаға жоспарланады. Бұл патриоттық тәрбие беру моделі бойынша ҚарМТУ-нің барлық студенттеріне кураторлық сабақтар жүргізіледі. 2018-2019 оқу жылының бірінші семестріне жоспарланған патриоттық тәрбие беру моделі «Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың мемлекеттік құрылыстың қазақстандық моделін қалыптастырудағы ролі» деп аталады. Бұл жерде мынадай тақырыптар қарастырылған:

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы;
2. «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі және оның тарихи аспектілері;
3. Қазақстанның егемендік алу бастауында;
4. Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы және қазақстандық қоғамның шоғырлануы. Қазақстан халқы Ассамблеясы;
5. Қазақстанның экономикалық стратегиясын әзірлеу. ДСҰ ену – әлемдік экономикаға бірігу;
6. Саяси жүйені жаңғырту және құқықтық мемлекет негіздерін қалыптастыру;
7. Астана – Президенттің орындалған арманы, үйлесімдік пен жайлылық мекені;
8. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы – МИИДБ-2;
9. Мемлекет басшысының Қазақстандағы инженерлік білімнің инновациялық дамуындағы жасампаздық ролі;
10. Білім саласындағы мемлекеттік саясат – Қазақстанның болашағын қамтамасыз ететін саясат;
11. Президенттік дипломатия. Қазақстан Республикасының сыртқы саяси қызметінің негізгі принциптері;
12. Н.Ә. Назарбаевтың әлемдік қауымдастықта Қазақстан Республикасының оң имиджін қалыптастырудағы ролі;
13. Қазақстанның болашағын анықтаған Еуразиялық идея;
14. Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы: «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері»;
15. Қазақстанның халықаралық және аумақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі ролі [8].

Университетіміздің «Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру» патриоттық тәрбие беру моделінің негізі – жаңа ғылыми, оқу және тәрбие беру саясатын практикалық жүзеге асыру,

студент жастарды қазіргі заманғы өндіріс талаптарына барынша жақындату мақсатында ғылыми-әдістемелік кешен құрылымы мен мазмұнын жаңарту болып табылады.

Сондықтан да білім беру мен тәрбиенің негізгі міндеті – өз елінің азаматы, патриотын тәрбиелеу болса, осыған сәйкес қазақстандық патриотизм арқылы студенттердің тәрбиелік деңгейін бағалаудағы көрсеткіш ретінде қарастырып, патриоттық тәрбиенің маңыздылығын арттыру қажет.

Сонымен қатар, кешенділік, салмақтылық, орнықтылық, ерлік, толеранттылық, қарапайымдылық, еңбекке қабілеттілік, шын берілгендік пен жауапкершілік – патриоттық тәрбие саясат ағынындағы қазіргі заманғы шаралардың басты сипаттары. Сондықтан қазақстандық патриотизм елдің дамуына, өркендеуіне қосар үлесі өте басым.

Патриоттық тәрбие беру процесінің нәтижелілігі білім алушылардың дамуында сапалы өзгерістердің болуын меңзейді. Қорытындылай келе, қазіргі кезде жастарға патриоттық тәрбие берудің негізгі міндеті – Отанына деген сүйіспеншілік сезімін дарыту ғана емес, сондай-ақ оның тарихы, мәдениеті туралы білімдерді меңгерген, халқының өмірімен сабақтас оқыған және өзінің еңбегімен еліне қызмет етуге дайын нағыз патриот-азаматты қалыптастыру болып табылады.

Болашақ ұрпақты, болашақ маманды патриот тұлға ретінде қалыптастыру мен жастарға патриоттық тәрбие беру жолдары жоғарыда аталған жоғары оқу орнының тәрбие іс-шараларынан көрініс табады. Жоғары оқу орындарында тәрбие іс-шараларын ұйымдастыру арқылы болашақ маманның кәсіби даярлығы мен тұлға ретінде қалыптасуын, еліміздің инновациялық дамуы жағдайында болашақ кәсіби қызметін жүзеге асыру мен карьерасын құруға деген мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. egemen.kz 26.04.2017

2 Иманбетов А.Н., Рамашов Н.Р. Патриот студенттер тәрбиелеу – уақыт талабы // Павлодар мемлекеттік университеті хабаршысы. Педагогика сериясы. 2006. – №2. - Б.107-115.

3Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан 15.12.2012 ж.

4 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. adilet.zan.kz 17.01.2014

5 Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. – Алматы: Казахстан, 1997. – 176 с.

6 Жаңа қоғамда студенттерге патриоттық тәрбие берудің бүгінгі жағдайы // Гуманитарное образование в условиях модернизации казахстанского общества: опыт и перспектива: Материалы республиканского научного практического конференции. – Астана, 2005. - Б.53-55.

7 Оқу-тәрбие үрдісінде студенттерге патриоттық тәрбие беру // Моделирование профессиональной деятельности в условиях информационной инфраструктуры: Сборник научных трудов. – Караганда, 2005. - С.228-231.

8 Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің сайты: <http://www.kstu.kz>.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы значимости формирования чувства казахстанского патриотизма у студентов высших учебных заведений. С привлечением Модели патриотического воспитания Карагандинского государственного технического университета.

Resume

The article deals with the problems of the importance of the formation of the feelings of Kazakhstan patriotism in students of higher educational institutions. A model of patriotic education of Karaganda State Technical University is also given.

ӘНШІ-САЗГЕР ДӘНЕШ РАҚЫШЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

К.К. ДОСАНОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Қазақ ұлттық өнер университеті

А. РАҚЫМҚЫЗЫ

дәстүрлі музыкалық өнер факультетінің магистранты
Қазақ ұлттық өнер университеті

Аннотация

Мақалада Қазақстанда бірегей әншілік мектебінің негізін салушы әнші-сазгер Дәнеш Рақышевтың шығармашылығының ерекшеліктері қарастырылады. Дәнеш Рақышевтың шығармашылығын зерттеуде музыкатанушылық-талдаушылық әдістер арқылы Т. Исабектің «Әнші Дәнеш» деректі романы, Қ. Толыбаев құрастырған «Әнші Дәнеш» естеліктер жинағы, белгілі ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері, замандастары мен шәкірттерінің жекелеген мақалалары талдауға алынды. Өмірбаяндық зерттеу әдісі және жеке сипаттағы құжат ретіндегі Д. Рақышевтың жұбайы Р. Имәрованың «Өткеннің бәрі аялы» күнделік-естелігі зерделенді.

Түйін сөздер: Дәнеш Рақышев, дәстүрлі әншілік мектеп, шығармашылық, музыкалық жазбалар.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының әлемдік кеңістікте егеменді мемлекет ретінде орныққан кезеңінде, тарихи отандық тәжірибені, атап айтқанда, мәдениет және өнер қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығын жан-жақты зерделеу қажеттігі өзекті болып отыр.

Ұлттық мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосқан, оның тарихында терең із қалдырған педагог-музыканттардың рөлін қайта пайымдау туралы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасында да аса мән берілген [1].

Еліміздің егемендік алып, ұлттық тарихымызды шынайы зерттеуге жол ашылуы оның бай мұрасын ұрпақ тәрбиесіне пайдалануға мүмкіндік туғызды. Әрине, өткен ғасырда зерттелінбей келген ұлттық тәлімдік мұра халқымыздың теңдесі жоқ байлығы болып табылады.

Бұл жоба аясында бізге «Дала фольклорының антологиясын» жасау керек. Мұнда Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілері – ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостары жинақталады. Сонымен қатар, қазақтың қобыз, домбыра, сыбызғы, сазсырнай және басқа да дәстүрлі музыкалық аспаптарымен орындауға арналған маңызды туындылар топтамасын – «Ұлы даланың көне сарындары» жинағын басып шығару қажет [2].

Осы орайда шығармашылық өмірінде ұлттық өнерді меңгертуге бүкіл болмысын арнаған, бар ғұмырын өнер үшін сарп еткен Дәнеш Рақышевтың артында қалдырған музыкалық мұрасы – М. Әуезов: «Пәлі! Міне өнер қайда жүрген, өнеріне өрнек бітсін», - деп бағалаған баға жетпес құнды мұра.

Сондықтан да, ұлттық мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосқан, оның тарихында терең із қалдырған әнші-сазгер Д. Рақышевтың шығармашылығы өзіндік айшықтылықпен ерекшеленеді. Алайда, Д. Рақышевтың ұлттық болмысты танытуда көркемдік нақышымен, мазмұнының тереңдігімен ерекшеленетін әнші-сазгерлік шығармашылығы өкінішке орай, өз деңгейінде анықталмағандықтан, жүйеленбегендіктен күні бүгінге дейін ұрпақ тәрбиесінде кәдеге аспай келеді. Д. Рақышевтың қайталанбас әншілік дәстүрі мен құнды әнші-сазгерлік шығармашылығын, оның қайталанбас әншілік, сазгерлік мәнерін, қоғамдық қызметін зерттеу кезек күттірмейтін парызымыз екендігін танытады.

Дәнеш Рақышевтың өмір жолы, музыкалық-педагогикалық мұрасы – тәлімі мол жол. Оның тұлға ретінде қалыптасуына бірнеше бастау бұлағы болған факторлар ықпалын тигізді:

- отбасы, туыс-туғандары, жолдастары;
- тәлімдік жүйе (қазақ халқының музыка өнерінің қазынасы, ұстаздары);
- қоғамдық, мәдени-әлеуметтік іс-әрекеті;
- әдебиет, өнер, ғылым саласындағы замандастарының шығармашылығы, көзқарастары;
- өз бетімен білім іздеу, тәлім-тәрбие алу, шығармашылықты дамуға талпынысы.

Қазақстанда бірегей әншілік-сазгерлік өнердің қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосқан әнші-сазгер Д. Рақышевтың шығармашылығын зерттеуге арналған еңбектер санаулы ғана.

Әнші-сазгер Дәнеш Рақышевтың шығармашылығын зерттеуде музыкатанушылық-талдаушылық әдістер арқылы әншілік мәнері және

сазгерлік мәнерінің ерекшеліктерін анықтауға талпыныстар жасадық. Әнші туралы белгілі ақын-жазушылар С. Бақбергенов, Б. Нұржекеев, О. Асқар, Е. Бейсенбек, қоғам қайраткері Қ. Сұлтанов және т.б. замандастары мен шәкірттерінің жекелеген мақалаларынан, Т. Исабектің «Әнші Дәнеш» деректі романынан, Қ. Толыбаев құрастырған «Әнші Дәнеш», «Өнермен өзектес өмір» естелік-жинағынан бірқатар мағлұматтар алуға болады [3, 4]. Алайда аталған еңбектердің құндылығы жоғары болғанымен, ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданбаған және саз өнерінің дамуына қосқан үлесінің мәні жеткілікті ашылмаған.

Дәнеш Рақышевқа қатысты әдебиет саласы, музыкатану, музыкалық педагогикасы жөніндегі алғашқы ғылыми пікірлер ХХ ғасырдың 90-ыншы жылдарының соңғы кезеңдерінен бастап жарық көре бастады. Аға буын әдебиетшілеріміз С. Бақбергенов («Сұқсыр», «Әнімен әлдилеген туған елін»), Б. Нұржекеев («Әнмен өрілген сезім»), Қ. Сұлтанов, Б. Нұржекеев («Жезтаңдай әнші»), О. Асқар («Дарынды Дәкең»), Е. Бейсембек («Балжан-ай»), өнертанушы И. Жақанов («Аспандағы аққуға ән жалғаған», «Қапастағы тоты»), әнші Ж. Мырқаев («Қас тұлпардың дүбіріне ілестік», «Ақиық әнші»), сонымен қатар музыкалық білім беру педагогикасы саласынан ғалым-ұстаздар Р.Қ. Дүйсембінова («Өнеріне тәрбиесі сай әнші еді», «Жастарды музыкалық мұра арқылы тәрбиелеу – ізгілендіру негізі», «Дәнеш Рақышев мұрасы – тәрбие арқауы»), Ж.Ш. Таубалдиева, Р.М. Рысбекова өз еңбектерінде өскен ортасы, өмірі мен музыкалық-шығармашылық жолы туралы қысқаша қарастырған.

Әншінің қазақ өнерінің дамуына қосқан үлесін сипаттайтын Т. Исабектің «Әнші Дәнеш» атты деректі романын ерекше атап өтуге болады. Бұл еңбекке қазақтың әйгілі әншісі әрі сазгері Дәнеш Рақышевтың өмірі мен шығармашылығы арқау болған. Роман авторы кейіпкерімен жастайынан аралас-құралас болып, қатар өскен адам, сондықтан да шығарма оқиғасы оқырманын шынайылығымен тәнті етеді. Деректі роман біртұтас желіде жазылып, «Жастық шақ белестері» және «Туған ел құшағында» деген екі бөлімнен тұрады. Оның мазмұны Дәнеш Рақышевтың саз өнері саласында да өшпес із қалдырғанын көрсетеді.

Өмірбаяндық зерттеу әдісі арқылы біздер әнші-сазгер Дәнеш Рақышевтың ұстаз ретінде қалыптасуына ықпал еткен қоғамдық-әлеуметтік жағдайларды айқындау үшін оның өмірі мен шығармашылығы, балалық, шәкірттік, жігіттік, кемелдену шақтары және өмірінің соңғы кезеңдеріне байланысты басты уақиғалар

қамтитын мерзіміне қарай жіктеп, оның шығармашылық тұрғыда және жеке тұлға ретінде қалыптасуына сараптама жасадық.

Әнші-сазгер Дәнеш Рақышевтың өнерге қосқан үлесі 2001 жылы «Жалын» баспасынан шыққан Қ. Толыбаевтың «Әнші Дәнеш» атты естеліктер жинағында да көрініс тапқан [5]. Жинақ Қазақстан Республикасының Халық әртісі, халық әндерін орындаудың асқан шебері, майталман әнші, өзіндік мәнері зор сазгер Дәнеш Рақышевтың атының аңызға айналғандығын паш етіп, оған деген халқының шексіз сүйіспеншілігін, оның игі қасиеттері мен кісілік сипаттарын елге танытуды көздейді.

Дәнеш Рақышевтың біртуар дарынды тұлға болып қалыптасуының іргетасы, ең алдымен, отбасында қаланды. Дәнештің балалық шағы, жастық кезеңі Іле өңіріндегі Құлжа қаласының маңында өтті. Өнерпаздары өріс таба алмаған бұл аймақта талай тарландар булығып, шарықтауға жолдары ашылмай тұрған-ды. Алайда балаға әке сүйеніш, қойшы-малшы Рақыш өзінің өнер қуған жалғыз ұлының тізгінін тежемеді. Ел ішін еркінше аралап, өнер жолына біржола түсуіне бөгет болмай, қолынан келгенін жасады. Ол кісінің өзі де ән мен күйге әуес еді. Баласының талантын танып, талабын жебеді. Әкесінің осындай қамқорлығы туралы әнші естелігінде былайша толғанады: «Әкем өнеріме, әніме тұсау салмай бос жіберді. «Көрсетпеген өнер зая кетеді», - дейтін әке сөзі маған ерекше қанат бітіретін. Он үш жасымда қаракер құнанды баптап міндіріп, сыбызғы, сырнаймен ән салдырған сол өнер құдіреті шығар. Бұл әкенің де үлкен қамқорлығы, әнді қастерлеуі деп түсінемін». Рақыштың өзі де қара жаяу болмаған. Бір той-жиында жиналғандар: «Осы сені жұрт өлеңші деп жүр ғой, ал кәне, қойды қалай қырғызып алғаныңды өлеңмен айтшы, - дейді сынағандай. Сонда Рақыш біраз ойланып:

Қой жайдым Омардай сай бауырына,
Қойымның құзғын қонды сауырына.
Ол қойды қасқыр құрғыр жемес еді-ау,
Отырып қаппын Ерешке ауылында.

О қасқыр өзі жүйрік, түсі суық,
Қойымды жарып кетті жетіп бұйрық.
Пышағы жоқ, асатын – қазаны жоқ,

Тимейді екен жүрегіне шикі құйрық, - деген көрінеді. Осындай өнерінің арқасында ел ішінде Рақыш туралы жақсы сөз жайыла бастайды. Бір тойда жұрт Тамаша деген өлең сөзге жүйрік әйелді Рақышпен айтысуға көндіреді. Екі ақын бірін-бірі сөзбен біраз

түйрейді. Тамаша Рақышты ұры суан деп сөзбен қағытады. Рақыш оның бедеулігін бетіне басқанда, Тамаша бұл сөзге шыдай алмай, орнынан тұрып кетеді. Міне, айтыс өнері деген қандай қатал. Әділін айтатын ақынын жұрт та қастерлеп, құрметтей білген. Осындай өнерге құмар Рақышты кедейлік көп тежеген. Кедейлігіне қарамастан ауыл-аймағын әнге бөлеп, айтысқа түскен, ән салған, домбыра тартқан. Байлауға жетсе де, күрмеуге келмейтін қысқа жіптей әнді, кәсіпті өнер ете алмай, күн көрістің қамымен өткен.

Дәнештің өмірінде өз анасы Тәжіхан бір таңғажайып құбылыс. Ел-жұрт, көз көрген жандар: «О, шіркін, Тәжіхан!» десіп, оның айтыстарын, әншілігін ауыздарының суы құрып отырып айтатын. Айтыскер Тәжіхан үнемі отбасының берекесін сақтаушы болды. Бірде мал соңында салпақтап жүрген Рақышын сергіткісі келіп:

Тезек теріп келемін етегіме,
Қара тазым жүрмейді жетегіме.
Емдемесем болмайды көже ашытып,
Қарамай кетіп едің жөтеліңе,- дейді.

Рақыш кідірместен:

Жүрмесе де қу тазы жетегіңе,
Тезек теріп келесің етегіңе,
Сен ашытқан сол көже дәрі болсын,
Әлдибек ағаңның да жөтеліне, – деп жауап береді.

Анасы бұл дүниеден өткен соң, әкесі Ақманар сұлуға үйленген. Ол кісі Дәнешті өгейсітпей, өз анасындай болып, бауырына басады.

Ата-анасының өнерпаз болуы жас әншінің ән, әншілік өнерге деген сүйіспеншілігін, талғампаздығын, эстетикалық көзқарасын қалыптастырып, сол арқылы дүниетанымының дамуына ықпалын тигізді. Әкесінің қамқорлығы арқасында заманындағы әйгілі әншілермен, жыршылармен, күйшілермен танысты. Олардың асқан шеберлікпен орындауындағы халықтың өткені мен болмысын танып білуге мүмкіндік алады. «Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң арқалан, Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар, қалан», - деп ұлы Абай айтқандай, өмірде азамат ретінде қалыптасып, өз орнын таба білді.

Дәнеш мұрасын іздегенде, оның төңірегін табиғи байланыста, жалғастықта алып қараған жөн. Өйткені, өнерпаздың мектебінің ерекшелігін ашу – оның шығармашылық лабораториясын, өрісін ашу деген сөз. Ендеше, Дәнештің әншілігін, сазгерлігін, ұстаздығын лаулаған өнер, жыр ортасынан, әншілік төңірегін жас қыранды баулып, қияға ұшырған сол ортадан іздеуіміз керек.

Дәнеш Қытайдағы қазақ өңірінің Жарсу, Қаратас мектептерінде оқып, есейген жылдары суаннан шыққан Әбіләкім молда, Төрехан ақын, Жалайырдың Күләй ақыннан, әнші-домбырашы Әпірейім молдадан, Байбазар мұғалімнен үлгі-өнеге алып, өнерінің нәрінен сусындаған. «Мектеп директоры Наймантай Нұрахмет деген кісі домбырамен ән салып, киссалар айтушы еді», - деп үлкен құрмет сезімімен еске алады әнші. Сөйтіп мектеп қабырғасында жүрген күндерінде талай әнші, күйшілермен танысып, олардағы өнер атаулыға деген сүйіспеншілігі дарып, талап-талғамына арқау болғандығын байқаймыз. Сол жылдары мектептегі көркемөнерпаздардың белді мүшесі болған Дәнеш, спектакль қоюға да қатысады. «Әкімбек болыс» деген пьесада бай қызының рөлін нанымды орындап шығады (ол кезде қазақ қыздарына сахнадағы ойынға қатысуға тыйым салынатын).

Дәнеш Рақышевтың мәдениет, білім берудің тарихи сахнасынан әнші, сазгер, белсенді қоғам азаматы ретінде көрінуіне тікелей ықпал еткен оның рухани ұстаздары Мәмет, Қадрихан, Қайыпбек болды. Балауса жігіт шағынан олардың қасына еріп, өзіне ұстаз тұтып, әнші-ақындық өнер үйренуі оның әншілік бағытын айқындай түсті. Ол әншілік өнердің қыр-сырымен танысып, тәлім-тәрбие ала жүріп, өнердің мән-мағынасы жайлы өз бетімен ой түюге, өнерді, мәдениетті, туған халқының салт-дәстүрін құрмет тұтуға үйренді. Мұндай шығармашылықты, ән құшағына оранған атмосфера оған өлшеусіз әсерін тигізді.

Дәнештің бағына қарай, оған ақын-әнші Мәмет Бабасов ұстаздық етеді. Мәметтің диапазоны кең, сазды әуеннің саңлағы болғандығына оның Дәнешке үйреткен «Әй, Бөпем», «Қаракөз», «Қоңыр қаз» әндері айқын мысал бола алады. Бұл әндерді орындауға кез келген әншінің дауыс ауқымы жете бермейді. Ол үшін кең тынысты, «демі зор әнші болады» деп халық тектен-тек айтпағанындай, үлкен әншілік шеберлік және ол шеберлік халықтың қалаулысы болуы үшін эстетикалық талғампаздық талап етіледі. Мәметтің әні, әншілік шеберлігі Дәнешті таң қалдырып, әншілік өнерге деген үлкен қызығушылығын тудырды.

Ән өнеріне біржола ынта қойып, қолына алғашында сырнай, кейін келе домбыра ұстаған Дәнеш он бес жасында әнші-күйші, өнерпаздар ортасына етене араласты. Бұл тұста ер көңілді, жомарт жүректі, ақ жарқын, ашық мінезді, той-думанның сәні Мәмет әншінің ықпалы айрықша болды.

Дәнеш Рақышев туралы жарияланған еңбектер мен зерттеу материалдарына шолу жасау, оның әнші-сазгер, қоғам қайраткері,

педагог ретінде аты әйгілі болғандығын және халқының аяулы ұлы, біртуар дарынды азаматы екендігін айғақтайды.

Жеке сипаттағы құжаттар – хаттар, музыкалық жазбалар, естеліктер, көру-есту жазбалары Дәнештің өмірбаянын ұғыну үшін маңызды. Д.Рақышевтың жұбайы Р.Имәрованың «Өткеннің бәрі аялы» күнделік-естелігінде өткізілетін концерттер туралы пікірлер, өмірлік маңызды мәселелер туралы пайымдаулар, кездесулер, танысу, қарым-қатынас туралы мәліметтерді табуға болады. Әнші-сазгердің өмірі, қоғамдық-әлеуметтік қызметі көптеген мақалалар мен естеліктер жинақтарында, деректі романда, мұрағат деректері негізінде ғана қарастырылған.

Соңғы жылдары әншінің мерейтойлары облыс, республика көлемінде атап өтілуі де кездейсоқтық емес. Сондықтан да Қазақстанның мәдениетінің, музыка тарихының дамуына ерекше атсалысып, сол өнер жолында талай қиыншылықтарға ұшыраса да, өмірінің соңына дейін адал қызмет еткен ірі тұлғаның шығармашылықты іс-әрекеті жас ұрпақтардың ой-санасында берік орын алуын жөн санап, ерекше баға берген бірқатар мақалалар, естеліктер жарық көрді (Ә. Ысқабай, Ж. Нұрғожаев, М. Нұрсейіт, К. Рақыш, Т. Кәрім, С. Керімбеков, Е. Манапұлы және т.б.). Осындай басқосуларда Жетісу жерінен шыққан ел ағалары Қ. Сұлтанов, К. Ақылбаев, әр жылдардағы Алматы облысының басшылары З. Нұрқаділов, С. Үмбетов, С. Мұқанов және т.б. өз кезегінде әнші туралы, оның мәдениетке қосқан сүбелі үлесі туралы өз ойларын ортаға салып, ұлағатты сөздер айтты.

Дәнеш Рақышев (1926-1993) – дарынды әнші және сазгер Әсет салдың (Әсет Найманбаев) шәкірті және ізбасары, Жетісудың дәстүрлі әншілік мектебінің негізін қалаушы. Әнші-сазгер Дәнеш Рақышевтың мұрасы, көп қырлы және музыкалық өнер үшін бай дерек көзі болып табылады.

Оның әншілік шеберлігін бүкілхалықтық мойындау 1960 жылы, ол алғаш рет қазақстандықтарға «Аңшының әні» («Ән аңшы әні») атты халық шығармасын ұсынғанда өтті. Бұл республиканың музыкалық өмірінің жарқын беті болды. Академик Мұхтар Әуезовтің төрағалығымен өткен республикалық ақындар айтысының қазылар алқасы әншінің шеберлігіне жоғары баға берді. Ол барлығын барқыт дауыспен таң қалдырды.

Жетісудың ғана емес, күллі қазақ даласына танымал болған жезтаңдай әнші, сазгер, ұстаз, Қазақстан Республикасының Халық әртісі Дәнеш Рақышев жайлы белгілі өнертанушы Ілия Жақанов:

«Гауһардай сәуле шашқан бір қыры – оның сазгерлігі. Оның жүзден астам әні бар. Соның бәрі бір көкіректің сыры, құштарлығы, құмарлығы, ынтығуы, құлай беріліп, көзсіз сүюі, арбалуы, алдануы, мұң шегіп зарығуы, оқыс елпең қағып, жағасында жас аруды мөлдіретуі, жайлауға, өзен-көл, тауларға, сол іңкәр жүрек нені сезді, нені көрді, нені қалады, неден тіксінді, не үшін шалқыды, неге сарсылды, бәрін әртүрлі хал, әрқилы көңіл дітімен білдірді», - деп жазды [6].

Қазақстанның халық әртісі қай ауылда өнер көрсетпесін, үнемі көрермендер көңілінен шығып жүрді. Қазақтың біртуар ұлы, академик жазушы Мұхтар Әуезов те Дәнештің орындаушылық қабілетіне риза болып, өз кезінде батасын берген.

Дәнеш Рақышевтың сазгерлік өнерін екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – 1946-1950 жылдар, Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық ауданы. Екіншісі – 1960-1992 жылдар, кіндік қаны тамған Қазақстан. Бірінші кезеңде Дәнеш он шақты ән мен дәстүрлі музыкалық аспапта күй шығарады. Бұған оның «Салкүреңін» мысалға келтіруге болады. Ал, екінші кезеңде 70-тен астам ән жазып, «Шұғаның белгісі», «Сақал саудасы», «Жәлел жорық», «Ақсақал аң-таң» сияқты пьесаларға сөз жазды, «Үшарал» күйін жазды.

Ән құмар, өнер сүйер халықтың Дәнеш ағаның өнеріне тәнті болып, таңдай қағып тындауы сонау 60-шы жылдардың бас кезінен басталады. 1960 жылы Алматыда Ұлттық Ғылым академиясының үлкен залында республикалық айтыс өтеді. Оны тамашалап, төрелік айтуға академик-жазушылар Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафиндермен бірге әйгілі халық ақындары Қалқа Жапсарбаев, Кенен Әзірбаев, Темірғали Рүстембековтер қатысады. Айтыстың ара-арасында Дәнеш Рақышев ән салады. «Аңшының әнін» асқақтата шырқағанда зал іші сілтідей тынады. Академияның үлкен залына қазақ даласының сері-салдарының аруақтары тіріліп келіп, ән шырқап тұрғандай болады. Онан кейін Біржан мен Әсеттің, қырғыз бауырларымыздың халық әндерін орындағанда бүкіл дүйім халық ерекше серпіліс жасап, көңіл көкжиектері көтеріліп, Дәнеш Рақышевқа деген сүйіспеншіліктерін қошемет көрсетулерімен, ду қол шапалақтауларымен білдіреді.

Жалпы, Дәнеш Рақышев өз білгеніне тоқталмастан үнемі ізденісте болды. Алматыға бірнеше рет барып, атақты әншілер Манарбек Ержанов, Жүсіпбек Елебеков, Ғарифолла Құрманғалиевтардан ақыл-кеңес алады. Сазгер, музыка зерттеушілері Борис Ерзакович, Нұрғиса Тілендиев, Өмірбек Байділдаевтарға

жолығып, сирек орындалатын 10-нан аса қазақ әндерін таспаға жаздырып, Ғылым Академиясының музыкалық қорына тапсырады.

Дәнеш Рақышұлы 60 жасқа толып, зейнеткерлікке шыққаннан кейін де шығармашылықтан қол үзген жоқ. Біріншіден, ұстаздық етуді мақсат тұтып, Талдықорған педагогикалық институтында сабақ берсе, екіншіден, қазіргі Дәнеш Рақышев атындағы қазақ мектеп-интернатында алыс ауылдардан келген жас өрендерді өнерге баулыды. Ұстаздық қызмет оның талантты ұйымдастырушы, ізденімпаз жетекші екендігін байқатты, өнерге деген құштарлығын бұрынғысынан да арттыра түсті.

Қорыта айтқанда, Д. Рақышевтың қазақтың әні мен күйінде ұлттық реңкті сақтай біліп, Қазақстанда баламасы жоқ әншілік дәстүрдің өзіндік жүйесін құрушы және дәстүрлі әншілік мектебінің негізін салушы ретінде әлі де зерттеу еңбектерге арқау болатындығына сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2008 жылғы 6 қараша <http://adilet.zan.kz>

2 Ұлы даланың жеті қыры. <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>

3 Исабек Т.Т. Әнші Дәнеш: деректі роман. – Алматы: Өнер, 2002. – 256 б.

4 Әнші Дәнеш. Құрастырған Құрманбай Тұлыбаев. – Алматы: «Жалын», 2001. – 2016 б.

5 Үзілген ән [Мәтін] / И. Жақанов. – Алматы: Арыс, 2001. – 286 б.

6 Дүйсембінова Р.Қ., Бекбаева З.Н., Тілеужанова Қ.А. Қазақтың ән және әншілік өнері. – Талдықорған, 1997. – Б.65

Резюме

В статье рассматриваются особенности творчества певца-композитора, основателя оригинальной певческой школы Данеша Рақышева. Представлены материалы документов личного характера: письма, музыкальные записи, дневник-воспоминание супруги Р. Имэровой.

Resume

In this article we look at the work of the singer and composer Danesh Rakyshev, who is also the founder of the original singing school. We present the private documents: letters, musical notations, diary of memories, which belongs to the wife of the singer Ms. Imarova.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Б.С. ИСМАКОВА

педагогика ғылымдарының докторы, доцент
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Н.С. БАЙЖУМАНОВА

педагогика магистрі, аға оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

А.К. КАРИМ

«Кәсіптік оқыту» мамандығының 1-курс магистранты
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Аннотация

Ұсынылған мақалада болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері және оның қажеттілігі қарастырылады. «Құзырет», «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» ұғымдарын сипаттап, оларға талдау жасалған. Авторлар «Кәсіптік оқыту» мамандығы бойынша бакалаврдың құзыреттілік негізіне қойылатын талаптарды қарастырған.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, болашақ педагог, кәсіптік оқыту, білім, құзыретті маман, біліктілік, талап, техникалық және кәсіптік білім, кәсіби құзыреттілік түрлері.

Отанымыздың білім беру жүйесіндегі ізденістері мен бастамалары дамыған 30-елдің қатарына кіру мен білім сапасын әлемдік деңгейге көтеруге бағытталғандығы барлығымызға мәлім. Еліміздің Болон процесіне қосылуы отандық білімнің жаңа талаптары мен республиканың саяси-экономикалық таңдауына толық жауап береді. Сонымен қатар Болон процесі білім, білік, дағдымен қатар құзыреттілік сапаларын қарастырады және оның қажеттілігіне ерекше назар аударылады. Мұндай қадамдар білімнің сапасын арттыру және жаңа бәсекелестік мүмкіндігін көтеру мақсатында жүргізіліп жатыр. Оның ішінде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын атап өтуге болады, ол бірнеше мақсаттар мен міндеттерден туындап отыр. Мұнда техникалық және кәсіптік білім берудің мақсаты көрсетілген: қоғамның және экономиканың индустриялық-инновациялық даму сұраныстарына сәйкес техникалық

және кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту, әлемдік білім беру кеңістігіне кірігу, педагог мамандығының беделін көтеру, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру [1, 4 б.].

Қазіргі заманауи технологиялардың қарқынды дамуына байланысты жоғары білім беретін оқу орындарының оқу үдерісінің тиімділігі болашақ педагогтың кәсіби дайындығына және кәсіби құзыреттілігіне тікелей қатысты. Сол себепті, болашақ педагог мамандардың кәсіби дайындығы мен құзыреттілігінің қалыптасуы, олардың білікті маман болып шығуы бүгінгі күні өзекті мәселе болып табылады. Болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігі, кәсіби маман даярлау мәселелері отандық және шетелдік ғалымдар, педагогтар, психологтар еңбектерінде көрініс табады.

Жалпы «құзыреттілік» ұғымы білім беру саласына 1960-1970 жылдардағы шетел әдебиеттерінде, ал 1980 жылдардың соңында отандық әдебиеттерде кездесті.

«Кәсіби құзыреттілік» ұғымын енгізудің қажеттілігі оның мазмұнының кеңдігімен, интегративтік сипатымен, «кәсіптілік», «біліктілік», «кәсіби мүмкіндіктер» және т.б. түсініктерді біріктіреді. Отандық ғалымдар құзыреттілікке өздерінің ғылыми жұмыстарында, еңбектерінде түрлі анықтамалар береді, оларды 1-кестеден көруге болады.

1 кесте – «Құзыреттілік» ұғымының сипатталуы

Автор	Құзырет	Құзыреттілік
Д.И. Ушаков	алдына қойған мақсатқа жету жолында субъектінің ішкі және сыртқы қорларды тиімді пайдалануға дайындығы	білім алушылардың айқын, әлеуметтік талап етілген қызмет тәсілдерінің жиынтығын меңгерудегі білім берудің нәтижесі [2, 417 б.]
Б.Т. Кенжебеков		жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі» [3, 12 б.]
Л.М. Митина		білім, дағды, білік, сонымен қатар

		практикада, тілдесімде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері [4, 67 б.]
Ш.Т. Таубаева		тұлғаның оқыту мен әлеуметтену процестері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның кіріктірілген қасиеті [5, 21 б.].
К.С. Құдайбергенова	эртүрлі кенеттен пайда болған жағдайларда мәселелерді шешу үшін қажетті білімді немесе іс-әрекетті көрсете білу қабілеті, білім мен өмірлік жағдаяттар арасындағы байланысты орнату мүмкіндігі	адамның өзіндік деңгейіне, даралық қасиеттеріне тікелей байланысты, тұлғалық, теориялық, практикалық өлшеу дәрежесі жоғары деңгейде кіріктірілген құрылым ретінде қарастыруды ұсынады [6, 32 б.]

Жоғарыда кестеде келтірілген «құзырет» пен «құзыреттілік» ұғымдарының мән-мағынасын аша отырып, келесідей қорытынды жасауға болады: құзырет – лауазымға тиесілі болса, ал құзыреттілік – нақты қызметкерге тән сипаттама екенін көруге болады.

И.А. Зимняяның пікірінше, жоғары оқу орнында оқыту үдерісінің кәсіби деңгейінің қалыптасуы білім сапасын бағалауда оларды нақты нәтижеге бағыттап, яғни студенттердің алатын мамандығына байланысты құзыреттілігін қалыптастыру тұстарына аса мән берілуі керектігін назарда ұстауды міндет етеді [7, 188 б.].

Ғалымдардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, біз «құзыреттілік» ұғымына – болашақ мамандардың жеке тұлғалық психологиялық ерекшеліктеріне байланысты меңгерген білім, білік,

дағдыларын болашақта кәсіби қызметінде, өмірлік тәжірибеде дұрыс қолдануы деп айта аламыз. Болашақ педагогтың құзыреттілігін қалыптастыруды қарастыратын болсақ, оның білімі, білігі, дағдылары, қабілеттіктері туралы, яғни педагог қызметіне әзірлігі туралы айтуға болады.

Кәсіби құзыреттілік дегеніміз интегративті, көпаспектілі түсінік, кәсіби шеберлік пен тұлғалық өсудің көрсеткіші. Кәсіби құзыреттілікті игерген мамандар, қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық өзгерістерге тез бейімделе алады, өзінің өміріне болжам жасай алады, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті бола алады. Кәсіби құзыреттілікті дамыту тұлғаның әртүрлі сапаларына тәуелді, негізгі қайнар көзі оқу және субъективті тәжірибе. Кәсіби құзыреттілік жаңа білімдер мен іскерліктерді меңгеру және үнемі жетілдірілуге ұмтылыспен сипатталады. Кәсіби құзыреттілік ең алдымен болашақ педагогтардың ақпараттық сауаттылығы мен кез келген мәселені дұрыс шеше білу қасиетінен көрініс табады. Болашақ педагог қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз жетілдіріп отыратын, кәсіби білімді, жаңа технологияларды меңгерген, ортамен қарым-қатынасқа тез бейімделе алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, тәжірибесі мол қасиеттерді жинақтағанда ғана кәсіби құзыретті маман бола алады.

Қазіргі кезде кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілері көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болып келеді. Б.Т.Кенжебеков жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін зерттеуде «кәсіби құзыреттілік – бұл кіріктірілген іргелі білімдер, адамның қабілеттері мен жинақталған біліктіліктерінің, оның кәсіби маңызды сапаларының, технологияны жоғары деңгейде меңгеруінің, мәдениеті мен шеберлігінің, ұйымдастырудағы шығармашылық әрекетінің, өзін-өзі дамытуға дайындығының бірігуі», - деп түсіндіреді [3, 15 б.].

Г.Ж. Меңлібекова болашақ мұғалімдердің әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуына үлкен мән береді. Оның пікірінше, әлеуметтік құзыреттілік – адамның әлеуметтік шындықты құндылық ретінде түсінуінің, әрекетті басқарудағы нақты әлеуметтік білімінің, өзін анықтаудағы субъективтік қабілетінің, әлеуметтік технологияны жүзеге асыру біліктілігінің бірігуі ретіндегі кіріктірілген сапалық қасиеттері [8, 155 б.].

Құзыреттілік бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуын орта кәсіби білім беру жүйесінің аумағында қарастырсақ,

онда білім, білік, дағды мүмкіншілігі және педагогикалық қызметке маманның қаншалықты дайын екендігі туралы айтуға болады. Кәсіби құзыреттілік деп педагогтың жеке бас сапалары мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, тәжірибесінің бір арнада тоғысуы деуге болады.

Елімізде қоғамдық-әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық тұрғыда маманның кәсіптік білім жүйесін жетілдіру бағыттарында зерттеулер көрініс алуда. Олар теориялық, әдіснамалық, кәсіптік бағыттылық, психологиялық, гуманистік, мәдениеттанушылық т.б. әртүрлі деңгейлерде зерттелуде.

Жоғары оқу орнының білім алу жүйесіндегі маманның кәсіптік құзыреттілігінің қалыптасуын кәсіптік іскерлік пен дамуының кезеңдік міндеттерінен кәсіптік міндеттерді шешуге теориялық және практикалық мүмкіндігі мен дайындығының бірлігінен көрінетін нәтижеге бағытталған қозғалыс циклдері деп айтуға болады.

Кәсіптік құзырлылықтың қалыптасуы мен дамуы бұл маманның стратегиялық, тактикалық және оперативтік іскерліктер кешенін меңгерудің, қайраткер ретінде өзіне кәсіби іс-әрекет нысаны мен пәніне маңызды кәсіби бағыт берудің процесі. Болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының өз ісінің шебері, жақсы оқытушы болу үшін мамандығына қажетті қабілеттерді, жалпы әлемдік және өз елінің мәдениетін, қарым-қатынас мәдениетін, тіл мәдениетін игеріп, интеграциялық үрдістерді меңгеріп, әлемдік білім кеңістігінің өресінен шыға алуға талпынуы керек.

Болашақ кәсіптік оқыту мамандығының құзырлылығының қалыптасуы бұл құзырлылықты меңгеру мен қолдану кезеңдеріндегі іскерлік процесін қамтуы қажет. Сол іскерліктер байланысы оқытушылар мен студенттер арасында өзара ықпалдасу жүйесі арқылы жүріп отырады. Сонымен бірге ықпалдасу жүйесінде меңгеру мен қолдану іскерліктерінің стратегиялық, тактикалық және жедел кешендерінің шарттары арқылы болашақ кәсіптік оқыту маманның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасу процесі айқындалады.

5В012000 «Кәсіптік оқыту» мамандығы бойынша бакалаврдың құзыреттілік негізіне қойылатын талаптар: Осы мамандықтың түлектері міндетті:

- ұрпақтан ұрпаққа берілетін мәдениеттің трансляциясын қамтамасыз ететін әлеуметтік-мәдени тәжірибесінің ерекше саласы ретіндегі білім туралы біртұтас түсінігі болуы қажет;

- гуманитарлық іскерліктің ерекше саласы ретінде білім саласы туралы біртұтас түсінігіне ие болу;

- психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-гуманитарлы ғылымдарының ғылыми негіздерін білу;

- өнеркәсіп әрекетінің білім мекемелерінде маркетинг, менеджмент, кәсіпкер экономикасының негіздерін білу;

- әлеуметтік маңызы бар мәселелер мен үрдістерін ғылыми талдай білу және кәсіби, педагогикалық, қоғамдық қызметте әртүрлі ғылымдардың қазіргі әдістерін қолдана білу;

- өз еңбегін ғылыми негізде ұйымдастыра білу;

- оқу үрдісі мен кәсіптік қызметте компьютерлік және оргтехниканы қолдану дағдыларының болуы;

- оқу-тәрбиелеу үрдісінде қазіргі педагогикалық технологияларды қолдану дағдыларының болуы;

- білім мен кәсіпорын саласында, ақпараттық технологияларды қолдану саласында, оқу үрдістерімен басқару саласында, мамандандыру бейіні бойынша өндірістік, кәсіптік оқыту саласында терең білімді болуы керек [9, 10 б.].

Болашақ кәсіптік оқыту педагогының құзыреттілікті қалыптастыру мәселесінің теория мен оқыту практикасындағы зерттелу деңгейін талдау кәсіби оқыту педагогының кәсіби даярлығы өз алдына дербес, бірақ бір-бірімен тығыз байланысып, астасып жататын ұйымдастыру-технологиялық, өндірістік-басқару, жобалау, ғылыми-зерттеу және білім беру даярлықтарын біріктіретін көп жақты жүйе болып табылатындығын көрсетіп, оны жетілдіру жолдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Қорыта келе, болашақ педагог қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз жетілдіріп отыратын, кәсіби білімді, жаңа технологияларды меңгерген, ортамен қарым-қатынасқа тез бейімделе алатын, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары т.б. қасиеттерді жинақтағанда ғана кәсіби құзыретті маман бола алады. Қоғамдағы болып жатқан түрлі қарама-қайшылықтарды түсіне білетін, еркін сөйлеп, өз пікірін ашық айта алатын, білімді педагог болу.

Жоғарыда келтірілген барлық мәліметтер болашақ педагогтардың құзыреттіліктерінің қалыптасуына ықпал етіп, олардың құзыретті маман ретінде қалыптасуына жол ашады, - деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының 2015-2020 жылдарға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Орталық Қазақстан. – 2003, 27 желтоқсан.

2 Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка. – Москва: Аделант, 2013. – 800 с.

3 Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру / Автореф. дисс. ... п.ғ.д. – Қарағанды: ҚарМУ, 2005. – 40 б.

4 Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. – М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 200 с.

5 Таубаева Ш.Т. Государственные общеобязательные стандарты высшего профессионального образования: методология, теория и технология проектирования в компетентностном формате // Білім әлемінде/В мире образования/In the world of Education. – 2006. – №1-3. – С. 19-28

6 Құдайбергенова К.С. Құзырлылық тұлға дамуының сапалық критерийі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі». Халық-қ ғыл.-практ. конф. мат. – Алматы: БЖ КБАРИ, 2008. – Б.30-36

7 Зимняя И.А. Педагогикалық психология: оқулық. – М.: Логос; Алматы: TST-Companу, 2005. – 436 б.

8 Менлибекова Г.Ж. Социальная компетентность, сущность, структура, содержание // Высшая школа Казахстана – 2001. – №4-5. – С.153-159

9 Әбілқасымова Г. Болашақ кәсіби оқыту педагогының инновациялық-технологиялық даярлығын жетілдіру: Автореф. ...пед. ғыл. канд.: 31.05.2008. — Қарағанды, 2008. – 27 б.

Резюме

В представленной статье рассматриваются проблемы формирования профессиональной компетентности будущего педагога. Описаны и проанализированы понятия «компетенция», «компетентность» и «профессиональная компетентность». Авторы предусматривают предъявляемые требования к бакалаврам специальности «профессиональное обучение» и их компетентности.

Resume

The article deals with the problems of formation of professional competence of the future teacher and its necessity. The concepts of «competence» and «professional competence» are described and analyzed. The authors provide for the requirements for bachelors of the specialty «vocational training» and their competence.

УДК 15.7965

**СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО НАПРАВЛЕНИЯ
В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ И ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Д.В. ЛЕПЕШЕВ

кандидат педагогических наук, профессор
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

В.В. ЗАХЛЕБАЕВА

магистр педагогических наук
Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова

С.П. ГЕРНЕР

магистрант
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы исправления положения путем преобразования всей системы социально-экономических отношений с учетом социально-философских и психологических аспектов обоснования концептуальных положений нового междисциплинарного направления в условиях модернизации и глобализации в современном обществе.

Ключевые слова: модернизация, молодежь, психология, социология, экономика, Мәңгілік Ел.

«Глубинная модернизация всех сфер жизни станет нашим убедительным ответом на вызовы времени. В условиях новой технологической революции в мире главным богатством нашей страны становится человеческий капитал – знания, способности и патриотизм граждан. Только нация умных, успешных и уверенных в своих силах людей способна построить крепкий и процветающий Казахстан» [1, С. 8].

Эти категории свидетельствовали о начавшемся процессе взаимопроникновения, сближения экономической и психологической областей знания, которые традиционно так далеко отстояли друг от друга, что казались несовместимыми.

И это сотрудничество двух наук будет весьма плодотворным, если современное общество будет затрачивать большую часть своих сил не на решение финансовых, технических и организационных

вопросов, а на решение *психолого-педагогических задач*, которые являются основой человеческого капитала. Сегодня стало общепризнанным, что все проблемы хозяйственного управления сводятся к двум главным:

1. проблеме качества производимых товаров, т.е. задаче предметно-организационной;

2. проблеме качества жизни людей, которые этот товар производят, включая их настроения, самосознание, ценностные ориентации, т.е. задаче гуманитарно-психологической.

В экономике XX в. долгое время соперничали две противоположные теории: *теория тейлоризма* и *теория человеческих отношений*.

Кризис тейлоризма вызвал появление новой теории менеджмента, которая получила название *теории человеческих отношений*.

Ее основные положения можно свести к следующим:

1. Решающее воздействие на трудовую активность молодежи оказывают не только организационно-технические, материальные, но и психологические, идеальные факторы, такие, как мысли, чувства, настроения людей, степень удовлетворения их духовных потребностей. Для обоснования этого положения авторы использовали популярную в начале прошлого века концепцию американского философа *Уильяма Джеймса* (1842 – 1910), согласно представлениям которого человек есть то, что он думает, и в еще большей степени - то, что он чувствует.

2. В формировании экономически значимых психологических факторов весьма велика роль не только рациональных и эмоциональных, так или иначе осознаваемых человеком факторов, но и совокупности психических явлений совсем иного рода, относящихся к *сфере подсознания*, к области глубинных, иррациональных слоев человеческой психики, к сфере инстинктов и смутных влечений. Для обоснования этого положения авторами теории человеческих отношений активно привлекались идеи классиков теории психоанализа, прежде всего *Зигмунда Фрейда* (1856-1939), согласно представлениям которого именно сфера бессознательного обуславливает все поведение человека. Если выразить суть его теории упрощенно, то она сведется к формуле: человек живет не столько умом, сколько сердцем.

3. Как сознание, так и подсознание человека являются не только продуктом активности его собственной, индивидуальной психики, но и

результатом его взаимодействия с другими людьми, влияния групповой, корпоративной, социальной психологии, особенно морально-психологической атмосферы, существующей в данной рабочей группе, организации.

Быстрые успехи практики человеческих взаимоотношений привели в середине прошлого века к ряду существенных сдвигов в социально-культурной сфере индустриально развитых стран. Эти изменения состояли в следующем:

- в научной сфере значительно возрос интерес исследователей к проблемам человеческой психики, резко усилилось развитие всего комплекса психологических наук, особенно психологии деловых отношений.

- в сфере образования увеличилась доля специалистов по психологическим специальностям в общем составе выпускников университетов; психологическая подготовка стала также неотъемлемой частью программ обучения специалистов в области экономики и менеджмента.

- в социально-профессиональной сфере также произошли существенные изменения: на предприятиях появились психологические службы, специалисты конфликтологи, а крупные бизнесмены, кроме адвокатов, телохранителей, обзавелись еще и личными психологами. Изменился и характер деятельности менеджера, сформировался так называемый менеджер нового типа [2, С. 128].

Следует отметить, что упомянутые выше идеи психологизации экономической жизни отнюдь не являются привнесенным в Казахстан, чуждым ее национальной культуре продуктом западной науки.

Однако можно отметить, что идейным ядром, центром и нервом казахстанской национальной философии, как и всего казахского духа в целом, в том числе и казахской экономической мысли, всегда был глубокий интерес к духовной жизни, психике людей. Уже выдающийся казахстанский философ-просветитель *Абай* призывал своих читателей: «Человек наделен от природы телом и душой. Нужно знать, какие из свойств тела и души даны от рождения и какие приобретаются в результате труда» [3, С. 152].

Занимаясь исследованием национальных особенностей казахов, полтора века назад А. Янушкевич писал: «Я все более убеждаюсь в том, что у киргизского (казахского) народа большие умственные способности. Что за лёгкость речи, как умеет каждый объяснить свое дело и мастерски отбивать доводы противника. Даже у детей разум

развивается быстро... Народ, который одарен творцом такими способностями, не может остаться чуждым цивилизации: дух его проникнет когда-нибудь в киргизские пустыни, раздует здесь искорки света и придет время, когда нынешний кочевник займет место среди народов, которые нынче смотрят на него сверху вниз». Осознание таких генетических особенностей и качеств народа требует поиска путей их сохранения в нынешних условиях [4, С. 57].

По мнению Тард Г., морально-психологические свойства людей, характеризующие их как субъектов общения, отмечаются уже в изречениях древнего китайского мыслителя Конфуция и древнегреческих философов Сократа, Платона, Аристотеля, а также в высказываниях мыслителей последующих исторических эпох, в том числе Нового времени, таких, как нидерландский философ Спиноза и английские философы Гоббс и Локк, французские просветители Вольтер, Руссо, Гольбах, Гельвеций и другие [5, С. 127].

Экономическая сфера жизни казахстанского общества описывается только с помощью таких понятий, как «кластерная инициатива», «дэмпинг», «денежные агрегаты», «закрывающая технология», «национальная конкурентоспособность», «эффективность», «прибыль» и т.п. И сегодня они по праву составляют основу понятийного аппарата экономической науки.

Однако с некоторых пор в экономических трудах замелькали категории совсем иного рода, например такие, как *человеческие отношения, морально-психологический климат, человеческий капитал, стиль руководства, самосовершенствование, профилактика конфликтов* и т.п.

Главная цель в современных условиях - это воспитание образованной и интеллектуально развитой молодежи, ориентированной на повышение духовной культуры общества, на формирование таких качеств как человечность, честность, правдивость, уважительное отношение к традициям и обычаям своего народа и толерантное отношение к представителями других наций.

Национальная идея «Мәңгілік Ел» подразумевает формирование личности, освоившей высоты профессиональной подготовки и конкурентоспособной в современном мире.

Всестороннее изучение широкого круга источников (в контексте национальной идеи «Мәңгілік Ел», отечественной и зарубежной литературы, рассматривающих состояние образования и запросы общества к подготовке выпускников учреждений общего среднего и профессионального образования, позволяют выделить следующие

тенденции:

- специалисты в области образования ищут новые пути его развития на основе гуманизации, императива общечеловеческих ценностей, реализации возможностей информационных и коммуникационных технологий в целях развития личностных качеств и профессионального потенциала индивидуума;

- подготовка кадров для наукоемких производств неизбежно повышает уровень требований не только к уровню общего и профессионального образования человека, но и к развитию его творческих способностей, его интеллектуальному потенциалу;

- в условиях рыночной экономики человек играет все более активную роль на рынке труда, предлагая в качестве товара свой главный личный капитал - компетентность, профессионализм, квалификацию, и чем выше уровень его квалификации, тем большую свободу выбора имеет он на рынке труда, тем больше востребован он в жизни;

- в связи с постоянно изменяющейся ситуацией на рынке труда человек вынужден получить такое образование, которое позволит ему в кратчайшие сроки осваивать новые профессии;

- постоянно растет количество людей, занятых в информационной сфере по сравнению со специалистами, работающими в промышленности и сельском хозяйстве.

Глобальная информатизация общества инициирует формирование информационно-коммуникационной среды и экономики, основанной на знаниях. При этом главным ее ресурсом становится человек, способный приобретать знания, творчески их применять, а также участвовать в процессе создания и использования новых знаний. Подготовка такого человека возможна только в новой системе образования, ориентированной на опережающее развитие индивидуума.

Модернизации общественного сознания в работе с молодежью становится ведущим фактором экономического развития общества, определяя возможности, потенциал общества в будущем, формируя квалифицированные кадры, для которых знание является важным источником развития личности.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н. XIV Форум межрегионального сотрудничества Казахстана и России. – Челябинск, 2016. – 245 с.
- 2 Лавриненко В.Н. Психология и этика делового общения Учебник для вузов. - М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 256 с.

3 Абай. Слова Назидания. Слово сорок третья Душа и тело. – Алматы, 2014. – 287 с.

4 Касымбеков М.Б., Пралиев С.Ж., Жампеисова К.К. и др. Мәңгілік Ел. Учебник. – Алматы: Ұлағат, 2015. – 146 с.

5 Тард Г. Социальная логика. – М.: Знание, 2015. – 247 с.

Түйін

Осы мақалада жастармен жұмыс жасаудағы қарым-қатынастың әлеуметтік-философиялық және психологиялық қырлары пәнаралық түсінік ретінде, жаңғыру және жаһандану жағдайындағы оның ерекшелігі, қазіргі қоғамдағы рөлі мен орнын ескере отырып, әлеуметтік-экономикалық қатынастың барлық жүйесін қайта құру жолымен жағдайды түзету мәселелерін қарастырамыз.

Resume

In this article the authors consider issues, rectifying the situation by transforming the entire system of social and economic relations taking into account the social, philosophical and psychological aspects of communication in the work with young people as an interdisciplinary concept, its specific character in the context of modernization and globalization, the role and place in modern society.

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҮЗДІКСІЗ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Л. НАВИЙ

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

С.А. МУРЗИНА

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

А.С. ӨМІРЗАҚ

магистрант

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Аннотация

Мақалада жоғарғы оқу орнында үздіксіз педагогикалық практиканы ұйымдастырудың маңыздылығы туралы айтылады. Үздіксіз педагогикалық практика жүйесінің кезеңдеріне шолу жасалып, міндеттері айқын көрсетілген. Болашақ педагогтардың маман ретінде қалыптасуына үздіксіз педагогикалық практиканың әсері жан-жақты сипатталған.

Түйін сөздер: практика, үздіксіз педагогикалық практика, тәрбие, болашақ педагог.

Қай заманда болмасын, адамзат алдында тұрған мақсат-міндеттердің ең бастысы өзінің ісін жалғастыратын салауатты, саналы, білімді ұрпақ өсіру. Олай болса, кәсіби деңгейде қалыптасқан, белсенді педагог даярлау – білім орындарының өзекті мәселесі. Практика – болашақ педагогтың теориялық және практикалық білімін байланыстыра отырып, оқыту сапасы мен алғашқы кәсіби дағдылардың, шеберліктің қалыптасуына негіз болады. Жастардан жаңа ғасыр талаптарына жылдам бейімделіп, бәсекеге қабілетті болу талап етіледі. Болашақ педагогтарды оқыту жүйесінде педагогикалық практика олардың кәсіби дамуының негізгі нысандарының бірі болып табылады, бұл – теориялық білім мен тәжірибені синтездеуге мүмкіндік береді. К.Д. Ушинский бұл туралы былай деп жазды: «Оқу әдісін кітаптан немесе мұғалімнің сөзінен білуге болады, бірақ бұл әдісті тек ұзақ мерзімді тәжірибе арқылы ғана меңгеруге болады» [1,

272 б.]. Яғни, болашақ педагог білім алу барысында алған білімін практикада бекіту қажет.

Болашақ педагог мамандардың теориялық білімдері мен практикалық тәжірибелерін ұштастыратын негізгі форма – практика. Ресей жазушысы В.Г. Афанасьев: «Теория мен практиканың айырмашылығы – тәжірибеде. Теория деген не? Өткен ұрпақтардың жинаған іс-тәжірибесі. Практика деген не? Өзіміз жинақтайтын іс-тәжірибе. Теорияны да, тәжірибені де ескерген жөн. Қандай тақырыпта сөз қозғалса да, тәжірибемен бекітілмеген теория ешқашанда тиімді болмайды» - [2, 384 б.]. Теориялық білімді қолайлы қолдана білу – практиканың маңызын арттырады. Сонымен қатар, үздіксіз педагогикалық практика кезінде алған білім мен дағдылар болашақ педагогтың кәсіби іскерлігінде қолдану мүмкіндігі туады.

Жоғары педагогикалық білімді жаңғырту тұрғысында үздіксіз педагогикалық практика болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды компоненті болып табылады. Болашақ педагог мамандардың педагогикалық қызметті меңгеруі тек теориялық оқу мен практикалық тәжірибе өзара байланыста болған жағдайда ғана жүзеге асады. Кәсіби компоненттердің іскерлігі мен дағдыларын дәрісханада ғана отырып қалыптастыру мүмкін емес [3, 39 б.]. Үздіксіз педагогикалық практика оқу-тәрбие жұмысын үнемі дамытып және жетілдіріп отырады. Сондықтан әрбір мұғалім еліміздегі жаңашыл ұстаздардың бай тәжірибесін, белгілі педагогтар мен психологтардың ғылыми еңбектерін терең зерттеп, олардың ұсыныстарын өз ісінде шеберлікпен пайдаланғаны жөн.

Үздіксіз педагогикалық практиканың мақсаты – жалпы ғылыми, мәдени, психологиялық және педагогикалық пәндер бойынша білімін нығайту, тереңдету, сондай-ақ теориялық білімдерге негізделген педагогикалық дағдыларды және құзыреттерді қалыптастыру болып табылады.

Үздіксіз педагогикалық практика – болашақ педагогтардың кәсіби іскерліктері мен кәсіби құзыреттерін дамытудағы және қалыптастырудағы ЖОО-дағы педагогикалық процестің ажырамас бір бөлігі.

Үздіксіз педагогикалық практиканың негізгі мақсаты:

- Студенттердің ЖОО-да алған теориялық білімдерін тереңдету және бекіту, алған білімдерін оқушылармен оқу-тәрбие жұмысында пайдалануға үйрету;

• Мектеп жасындағы балалармен жүргізілетін оқу-тәрбие жұмыстарын бақылау және талдау жасай білу іскерліктерімен қаруландыру;

• Педагогика, психология және әдістеме пәндерінен алған білімдеріне сүйеніп, оқушылардың жас және дербес ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-тәрбие жұмыстарын жүргізуге үйрету;

• Оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, әртүрлі типті сабақтарды өткізуге студенттерді дайындау;

• Түрлі тәрбие әдістерін кешенді түрде қолдана отырып, тәрбие жұмыстарын жүргізуге үйрету;

• Мұғалім мамандығына деген сүйіспеншіліктерін дамыту және бекіту, педагогикалық қабілеттерін жетілдіру.

Үздіксіз педагогикалық практика мынадай шарттарға сәйкес жүзеге асырылады:

- мұғалімнің кәсіби қызметінің нысаны ретінде тұтас педагогикалық үдерісті түсінуге бағытталған теориялық және практикалық сабақтардың өзара байланысы;

- педагогикалық практиканы ұйымдастыруда жылдан жылға студенттердің оқу іс-әрекетін қиындату;

- классикалық және инновациялық психологиялық-педагогикалық ғылым мен тәжірибенің жетістіктерін біріктіру.

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына» сәйкес психологиялық-педагогикалық білім беру пәндерінің жиынтығы 1, 2 курс бойынша үздіксіз педагогикалық тәжірибе мыналарды қамтиды:

1) бірінші курс студенттерінің психологиялық-педагогикалық практикасы («мектеп күні»);

2) 2 курс студенттерінің оқу-тәрбие практикасы («мектеп күні»)
[4].

Үздіксіз педагогикалық практиканың маңыздылығы – оқу-тәрбие процестерін, мұғалімдер мен оқушылар әрекетін бақылауды үйрену, олардың өзара әрекетінің мәні мен логикасын түсіну. Мұндай іскерлікті саналы түрде үйрену қажет. Тәрбиелеу мен оқыту педагогикасын және психологиясын терең үйрену, педагогикалық құбылыс мәнінің механизмін жете түсінуіне мүмкіндік береді.

Болашақ педагогтардың тұлға ретінде қалыптасуында үздіксіз педагогикалық практиканың мәнін көтерудің бірнеше себебі бар: біріншіден, жоғары оқу орны қабырғасында өткізілген теориялық дайындықтар нәтижесі педагогикалық практика кезінде қолданылады да, оның жетістігі мен кемшілігі айқын көзге түседі. Екіншіден, тәжірибе кезінде студенттер оқушылармен тікелей қарым-қатынасқа

түсу арқылы оның жеке-дара ерекшеліктері мен қабілеттерін айқындайды, олардың мінез-құлықтарындағы кейбір кемшіліктерді түзетуге ұмтылады. Үшіншіден, студенттердің өзіндік «менінің» мәні арта түседі. «Мен білемін», «үйренемін», «үйретемін», «тәрбиелеймін», «қарым-қатынас жасай аламын» деген сияқты сенімі нығаяды [5, 108 б.]. Оқушыларды тәрбиелеуге көңіл бөле отырып, студент өзін-өзі тәрбиелеумен айналысады, қиындықты жеңуге, сол сәтте кездескен мәселелердің шешімін табуға үйренеді, педагогикалық ойлауы дамиды.

ЖОО-да өткізілетін педагогикалық практикалар болашақ педагогтың теориялық білімдерін шынайы педагогикалық процесс жағдайында шығармашылықпен іске асырып, өздерін педагог ретінде сынап көрулеріне, болашақ кәсіптерінің қыр-сырымен тереңірек танысуларына бағытталған. Болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлықтарының сапасын жоғарлатуға бағытталған педагогикалық практиканың білім берушілік, тәрбиелеушілік, дамытушылық қызметтерінің мүмкіншілігі өте жоғары.

Педагогикалық практика – инновациялық іскерлікке болашақ маманды дайындаудағы қажет қадам. Оны өту барысында студенттер тәжірибелік, педагогикалық іскерлікті ғылымы-зерттеу жұмысының элементтерімен меңгереді, бұл – педагогикалық зерттеулердің әдістерін иеленуге мүмкіндік береді [6, 87 б.]. Білім беруді ізгілендіру, демократияландыру және интеграциялау идеяларын ендіруге, оқу орнының педагогикалық процесіндегі болашақ педагогтың тұлғалық белсенді шығармашылығын, кәсіби құзырлығын қамтамасыз етуге жағдай жасайтын жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие іс-әрекетінің барлық жүйесін бағдарлауға, оқу-тәрбие жұмысын шығармашылықпен ұйымдастыруға жағдай жасайды.

Бүгінгі күннің мұғалімі қазіргі өзгермелі әлеуметтік жағдайға тез бейімделіп, шығармашылықпен ойлай білетін, педагогикалық процесті жүйелі түрде алдын-ала болжай алатын, оқушылармен ынтымақтаса отырып, кәсіби психологиялық-педагогикалық қызметті дара шығармашылық тұрғыда жасауға бағытталған болуы керек. Болашақ педагог мамандығын даярлау жүйесінде педагогикалық практика негізгі рөл атқарады. Ол жоғары оқу орнының тұтас педагогикалық үдерістен бөлінбейтін бөлігі бола отырып, мұғалімді дайындаудың теориялық және практикалық бірлігін қамтамасыз етеді.

Студенттердің үздіксіз педагогикалық практика барысында бейімделуін қалыптастырудың айқын жүйесі мен бағытын, нақты үлгісін жобалау, ұйымдастыру кезек күттірмейтін, көкейкесті мәселе

болып отыр. Жоғары оқу орындарында үздіксіз педагогикалық практиканы ұйымдастыру барысында студенттердің бейімделуін қалыптастыруға жеткілікті мән берілмегендіктен, педагогикалық процестердің міндеттерін орындауда көптеген қиыншылықтарға кездесетіндігін практика барысында анықталып отыр.

Үздіксіз педагогикалық практиканың негізгі міндеттері:

- 1) оқытудың бастапқы тәжірибесін меңгеру;
- 2) оқыту мен білім беру әдістемесін игеру;
- 3) педагогикалық дағдыларды білу;
- 4) оқу-әдістемелік жұмысының тәуелсіз жүргізілу дағдылары мен қабілеттерін енгізу;
- 5) ғылыми-психологиялық және педагогикалық зерттеулердің дағдыларын игеру;
- 6) тәрбие жұмысының әдіснамасын меңгеру;
- 7) инновациялық оқыту технологияларын білу;
- 8) білім беру және тәрбие жұмысының барысында оқушылардың даму және дара ерекшеліктерін ескеру [7].

Үздіксіз педагогикалық практика студенттер таңдаған мамандығының қыр-сырын тікелей жұмыс орнында танып, психологиялық және кәсіби бейімделуден өтеді. Көптеген студенттер практика кезінде өздерін мұғалім ретінде сезінуге мүмкіндік алып, мектеп оқушыларымен қарым-қатынас жасау ерекшеліктеріне үйренеді. Машықтану кезінде білім алушылар мұғалім мамандығына деген қызығушылық пен сүйіспеншілікке тәрбиеленіп, нақты педагогикалық міндеттерді шешу барысында психологиялық-педагогикалық және арнайы білімдерін бекітеді.

Бұл орайда үздіксіз педагогикалық практиканың алатын орны ерекше, өйткені, қазіргі студент – болашақ педагог, өзінің бейімділігін, шеберлігін, алған теориялық білімдерін мектеп өмірімен байланыстырып отырғанда ғана жүзеге асырады. Тек сонда ғана мұғалімге тән педагогикалық шеберлікке, іскерлікке жетуге жол ашылады.

Осылайша, үздіксіз педагогикалық практиканы біз болашақ педагогтардың теориялық білімі мен олардың кәсіби іскерлігінің арасындағы байланыс ретінде түсінеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Педагогическая практика в начальной школе / Г.М. Коджаспирова, Л.В. Борикова, Н.И. Бостанджиева и др. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 272 с.

2 Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. (Опыт системного исследования) / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1968.– 384 с.

3 Ахметзянова, Е.А. Педагогическая практика как фактор развития профессиональной компетенции / Е.А. Ахметзянова // Проблемы и перспективы развития образования: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2011 г.). Т. II / Под общ. ред. Г.Д. Ахметовой. – Пермь: Меркурий, 2011. – 39 с.

4 Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын эзірлеу қағидалары. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14H0009997>

5 Әбдиев Ж., Бабаев С., Құдияров А. Педагогика. – Алматы, 2004. – 105-106 бб.

6 Марченко А.А. Роль педагогической практики в формировании профессиональной компетентности будущего учителя географии / А.А. Марченко // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. Педагогика и психология, 2009. – № 1. – 87 с.

7 Жоғары оқу орындары білім алушыларының практика түрлерін ұйымдастыру және өткізу тәртібі. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 29 қаңтардағы № 107 бұйрығы. <http://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/V1600013395/29.01.2016>

Резюме

В статье подчеркивается важность и проблема организации непрерывной педагогической практики в университете. Определены цели непрерывной педагогической практики.

Resume

The article deals with the importance and the problem of organizing continuous teaching practice at the university. The goals of continuous pedagogical practice have been determined.

«КӘСІП» ҰҒЫМЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

А.М. АБДУЛЛАЕВА

PhD

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Аннотация

Кәсіп еңбек қызметінің түрі және адам тіршілігінің қайнар көзі болып табылады. Берілген мақалада «кәсіп» ұғымының педагогикалық сипаттамасы зерттеледі. Мәселе бойынша педагогика ғылымдарындағы көзқарастар мен идеялар қарастырылады. Берілген зерттеу жұмысының нәтижелерін студенттер арасындағы оқу процесі мен тәрбие жұмыстарында пайдалану өз жемісін береді.

Түйін сөздер: кәсіп, еңбек, қоғам, қызмет, кәсіп бейнесі.

«Кәсіп» ұғымы заманауи ғылым, қоғамдық-саяси және күнделікті өмірде кеңінен қолданылып жүрген түсінік. Кәсіп арнайы білім, кәсіби даярлық және жұмыс тәжірибесі нәтижесінде иеленетін және білім, икемділік пен дағдыны қажет ететін тарихи қалыптасқан еңбек қызметінің түрі. Қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында «кәсіп» адам баласының еңбек қызметінің түрі ғана емес, ол күнкөрістің де қайнар көзі. Демек, бұл мәселенің екі қыры бар екендігі күмән тудырмайды. Осы себептерге байланысты ұғымның педагогикалық сипаттамасын түсінудің маңыздылығы зор. Сондықтан берілген мәселенің мәні мен мазмұнын талдау басымдығы мол міндет болып табылады.

Жалпы «кәсіп» ұғымы барлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында жан-жақты қарастырылады. Әсіресе ұғым ұзақ уақыт экономикалық ғылымдар шеңберінде көп зерттелді. Педагогика ғылымдарында да берілген мәселе бойынша көптеген тұжырымдамаларға талдау жүргізуімізге болады.

Тарихта кәсіби революцияны үш кезеңге бөледі [1]:

Бірінші кәсіби революция дәстүрлі кәсіптен еркін кәсіп бөлінген XVI ғасырдың басында орын алды. Кәсіп өкілдері біріншіге қарағанда өз сөздеріне бағынышты емес еді. Олар кәсіби топтар шеңберінде шоғырланды. Олардың тіршілік етуіндегі негізгі шарттар ретінде жеке меншік, өз еңбегі мен қызметін еркін сату мүмкіндігі, еңбек

нәтижелерін толық иелену саналады. Еркін кәсіптің өкілдері жетілуге ұмтылып, адами және кәсіби капитал әлеуетін ұлғайтуға тырысты.

Екінші кәсіби революция қатаң мамандандырылған жаппай сериялық өндірістің пайда болуына әкелген өнеркәсіп төңкерісімен байланысты. Өндірістің жаңа түрі бұқаралық кәсіптердің пайда болуына әкелді. Бұқаралық кәсіптің адамдары өндірістің құралдары мен орындарынан шыға алмай, көп деңгейлі иерархиялы пирамидалық құрылымды қалыптастырды. Бұл кезеңнің маңызды үрдістері ретінде өндіріс орындарында ортақ кәсіби қызметке бірлескен үлкен топтардың шоғырлануы мен кәсіби қызметті стандарттау процесі жатады. Бұл үрдістердің нәтижесінде кәсіптік одақтар жүйесі құрылды және кәсіби білім беру жүйесі дамыды.

Үшінші кәсіби революция ХХ ғасырдың 70 жылдарында басталды. Бұл кәсіпқой мамандардың жаңа түрі – транскәсіпқойлардың пайда болуымен байланысты. Үшінші кәсіби революцияға себепші болған факторлар:

- бәсекенің шиеленісуі;
- өнім сапасы маңыздылығының артуы;
- өндіріс пен қоғамның демократиялануы;
- тауардан қызметке басымдықтарының жылжуы;
- еңбектің автоматтандырылуы және компьютерлендірілуі;
- қоғам мен өндірістің интернеттелуі;
- жұмысты ұйымдастыру түрлерінің өзгеруі;
- жұмысшылардың білім және мәдени деңгейінің артуы, еңбек қызметіне тұлғалық талаптардың өсуі;
- өзін-өзі бақылау мен өзіндік тәртіптің артуы;
- білімнің өндірістік ресурсқа айналуы және зияткерлік меншік маңыздылығының артуы.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев экономиканың заманауи жүйесі және экономикадағы адамның рөлі туралы сұхбатында мынадай пікір білдіреді [2]: «Басты мәселе – дамыған 30 елдің қатарына қосылу. Дамыған 30 елдің адамдары қалай өмір сүреді? Біз де соған ұмтылуымыз керек. Ал оған ілім мен білім, күнделікті еңбек арқылы қол жеткізе аламыз. Бүгінде цифрландыру, роботтандыру жүріп жатыр. Таяу уақытта 500 мамандық жойылады. Біздің осы уақытқа дейін біліп-түйгендеріміз қажетсіз болып қалмақ. Басқа мамандықтарды меңгеру керек, қорқатын ештеңе жоқ. Біз металлургиялық зауыттарда, ірі кәсіпорындарда жұмыс істеуді үйрендік. Барлығы сервиске өтіп жатыр. Қазір бұрын болмаған банктер, мейрамханалар, дүкендер қаншама. Онда адамдар жұмыс

істеп, жақсы қаражат табуда. Сондықтан адам заманауи экономикаға, заманауи өмірге бейімделіп, ең алдымен, сұранысқа сәйкес білім алуға дайындалуы қажет».

Америкалық зерттеуші Э. Гринвуд [3, 45 б.] өз еңбегінде кәсіптің келесі мағыналық құрамдас бөліктерін көрсетеді:

- кәсіби топ өкілдері иеленетін билік;
- қоғамдағы ықпалы, бедел;
- арнайы білімдер жүйесі;
- өз кәсібіне байланысты ережелер мен нормалар жүйесін бекітетін корпоративті-бюрократиялық құрылымның және кәсіпқой мамандар қауымдастығының болуы;
- кәсіби мәдениет.

Б.Г. Ананьев [4, 45-47 б.б.] кәсіптің қоғамдық маңыздылығына ерекше назар аударып, кәсіпті кез келген уақытта белгілі бір тарихи мазмұны және қоғамдық өндірістің жалпы жүйесінде өзіндік орны бар нақты әлеуметтік-өндірістік қызметтің түрі ретінде қарастырады.

Кәсіп психологиясын зерттеуші танымал ғалым Е.А. Климов [5, 99] өз еңбегінде кәсіптің әлеуметтік маңыздылығын нормативті берілген мақсаттар мен пән саласы, еңбек құралдары мен қызмет тәсілдерінің жүйесі, еңбек қызметі, еңбектің заттай және әлеуметтік шарттарын иеленген адамдардың еңбек белсенділігі саласын анықтау мен шектеудің түрі ретінде қарастырады. Зерттеуші кейінгі еңбектерінде «кәсіп» ұғымы мағыналарын келесі түсініктерге бөледі [6, 99 б.]:

- кәсіп өзара жақын мәселелермен айналысатын және шамамен біркелкі өмір салтын жүргізетін адамдардың қауымдастығы;

- кәсіп күш жұмсау саласы (кәсіби қызметтегі нысан мен пәнді бөлуге байланысты). Мұнда адам қандай салаларда өзін кәсіпқой маман ретінде жүзеге асыра алады деген сауал да тұрады;

- кәсіп тұлға көрінісінің әрекеті мен саласы. Кәсіби қызмет тек тауар немесе қызмет түрлерін көрсетіп қана қоймай, адамға өз шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға мүмкіндік береді және осы әлеуетті дамытуға шарттар жасайды;

- кәсіп тарихи дамыған жүйе;

- кәсіп еңбек субъектісі шығармашылық тұрғыда қалыптастыратын шынайылық. Бұл мәдени-тарихи ахуал (дәуір) толық үстемдік етпейтіндігін және барлығы нақты маманға байланысты екендігін білдіреді. Осы мамандар тек нұсқаулықтар бойынша жұмысын орындап қана қоймай, қоғамдық жүйедегі өз кәсібінің орнын анықтауы тиіс.

Э.М. Калицкий [7] зерттеулерінде кәсіп біліктілікті арттыру және өндірістік тәжірибе арқылы жүзеге асатын жүйелі оқыту жолымен иеленетіндігі жөнінде айтылады. Кәсіп аттестаттау арқылы мойындалады және мемлекеттік сертификатпен бекітіледі. Ол адамның болмысын көрсететін тәсіл және оның материалды, мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыратын құрал болып табылады.

В.С. Безрукованың [8, 76 б.] пайымдауынша, кәсіп – бұл қоғамға пайдалы әрекетті орындауды қамтамасыз ететін адамның икемділігі мен мүмкіндіктерінің жиынтығын құрайтын жұмысшының тұлғалық әлеуетінің бөлігі. Арнайы кәсіби даярлық үрдісінде қалыптасады және адамның тіршілік құралы, оның рухани, психикалық, әлеуметтік және материалды саулығын қамтамасыз ететін қайнар көзі ретінде жүзеге асады. Бұл адамның білімі мен дағдыларына сәйкес жүйелі түрде қайталанатын еңбек қызметіне даярлығының ресми түрде мойындалған деңгейі. Кәсіптің заманауи атаулары қоғамдық тәжірибе, тарихи және әлеуметтік дәстүрлер, нақты орындалып жатқан жұмыстар немесе қызметтік міндеттер сипаты мен мазмұнына байланысты өндірістік қағида негізінде айқындалады.

И.А. Ивлиеваның [9, 68 б.] еңбегінде кәсіптің тіршілік етудегі келесі критерийлері ұсынылады: 1) қоғамдық қажеттілік; 2) өмір сүрудің мерзімді шегі; 3) іске асырудың ұжымдық түрі; 4) қоғамдық санада нақты кәсіп туралы түсініктің дискретті-жеке және оның кәсіп әлеміндегі байланыстардың біріктірілген түрі; 5) кәсіби даярлық кәсіпті игерудің жалғыз тәсілі ретінде (кәсіп – бұл арнайы оқытуды талап ететін оқу).

М.В. Григорьеваның [10, 136 б.] пікірінше, кәсіп адамның қоғам өміріне қатысуға қажетті қызмет және ол тіршілік әрекетіндегі материалдық құралдардың маңызды көзі болып табылады. Ғалымның дәйектеуінше, кәсіп адамның жеке өзіндік санасы арқылы мойындалуы керек. Е.И. Лавров пен Е.А. Капогузовтың [11, 73 б.] еңбегінде де кәсіп оқу орындарының бағыттарына сәйкес оқыту арқылы қамтамасыз етілетін, нақты білімі, икемділігі мен дағдыларды қажет ететін және көп жағдайда тіршілік етудің көзі болып табылатын еңбек қызметінің түрі ретінде анықталады.

Педагогикада кәсіп бейнесін қалыптастыру мәселесі де өзекті деп ойлаймыз. Кәсіп бейнесін қалыптастыру үрдісінде индивид болашақта кім болады және қалай жұмыс жасайды мәселесін ойлайды. Бұл ахуалда иерархиялық үрдіс қалыптасып, операцияларының реттілігі, кәсіби бейнені жүзеге асырудың жоспары пайда болады. Кәсіп бейнесін зерттеудің тәсілдерін қарастыру барысында әр автор түсінікке

өз анықтамасын береді. Мәселен, кәсіп бейнесін бірін-бірі толықтыратын құрамдастардан тұратын жүйе ретінде Е.А. Климов, А.А. Гопкало, Е.Ф. Платаш қарастырады. С.В. Зиброва, М.Н. Рыбников кәсіби қалыптасу мен даму үрдісінде пайда болатын қандай да бір білім деп дәйектейді. Ал А.М. Сосновская, Н.В. Курбет адамның өз кәсібі туралы түсінігі ретінде айқындайды [12, 61 б.].

Педагогикалық мамандықтар студенттерінің кәсіби құзыреттілігін зерттеген еңбекте отандық ғалымдар Ж.Д. Кусаинова және А.Т. Аязбаева педагогикалық кәсіпке ерекше мән береді. Олардың пайымдауларына: «Педагогикалық кәсіп бір мезгілде түрленеді және басқарылады. Ал тұлғаның дамуын басқару үшін білікті маман болу қажет» [13, 135 б.].

Л.Г. Касенова [14, 115б.] педагогтың кәсіби мәдениетіндегі этика мәселесін зерттеген ғылыми еңбегінде В.И. Филатовтың заманауи адамның кәсіп таңдауда бес мәселеге мән беруі қажеттілігіне көңіл бөледі: дарын, еңбек сүйгіштік, сабырлылық, темперамент және әдептілік.

Мектеп түлектерінің кәсіп таңдауға байланысты жүргізілген зерттеу жұмысында Т. Байғабатов [15] кәсіби жарамдылықты ескеру қажет екендігін айтады: 1. Азаматтық қасиеті. 2. Еңбекке қатынасы. 3. Іс-әрекетке қабілеттілігі (жалпы, тек физикалық қыры ғана емес, ақыл-ой деңгейі де). 4. Дара, жеке, арнайы икемділіктері. 5. Дағдылары, үйренуі, білімі.

Қазақстандақ ғалым Б.Ж. Курманова өз зерттеуінде профессор А.А. Калужныйдың педагогикалық имиджелогия, педагогикалық имидж, педагог имиджі, педагогикалық имидждің әлеуметтік-психологиялық мәселелері туралы ғылыми тұжырымдары мен ой-пікірлеріне талдау жасап, олардың бүгінгі күнгі білім берудегі өзгерістерге сай өзекті қырларын ашып көрсетеді. Оның пікірінше: «Педагог өзі атқарған және атқаратын қызметтерде, жұмыстарда білімдар кәсіпқой болуы керек. Педагог өзінің қызметін сапалы атқаруы үшін педагогикалық диагностика мен біртұтас педагогикалық үдерісті болжау инструментариін игеруі және оны сауатты, мақсатты түрде қолдана білуі керек» [16, 57 б.].

Сонымен қатар, отандық зерттеушілер арасынан Р. Даулеталиева [17], Р. Жалимбетова [18], Р. Тюлепбергенова [19], Т. Сагнаева [20], Д.Э. Бекбаева [21], А.В. Королева [22], А.К. Нуршанова [23] еңбектері маңызды деп ойлаймыз. Жалпы отандық педагогика ғылымдарында «кәсіп» ұғымын зерттеген ғылыми еңбектер саны аз екенін мойындауымыз керек. Бұл ахуал Ресейлік ғалымдардың еңбегіне

сүйенуді талап етіп отыр. Алдағы уақытта отандық ғалымдар арасында берілген тақырыпқа қызығушылық туындайтындығына сенеміз.

Жүргізіліп отырған зерттеу жұмысы көрсеткендей, «кәсіп» ұғымының педагогикалық сипаттамасы тұлғаның даярлық деңгейі, тәжірибелік дағдылары мен икемділігіне байланысты. Бүгінгі таңда педагогика ғылымдарында ұғымның біржақты түсінігі қалыптаспағандығы байқалып отыр. Негізінен «кәсіп» ұғымы кәсіби педагогиканың ғылыми түсінігін қалыптастырып отыр. Сондықтан кәсіби оқыту, кәсіби тәрбиелеу, кәсіби даму, кәсіби әрекет, кәсіби құзыреттілік, құзыреттілігі дамыған тұлға секілді т.б. түсініктер осы ұғыммен тығыз байланысты.

Әрине, бір мақала шеңберінде ұсынылып отырған мәселенің педагогикалық сипаттамасын толықтай талдау мүмкін емес екендігін мойындаймыз. Мәселені талдау мақсатында жүргізілетін көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізу алдағы уақыттың еншісінде. Байқап отырғанымыздай, «кәсіп» ұғымы педагогика ғылымдарында объективтік және субъективтік қырынан талданады, адамның кәсіби өзін-өзі анықтауының еркіндігі ретінде айқындалады. Жоғарыда талдаған ғалымдардың көзқарастары негізінде «кәсіп» ұғымының педагогикалық сипаттамасын дәйектедік деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Профессия // <http://www.grandars.ru> [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grandars.ru/college/biznes/professiya.html>.

2 Нұрсұлтан Назарбаев: Адам заманауи экономикаға бейімделуі керек // <https://www.inform.kz/kz> [Электрондық ресурс]. - Көру режимі: https://www.inform.kz/kz/nursultan-nazarbaev-adam-zamanaui-ekonomikaga-beyimdelui-kerek_a3479365.

3 Greenwood E. Attributes of a Profession // Social work. - 1957. - №2 (3). - P. 45-55.

4 Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1968. – 339 с.

5 Климов Е.А. Введение в психологию труда. – М.: Издательство МГУ, 1988. – 197 с.

6 Климов Е.А. Введение в психологию труда. – Москва: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. - 350 с.

7 Калицкий Э.М. На пути к открытому профессиональному образованию: Ключевые квалификации. – Минск: РИПО, 1996. – 31 с.

8 Безрукова В.С. Педагогика. Проективная педагогика. - Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 329 с.

9 Ивлиева И.А. Методолого-теоретические основы оценочно-критериальной системы многоуровневой профессиональной подготовки. – Санкт-Петербург: Издательство Института профтехобразования РАО, 1998. – 143 с.

10 Григорьева М.В. Психология труда. – Москва: Высшее образование, 2006. – 92 с.

- 11 Лавров Е.И., Капогузов Е.А. Экономический рост: теории и проблемы. - Омск: Издательство Омского государственного университета, 2006. - 214 с.
- 12 Володина К.А. Изучение образа профессии у студентов-психологов // Концепт. 2013. – № 7. – С. 61–65.
- 13 Кусаинова Ж.Д., Аязбаева А.Т. Особенности профессиональной компетентности студентов педагогических специальностей // Доклады Казахской академии образования. 2016. - №1-2. - С. 134-141.
- 14 Касенова Л.Г. Этика в профессиональной культуре педагога // Вестник Евразийского гуманитарного института. 2016. - №3. - С. 114-118.
- 15 Байгабатов Т. Кем быть?.. // Мысль. 2016. - № 4. - С. 11-13.
- 16 Курманова Б.Ж., А.А. Калюжний еңбектеріндегі педагогикалық имидж мәселесі // Қазақ білім академиясының баяндамалары, 2017. - №4. - 50-59 бб.
- 17 Даулеталиева Р. Профессия как частное выражение деятельности // Высшая школа Казахстана, 2007. - №1. - С. 72-76.
- 18 Жалимбетова Р. Современные аспекты формирования казахстанского рынка профессий // Труд в Казахстане, 2005. - №4.- С.25-29.
- 19 Тюлюпбергенова Р. Профессиональная деформация и подходы к ее изучению // Ұлт тағылымы, 2006. - №3. - С. 280-285.
- 20 Сагнаева Т. Психологические аспекты овладения профессией в условиях вуза // Вестник университета «Кайнар», 2009. - №3/2. - С. 113-116.
- 21 Бекбаева Д.Э. Выбор профессии // Технология в школе. 2010. – №7. - С. 45-48.
- 22 Королева А.В. Дорога к профессии // Білімдегі жаңалықтар, 2010. – №4. - С. 45-48.
- 23 Нуршанова А.К. Мир профессий // Внеклассная работа в школе. 2017, – №4. - С. 27-31.

Резюме

Профессия является родом трудовой деятельности и источником существования человека. В данной статье исследуется педагогическая характеристика понятия «профессия». Рассмотрены взгляды и идеи в педагогической науке по данной проблеме. Результаты данной исследовательской работы будут полезны при использовании в учебном процессе и воспитательной работе среди студентов.

Resume

The profession is a kind of labour activity and the source of human existence. In this article there were investigated the pedagogical characteristics of the concept «profession». There were considered the views and ideas in pedagogical science on this issue. The results of this research work will be useful when used in the educational process and work among students.

СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Ж.Т. СҮЛЕЙМЕНОВА

әлеуметтік ғылымдар магистрі, аға оқытушы
Еуразия гуманитарлық институты

Аннотация

Мақалада студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы мен ерекшеліктері сипатталады. Масс-медиа негізгі ақпарат көзі ретінде пайымдалып, жоғары оқу орны жағдайында студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық мәні мен мазмұны қарастырылады. Студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі педагогикалық шарттары айқындалып, оларға талдау жасалады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, бұқаралық ақпарат құралдары, масс-медиа, медиақұралдар, медиамәтін.

Кәсіптік білім беруді көздейтін жоғары оқу орындарының басты миссиясы – бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған, кәсіби құзыретті мамандарды дайындау болып табылады. Еліміздің «Білім туралы» Заңына және әлемдік тәжірибеге негізделі отырып дайындалған Қазақстан Республикасының жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында жоғары оқу орны бітірушісінің негізгі құзыреттілігіне: *жалпы білімділік, әлеуметтік-этикалық құзыреттер, экономикалық және ұйымдастыру-басқару құзыреттері, кәсіби құзыреттер* т.б. жатады деп көрсетілген [1].

Соңғы жылдардағы зерттеулерде ғылымның қай саласы болмасын «құзырет», «құзыреттілік» түсініктері өз саласын жетік, әрі терең білетін кәсіби маманға қатысты қолданылып келеді. Жалпы, «құзырет» түсінігі латынның «compete» деген сөзінен шыққан, тікелей аударғанда «білу», «жасай алу» деген мағынаға саяды. Отандық ғалымдардың еңбектерінде кәсіби құзыреттілік «тереңдетілген білім», «қызметті нәтижелі орындаудағы қабілеттілік» деген түсініктермен мағыналас сипатта қолданылады. Кез келген жоғары кәсіптік білім беретін оқу орны кәсіби құзыретті мамандарды дайындауды көздейді. Ал, студенттің кәсіби құзыреттілігіне оның жоғары оқу орнындағы

оқыту үдерісінде алған білімі, іскерлігі және дағдысы, сондай-ақ сол білімдерді тәжірибелік іс-әрекетте қолдана алу қабілеттері кіреді.

Кәсіптік құзыреттіліктен бөлек, Дублиндік дескрипторлар негізінде анықталатын студенттің жалпы білімдік деңгейі мен құзыреті *заманауи техниканы қолдану дағдысы мен кәсіби қызмет саласында ақпараттық технологияларды қолдана білу іскерлігінің болуын* талап етеді. Бұл жоғарыда аталып өтілген құзыреттермен қатар, студенттердің «ақпараттық құзыреттілігін» қалыптастырудың маңызды, әрі қажет екендігін дәлелдейді.

Студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру ақпараттық қоғамның орнауымен, оқу білім саласындағы ақпараттық-технологиялардың маңызының артуымен тікелей байланысты. Елімізде толассыз ақпараттар *баспалық медиақұралдар*: мерзімді газет-журналдар, таратпа парақшасы, жадынама, брашюра т.б. арқылы, сондай-ақ *электронды түрдегі құралдар*: радио, телеарналар және ғаламтор арқылы тоқтаусыз таратылу үстінде. Аталған медиақұралдардың қызметі мен ондағы ақпараттар 1999 жылы қабылданған (2001 жылы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы арқылы реттеліп отырады. Бұл Заңда ақпарат таратудың негізгі қағидаты ретінде *объективтілік; заңдылық; анықтық; адамның және азаматтың жеке өмірін, ар-намысын, қадір-қасиетін құрметтеу* мәселелері қарастырылады [2].

Заңдық тұрғыдан зиянды ақпараттарға жол бермеудің жолдары сипатталғанымен, ғаламтор, әлеуметтік желілер арқылы таралып жатқан ақпараттың барлығын бірдей сараптап, қадағалап, көрерменнің жас ерекшелігіне сай іріктеп, қажеттісін ғана ұсыну көбіне мүмкін болмай жатады. Сондықтан да, студенттің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды қадамы – олардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады.

Студенттің заманауи ақпараттық ағынды бағдарлай білуі және әлемде серпінді түрде өзгеріп отыратын құбылыстар мен үдерістерге бейімделе алуы міндетті. Ақпараттық құзыреттілік – студенттің ассоциативті қабылдау, ақпаратты талдау, масс-медиа мен медиамәтіндердің қоғамдағы қызметін бағалау, ақпаратқа қатысты аудиовизуальды елестету, виртуальды эксперименттеу, логикалық және интуитивті болжам жасауды қамтитын күрделі рефлексивті іс-әрекетінен көрінеді. Бұл құзыреттілік студентке кез келген ақпаратты саналы қабылдауға, қажеттісін таңдауға, сыни жағынан талдай білуге, ақпараттың маңызын бағалауға, интерпретация жасауға, масс-медиа

мәтіндерін өз тәжірибесінде тиімді қолдануға мүмкіндіктер береді. Студенттің бойында ақпараттарды тұтыну мотивациясы мен медиамәтіндерді қабылдаудағы эмоциональды тұрақтылықты дамытады.

Жоғары оқу орындарында студенттердің ақпараттық құзыреттіліктерін арттыру бағытында зерттеулер жүргізген бірқатар шетелдік және отандық ғалымдарды атап өтуге болады. Мысалы, L. Masterman еңбектерінде ақпараттық құзыреттіліктің ең бастапқы негізгі түсініктері: медиа тілі, ақпаратты қабылдау, ақпаратты кодтау, ақпаратты іріктеу, ақпаратты жанрға бөлу, риторика, сигментация және т.б. атап өтіліп, ұғымдардың мәні мен мазмұны жан-жақты талданған [3, 29 б.].

Ресейлік медиапедагог А.В. Федоров медиақұзыреттілікті қалыптастыру бағытында бірқатар құнды зерттеу жұмыстарын орындай отырып, медиамен байланыс жасаудың мәдениетін, медиамәтінді толыққанды қабылдау, талдау және бағалау іскерліктерін және медиатехниканың көмегімен өзін-өзі танытудың әртүрлі формалары мен жолдарын айқындап береді. А.В. Федоровтың еңбектерінде ақпараттық құзыреттілікті қалыптастырудың негізі ретінде келесі ойлау дағдылары: «талдау» (медиамаәтіннің негізгі элементтерін табу), «салыстыру» (медиамаәтіннің ұқсас және айрықша белгілерін анықтау), «жалтылау» (медиамаәтінге қысқа, түсінікті және нақты сипаттама құру), «дедукция» (жеке мәліметтерді түсіндіру үшін жалпы қағидаларды қолдану), «индукция» (жеке мәліметтерді бақылаудан жалпы қағидаларды енгізу) қолданылады [4, 68 б.].

Д.В. Голубин біліктілікті жетілдіру жүйесінде педагогтың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру мәселелерін зерттейді. Мектеп педагогының ақпараттық құзыреттілігінің мәнін айшықтап, біліктілікті жетілдіру жүйесіндегі педагогтың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың моделін құрастырады. Д.В. Голубин зерттеулерінде ақпараттық құзыреттілік педагог мамандардың кәсіби құзыреттілігінің негізгі құрамдас бөлігі ретінде сипатталады [5, 47 б.].

Отандық ғалымдардың ішінде осы мәселені зерделеумен айналысып жүрген ғалымдардың бірі П.Б. Сейітқазы студенттің ақпараттық құзыреттілігін қоғамның қажеттілігі ретінде көрсетеді. Ғалымның бастамасымен жоғары оқу орындарына элективті курс ретінде медиабілім беру пәндері мен студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған оқу курстары ендірілу үстінде [6, 128 б.].

К.Т. Мулдабекованың зерттеулерінде ақпараттық технологиялар арқылы болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі зерделенген. Оның еңбектерінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тарату тәсілдері мен құралдары динамикалық түрде өзгеріске ұшырап, ақпараттық технологиялар қоғамның инфрақұрылымын қалыптастыруға бағытталады деп көрсетілген [7, 19 б.].

Жалпы, ақпараттық құзыреттілікке қатысты бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстарын талдай келе, елімізде әлі күнге дейін осы мәселені қарастырған отандық зерттеулердің жеткіліксіз екендігіне көз жеткіздік. Сондықтан да, жоғары оқу орны жағдайында студенттердің ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастырудың негізгі педагогикалық шарттарын айқындап, нақтылауды мақсат еттік. Нәтижесінде, индуктивті-дедуктивті талдау әдістері негізінде студенттердің ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастырудың төмендегідей педагогикалық шарттары анықталды:

- Студенттердің ақпаратты тұтынуға деген қажеттілігі мен ақпаратқа деген мотивациялық-құндылықтық қарым-қатынасын дамыту. Студенттердің күнделікті компьютерлік және ақпараттық технологияларды оқу-зерттеушілік іс-әрекетте қолдануға деген мотивінің болуы маңызды құбылыс. Мотив болса студенттің алдына қойылған міндеттерді орындауға деген талпынысы пайда болады, нәтижесінде, ол оның мұқтажына айналады. Іс-әрекет үдерісінде адамның алдында бір ғана мақсат тұрмайды, бір-біріне сабақтаса байланысқан мақсаттардың бүтін бір жүйесі тұрады. Адамның мотиві мен құндылық бағдарлары өте тығыз байланыста болады және адамның мақсаты мен іс-әрекетін дұрыс жолға қойып, оның орындалуын бақылайды. Ақпаратты тұтынуға деген мотивациялық-құндылықтық қатынасты қалыптастыру және студенттердің қызығушылығын ояту ақпараттық құзыреттілігі қалыптасқан кәсіби маманды даярлап шығудың маңызды, әрі бастапқы алғышарты саналады.

- Жалпыбілімдік және базалық оқу пәндерімен интеграциялау негізінде ақпараттық құзыреттілікті элективті курс ретінде жүзеге асыру. Жоғары оқу орындарында модульдік білім беру бағдарламасына жалпыбілімдік және міндетті оқу пәндерімен интеграциялау негізінде таңдау курстарын ендірудің мүмкіндіктері бар. Студенттердің ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастыруға жағдай жасайтын «информатика», «ақпараттық-коммуникативтік технологиялар» т.б. оқу курстары бар. Осы пәндер арқылы студенттер

ақпарат көздері, ақпаратты тарату заңдылықтары мен формалары, ақпарат ағынын ұйымдастыру, ақпаратты тарату мен пайдалану, ақпараттық іс-әрекеттің психологиялық, экономикалық, әлеуметтік және құқықтық аспектілерін меңгеруге мүмкіндік алады. Дегенмен де, әр мамандықтың кәсіби бағыт-бағдарын жеке қарай отырып, «Студенттің ақпараттық құзыреттілігі» оқу курсының элективті курс ретінде модульдік білім беру бағдарламасына ендіру керек деп есептейміз. Осы жағдайдың көптеген жоғары оқу орындарында ескерілмей қалуы студенттердің ақпараттық құзыреттілігін дамытуға өз кедергісін келтіруде.

- Пәнаралық деңгейде кәсіби бағыт-бағдарды ескере отырып құрастырылған ақпараттық құзыреттіліктің мазмұнын дайындау. Студенттің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың мазмұнын дайындау аса жауапты міндет. Бұл міндет орындалуы үшін келесі жағдайлар іске асуы тиіс: ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру мазмұнын дайындаудың маңыздылығын ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеу; Қазақстандағы жекелеген жоғары оқу орындарындағы ақпараттық құзыреттіліктерді қалыптастыру жағдайына талдау жасау; жоғары оқу орындарында студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың мазмұндық теориялық үлгісін құру; медиамәтіндерді, ақпараттарды талдаудың нақты жүйеленген тетіктері мен жолдарын анықтау және сол арқылы студенттерге арналған практикалық жұмыс тапсырмаларын әзірлеу; жоғары оқу орындарында медиабілім беруге бағытталған сабақтарды өткізудің әдістемесі мен технологиясын дайындау т.б. Студенттердің білім мен іскерліктерді меңгеру деңгейі оны тәжірибеде қолдана алуынан, медиамәтіндерді қабылдап, талдай алуынан және шығармашылықпен жұмыс істеуінен көрінеді. Сондықтан да, ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыруға мүмкіндік беретін дереккөздердің: оқулықтар, оқу құралдары мен оқу-әдістемелік кешендердің саны мен сапасының артуын қамтамасыз ету қажет болады.

- Жоғары оқу орнының тиісті материалдық-техникалық базамен қамтылуы, ғаламторға және басқа да ақпараттық ресурстарға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз етуі.

Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы кез келген студент қоғамның ақпараттануы жағдайында кәсіби іс-әрекетінің тиімділігін арттыра алады. Жоғары кәсіптік білім беретін оқу орнының материалдық-техникалық базасы белгіленген мемлекеттік талаптарға жауап бере алатындай деңгейде болуы тиіс. Әр кабинет компьютерлік құралдармен жабдықталып, студенттің

ақпаратқа қолжетімділігі қамтамасыз етілуі қажет. Жоғары оқу орнында электрондық кітапхананың болуы және оның халықаралық дереккөздерді қоса алғанда, отандық ғылыми зерттеу материалдарымен қамтылуы оқу орнының материалдық-техникалық мүмкіндіктерін арттыра түседі.

- **Кәсіби маман даярлау үдерісінде жаңа педагогикалық технологиялар мен оқытудың белсенді әдістерін пайдалану.** Студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруда инновациялық технологиялар мен оқытудың интерактивті және белсенді әдістерін қолдануды жолға қою қажет. Оқытудың белсенді әдістері – оқытушы мен студенттердің ортақ мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін жұмыс тәсілі болып саналады. Жоғары оқу орнындағы міндетті және таңдау оқу курстарын оқыту барысында: *сөздік әдістер* (дәріс, әңгімелесу, әңгіме, түсіндіру, пікірталас); *көрнекілік әдістері* (медиамагнстердің иллюстрациясы мен демонстрация); *тәжірибелік әдістер* (медиа ақпарат материалдары бойынша әртүрлі практикалық тапсырмаларды орындау) қолданылғаны жөн. Студенттің танымдық іс-әрекетінің деңгейіне сәйкес: түсіндірмелі-иллюстративті, репродуктивті, мәселелік, эвристикалық әдістер, сюжеттік-рөлдік ойындар, тренингтер, пікірталастар, миға шабуыл және т.б. оқытудың белсенді әдістерін қолдану жоғары нәтижелерге жетуге мүмкіндіктер береді.

- **Оқытушылардың «оқытушы» қызметінен кеңес беруші, бағыт сілтеуші, әріптес, экспериментатор-зерттеуші қызметіне ауысуы.** Профессор-оқытушылар құрамы мен тұтас ұжымның студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруға деген мақсатты бағыттылығы мен жұмысының бір арнаға тоғысуы аса маңызды саналады. Оқытушы кәсіби маман даярлау барысында талдау, салыстыру, индуктивті-дедуктивті дағдыларды белсенді түрде жүзеге асыруы керек. Сондай-ақ, өзінің кәсіби шеберлігі мен құзыреттілігін жетілдіру бағытында үнемі ізденіс үстінде болуы талап етіледі.

Қорыта келгенде, жоғары оқу орны жағдайында студенттердің ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын нақтылап, оны тәжірибеде жүзеге асыру аса маңызды, әрі шешімін табуды қажет ететін мәселе саналады. Жоғары оқу орындарында болашақ мамандардың ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастыру ісі жолға қойылса және жоғарыда аталып өтілген педагогикалық шарттар ескерілсе, кез келген ақпараттың шынайылық дәрежесін бағалай алатын, оқытушылармен кері байланыс орнатуға дайын болатын, өзінің көзқарасын қорғай білетін, өз қателіктерімен

жұмыс жасай алатын, ақпаратты сыни талдай білетін, өзіндік зерттеу жүргізуге қабілетті болатын кәсіби мамандарды даярлап шығуға мүмкіндік аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары. 31.10.2018 ж., №604 бұйрығы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>

2 Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 23.07.1999 ж., №451 бұйрығы (өзгерістер мен толықтырулар 3.05.2001 ж., №181-II) // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451_

3 Masterman L. Teaching the Media. – London: Comedia Publishing Group, 1985, - 341 p.

4 Федоров А.В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза. – М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. – 616 с.

5 Голубин Д.В. Формирование информационной компетентности педагогика в системе повышения квалификация: дисс... канд пед. наук. – Калининград, 2005. – 149 с.

6 Сейітқазы П.Б. Болашақ мұғалімдерді БАҚ арқылы тәрбие үрдісіне дайындау. Монография. – Астана, 2009. – 311 б.

7 Мулдабекова К.Т. Ақпараттық технологиялар арқылы болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру: дисс... философ. док. – Алматы, 2014. – 158 б.

Резюме

В статье рассматриваются важность и особенности формирования информационной компетентности студентов. Проанализированы педагогические условия формирования информационной компетентности в условиях вуза.

Resume

The article deals with the importance and features of the formation of information competence of students. There are analyzed the pedagogical conditions of the formation of information competence in University conditions.

УДК 372.881.161.1

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТА ВТОРОМУ
ЯЗЫКУ В АСПЕКТЕ ФОРМИРОВАНИЯ РИТОРИЧЕСКОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ**

Ш.К. ЖАРКЫНБЕКОВА

доктор филологических наук,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

К.Б. УРАЗАЕВА

доктор филологических наук, доцент,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

В статье раскрывается комплексное обоснование эффективности формирования риторической компетентности студента при обучении русскому профессиональному языку (как второму) в аспекте соответствия / адаптации знаний и навыков обучающегося к требованиям рынка. Рассмотрены факторы создания эффективной обучающей среды.

В качестве факторов создания такой среды рассмотрены овладение преподавателем ролью ратора и стратегией управления речекоммуникативной деятельностью обучающихся, формирование метазнания и прагматикона студента, механизма его мотивации к изучению предмета, а также пути влияния на академическую успеваемость, стремления обучающегося к постоянному улучшению, создание привлекательности обучения.

Овладение преподавателем терминологической культурой ратора, обучение студента современным техникам аргументативного дискурса, развитие у студента адаптивной компетенции обоснованы как целеполагающий смысл обучения риторике и обновления УМК по профессиональному русскому языку.

В статье обоснована связь между эффективностью обучения и формулировкой достижимых и измеримых результатов, дифференциацией видов учебной деятельности и оценивания, важность синтеза директивных методов обучения с методом управляемых открытий.

Ключевые слова: обучение второму языку, риторическая коммуникация, риторическая компетенция, ритор, риторическая аргументация, метазнание, тезаурус, прагматикон студента

Современное общество нуждается в специалисте, обладающем риторической компетентностью, т.е. навыками свободного говорения, умения точно воспроизвести чужую речь, аутентично транслировать свою мысль адресату сообщения, владеющем навыками строить общение, предупреждать / решать спорные ситуации. Другими словами, риторическая компетентность характеризуется эффективностью.

Согласно представлениям педагогической риторики, в частности школы Т.А. Ладыженской, эффективность общения зависит от знания его участниками «требований к речевому поведению в различных коммуникативно-речевых ситуациях», умения «решать коммуникативные и речевые задачи в конкретной ситуации общения» [1, с. 151]. Сущность риторического подхода, следовательно, задача овладения риторической компетенцией предполагает владение «эффективной, успешной, результативной речью» [1, с. 152].

На представлении об эффективности коммуникативной модели риторики построена концепция алтайской научной школы (А.А. Чувакин, Т.В. Чернышова, И.Ю. Качесова и др.), основанная в следующих трудах: «Филология в системе современного гуманитарного знания» (под редакцией Т.В. Чернышовой и А.А. Чувакина) [2], книгах А. Чувакина «Коммуникативное образование и филология. Структуры и функции» [3] и «Встречное движение филологии и коммуникативных наук» [4], «Смешанная коммуникация в художественном тексте: Основы эвокационного исследования» [5]. В программе «Практическая риторика» А.А. Чувакин и Э.В. Малыгина обобщают необходимые для изучения практической риторики компетенции, полученные обучающимися в средней общеобразовательной школе и в процессе изучения основ филологии, введения в теорию коммуникации, основного языка/языков, введения в профильную подготовку («Прикладная

филология»), основ теории текста и дискурса, стилистики и культуры речи, философии, культурологии» [6, с. 171].

Научная школа А. Ворожбитовой в сфере лингвориторической компетенции строится на механизмах вербализации в риторической коммуникации, процессе порождения текстов. Вербализация в риторической коммуникации определяется как идеоречевой цикл, или «интегральная программа «трансформации» идеи в слово» [7, с. 43].

Формирование риторической компетентности студента при обучении второму языку сопоставимо с видами билингвизма, выделенными Е.М. Верещагиным. Понятия рецептивного, репродуктивного и продуктивного / творческого (порождение устных и письменных текстов) билингвизма [Цитировано по: 8, с. 98] ставят перед преподавателями задачу дифференцирования входных знаний студентов и риторических компетенций студентов в зависимости от уровня владения языком. Студенты, представляющие разные регионы, среду с естественным и искусственным билингвизмом, нуждаются в разных моделях мотивации при изучении иностранного языка. Речь о выделенных Робертом Гарднером компонентах, таких как интегративность, мотивация и отношение к учебной обстановке [8, с. 99]. Важность формирования позитивного отношения к носителям изучаемого языка, интерес к иностранным языкам, низкий уровень этноцентризма и интегративная ориентация как факторы, влияющие на уровень мотивации, в сочетании с языковой тревожностью, выявляют актуальность проведения социолингвистических исследований с целью определения проблемных зон обучения и корректировки учебных планов и содержания обучения для стабилизации академической успеваемости студента. Осуществление обучения посредством вовлечения в культурную деятельность и контекст снижает как языковую тревожность, так и негативные тенденции в процессе оценки студентом собственных возможностей изучения второго языка.

Формирование речевых компетенций студента неязыковой специальности обусловлено структурой вторичной языковой личности, характеризующейся тремя уровнями: лексиконом, тезаурусом и прагматиконом [9]. Понятие вторичной языковой личности в рамках развития лингводидактического потенциала, с выделенными в ней вторичным языковым сознанием и вторичным когнитивным сознанием [10] разграничивает перед современным преподавателем важность коммуникативных и когнитивных компетенций как основ риторической культуры студента.

Плодотворным для обновления содержания УМК по профессиональному русскому языку является обоснованное бельгийским ученым представление о процессе формирования знаний и навыков по формуле КСКС: *конструктивный, саморегулируемый, конкретный и совместный*, позволившей выработать примеры создания действенной обучающей среды, ориентированной на повышение эффективности обучения студентов первого курса [11, с. 14]. Другими словами, понятие эффективности обучения связано не только с представлением об эффективности коммуникативной модели риторики, но и эффективности организации учебного процесса.

Как цели обучения профессиональному русскому языку студентов неязыковых специальностей (при изучении второго языка) ставят преподавателя перед необходимостью овладения ролью ратора, работающего с аудиторией, какие когнитивные и коммуникативные умения студента подразумеваются под риторическими компетенциями?

Предметом статьи является комплексное обоснование эффективности обучения риторической компетентности. Это, во-первых, обучение студента признакам *эффективности / неэффективности* (критериям и прогнозируемым результатам в коммуникации) риторической компетентности. Выработка навыков эффективной риторической коммуникации становится одной из образовательных и социальных задач, способствующих, в частности, его соответствию / адаптации к требованиям рынка.

В выработке риторических компетенций студента большую роль играет внимание к национальному компоненту, опора на национальный риторический идеал. Национальное риториковедение на материале поэзии жырау и юридического наследия биев как матрицы ценностного сознания казахского народа демонстрирует уже в средние века не только выработку персуазивной программы воздействия на слушателя, но и актуальность этических и правовых норм казахского правосудия *ар и уят* как измерения общественного мнения. Не случайно социальные сети, активно реагирующие на нормы поведения, дифференцируют социальные и другие сегменты общества, демонстрируя связь между агрессией и нетерпимостью и уровнем образования. Привлечение материала, посвященного острым социальным проблемам, способствует не только отбору аутентичного учебного материала, но и выработке у студентов навыков эффективной коммуникации, владения способами убеждения.

Актуальность обновления содержания УМК дисциплины «Профессиональный русский язык» в части формирования риторической компетентности студента обусловлена формированием ценностей обучения как образования и воспитания личности, выработкой у будущего специалиста адаптивной компетенции, т. е. «способности гибко и творчески применять усвоенные и осмысленные знания и навыки в различных контекстах» [11, с. 9-10]. Во-вторых, эффективность обучения – это создание эффективной обучающей среды и синтез форм социального взаимодействия учащихся, т.е. комбинирование индивидуального обучения с видами работы в парах и группах, а также организация коллективного обучения.

Выработка современных результатов обучения второму языку на примере коммуникативных и когнитивных компетенций является актуальной задачей обновления содержания УМК по дисциплине «Профессиональный русский язык».

Цель обновления УМК заключается в выработке новой знаниевой парадигмы, формулировке коммуникативных и когнитивных компетенций студента-бакалавра, владеющего навыками риторической культуры, способного на основе личного выбора использовать знания, умения и навыки для стремления к постоянному улучшению и повышению профессионального уровня. Этап продвинутого свободного владения вторым языком, в соответствии с европейской системой оценки знания иностранных языков, предполагает беглую речь с минимальным количеством грамматических ошибок и способность ясно мыслить на втором языке. Стремление к формированию риторической компетентности студента подразумевает на выходе уровень «компетентного билингва», приближающегося по параметрам коммуникативного поведения к носителю языка [12].

Управление речекоммуникативной деятельностью студентов требует от преподавателя новых знаний и компетенций, связанных с его новой ролью как субъекта учебного процесса. Его роль ратора требует знаний в области теории риторики, МКК, владения интерактивными методами обучения.

В современной науке выделяется концепция о четырехмерном образовании, включающем следующие грани: знания, навыки, личные качества и мета-обучение. При этом центральное место принадлежит мета-обучению, которое часто называют обучением умению учиться, имея в виду «внутренние процессы, то, как мы осмысляем и

адаптируемся к обучению» [13, URL]. *Другими словами, обучать любому предмету означает воспитывать у обучающихся желание стремиться к улучшению.* Цель обучения формулируется следующим образом: нужно не учить, а обучать тому, как учиться. Так происходит смещение знаниевой парадигмы к деятельностно-ориентированному подходу. *Другими словами, учащиеся стремятся к улучшению вне зависимости от поставленных целей.*

Прежде всего, риторике важно достичь с аудиторией контакта. Главным звеном в цепи коммуникации ратора и аудитории является текст. Использование текстоцентрического подхода выводит изучаемый текст за границы объекта изучения и главного продукта коммуникативно-речевой деятельности ратора и аудитории, делает его критерием «совместимости» субъектов учебной деятельности, критерием успешности образовательного процесса, показателем сложившейся коммуникации.

Отбор преподавателем текстов в свете требований к выработке риторической компетентности студента ставит во главу угла прагматический потенциал текста – выбор определенного жанра определяется степенью его «коммуникативности», т.е. как средства коммуникативного взаимодействия автора на адресата. Критерием аутентичности текстов становится обсуждение злободневных социальных проблем, единых для казахстанского общества и всего мира – открытого образования, экологии, безопасности окружающей среды, профилактики религиозного экстремизма, укрепления позиций государственного языка, воспитания терпимости и толерантности в полиязычном обществе и др.

Для достижения целей обучения и выработки коммуникативных и когнитивных компетенций студента, формирования его прагматикона важна терминологическая культура ратора. Ритору важно владеть тезаурусом – терминами и способами применения для понимания, чтения, восприятия и анализа текста в контексте риторических представлений. Во-первых, это термин *риторический анализ*. Понимание сущности риторического анализа в аспекте его алгоритма было выработано В.В. Виноградовым как система вопросов: *кто сказал? кому сказал? о чем сказал? с какой целью сказал? как сказал? каков эффект?* С риторическим анализом связано *риторическое понимание*. Основой понятийного содержания может стать отождествление Х.Г. Гадамером элементов риторики и принципов позднейшей герменевтики [14, с. 197]. Во-вторых, *риторическая компетенция студента в части аргументации*. Это

понятие связано с современной трактовкой аргументативного дискурса, для которой значимы два момента – владение дискурсивными техниками анализа текста и представление о современных аргументативных техниках с целью корректировки картины мира оппонента.

С точки зрения дискурсного (неориторического) подхода к тексту как объекту трех компетенций – референтной, креативной и рецептивной [15] – становится возможным комплексное понимание текста: риторической компетенции автора с точки зрения воздействия *говорящего на слушателя*, риторической компетенции читателя, а также комплексное обучение четырем видам речевой деятельности – слушания, говорения, чтения, письма, что особенно важно не только при изучении второго языка.

Алгоритм идеоречевого поведения студента – как результата мыслеречевой деятельности – способствует осознанным процессам порождения речи как показателю сформированности его прагматикона. Здесь важно заметить, что процесс выстраивания аргументативных стратегий (наиболее эффективного способа развития речемыслительной деятельности) студента включает два звена. Первое – традиционное понимание аргумента как высказывания, имеющего схему: *спорное положение – формулировка тезиса – аргументы*. Второе звено, характеризующее эффективность риторической коммуникации и являющееся индикатором владения студентом навыком, – это умение корректировать суждение оппонента и стремиться к достижению понимания. То, что Э. де Курте называет *адаптивной компетенцией*, демонстрирует при выполнении такого рода заданий сущность образования как обучения и воспитания, выявляя его ценностную аксиологическую парадигму, социальную привлекательность обучения и реализуя так наз. понятие «личной выгоды» студента как основу мотивации к изучению предмета. Студент, приобретающий навыки владения аргументативным дискурсом, владеет нормами и правилами ведения деловых переговоров, телефонного этикета, соблюдает нормы служебной этики и социальной иерархии и т.д. Он понимает силу убеждающего и внушающего слова и связывает с таким навыком не только вопросы личной академической успешности, но и будущие социальные и профессиональные достижения. Перспективы такого навыка сообщают ему уверенность в готовности овладеть навыками управления в коллективе, в том числе и через приобщение к выполнению совместной учебной деятельности в коллективе.

Таким образом, сочетание коммуникативной компетенции с когнитивной открывает студенту условия овладения компетенцией социального порядка – целеполагающей управляющей результативности аргументирования. Квалификация преподавателя как риторика заключается в трансляции студенту такого «выгодного» понимания результативности обучения. Демонстрация риториком аудитории применения и переноса таких знаний и навыков, в любую другую область, не только будущую профессиональную, но и при изучении другого предмета, применение в любой области социального дискурса, от конфликтной бытовой и в общественном месте до публичного пространства и решении личных вопросов, создает мотивацию и позитивный настрой в обучении и стремление к постоянному улучшению результатов обучения. Такое метазнание студента – как «представления о собственной когнитивной деятельности, мотивации и эмоциях, навыки саморегуляции для управления собственными когнитивными, мотивационными и эмоциональными процессами, а также позитивные убеждения в отношении себя как учащегося и в отношении обучения в различных областях» [11, с. 10] – становится главной целью обучения риторике.

Эффективность обучающей среды связана с планированием достижимых и измеримых результатов, дифференцированием видов учебной деятельности и дифференцируемыми результатами. Это принцип индивидуально-дифференцированного подхода, при котором важно сочетание различной степени сложности заданий (особенно при формировании тематики СРО, что обеспечивает выборность заданий, соответственно, мотивирует студентов к повышению образовательного уровня), разных видов речевой деятельности (С¹+Г+Ч; С+Г+П). Не менее важен принцип организации учебной деятельности в разноуровневых группах, где студенты могли бы осуществлять взаимообучение.

Сейчас все больше утверждается роль понятия «хай-хьюм» (high-hum – высокие гуманитарные технологии) как «совокупность знаний, духовных и культурных ценностей, а также методов передачи информации, организующих людей и побуждающих их к определённой коллективной деятельности» [16, URL].

В современной дидактике высшей школы, вслед за средней школой, получает все более широкое признание индуктивный подход,

---

¹ Буквы означают виды речевой деятельности: С – слушание, Ч – чтение, Г – говорение, П – письмо.

или обучение методом (управляемых) открытий. Это создание учебных ситуаций, стимулирующих обучающихся к самостоятельному решению проблем и на основе решения практических задач, вырабатывающих умения на основе анализа закономерностей, умозаключений синтезировать знания и формулировать теоретические положения. Это и использование эвристики, когда вырабатываются алгоритмы возможных способов решения задач, при наличии части необходимых данных.

Традиционное дедуктивное обучение в сочетании с индуктивным способствует закреплению готового знания и создает вариативность при проектировании преподавателем занятия и комбинации заданий разной степени сложности и с учетом реальной индивидуальной и дифференцированной подготовки студентов. Отсюда важность сочетания директивных (эксплицитных) методов обучения с методом управляемых открытий, что способствует сочетанию когнитивной и поведенческой активности учащихся. Соответственно, компетентное применение преподавателем метода «педагогического вмешательства», с целью добиваться обратной связи и саморегуляции студентом навыков, демонстрирует преимущества проблемно-ориентированного обучения. Таким образом, эффективность новой роли преподавателя обусловлена его положением *рефлексирующего специалиста* [Цитировано по 11, с. 26], находящегося в процессе постоянной адаптации требований к риторической компетентности студента в зависимости от требований времени.

Итак, эффективность выработки коммуникативных и когнитивных компетенций студента при обучении риторике обусловлена иерархией эффективности – от эффективности овладения преподавателем роли ратора и стратегией управления речекommunikативной деятельностью обучающегося до эффективной обучающей среды. Эффективность обучения обусловлена формированием мотивации студента, ее влиянием на его академическую успешность. Формирование мотивации студента к изучению предмета требует учета прагматического потенциала текстов при их отборе.

Условием эффективного формирования прагматикона студента является терминологическая культура ратора. Эффективным способом формирования прагматикона студента является обучение современным техникам аргументативного дискурса.

Развитие у студента стремления к постоянному улучшению результатов обучения как его метазнания, создание у него позитивного

настрою, создание привлекательности обучения в аспекте выработки адаптивной компетенции на рынке труда становится целеполагающим смыслом обучения риторике. Эффективность обучения определяется постановкой достижимых и измеримых результатов, синтезом дифференцированных видов учебной деятельности и дифференцированием оценивания, директивных методов обучения с методом управляемых открытий, что способствует сочетанию когнитивной и поведенческой активности учащихся.

Список литературы

- 1 Смелкова З.С., Ипполитова Н.А., Ладьяженская Т.А. и др. Риторика: Учебник / Под ред. Н.А. Ипполитовой. – М.: Проспект, 2011. – 448 с.
- 2 Филология в системе современного гуманитарного знания // Учебное пособие. Под редакцией Т.В. Чернышовой и А.А. Чувакина. – Барнаул: издательство Алтайского государственного университета, 2014. – 200 с.
- 3 Чувакин А.А. Коммуникативное образование и филология. Структуры и функции. – Барнаул: издательство Алтайского университета, – 2014. – С 162-166.
- 4 Чувакин А.А. Встречное движение филологии и коммуникативных наук. – Барнаул: издательство Алтайского университета, 2014. – 200 с.
- 5 Смешанная коммуникация в художественном тексте: Основы эвокационного исследования. – Барнаул: издательство Алтайского университета, 2014. – 138 с.
- 6 Малыгина Э.В., Чувакин А.А. Практическая риторика. // Филология и человек. – Барнаул Издательство Алтайского университета. – 2015. № 2. – С. 171-175.
- 7 Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. – М.: Наука, 1991. – 213 с.
- 8 Воронин А.Н., Рафикова А.С. Феноменология искусственного билингвизма: психологические аспекты проблемы // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2017. – Том 6. – № 2А. – С. 96-107.
- 9 Потемкина Е.В. К вопросу о методах формирования вторичной языковой личности. Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2013. – №2 (1). – С. 215-224.
- 10 Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи: (Подготовка переводчиков): автореферат дис. ... доктора педагогических наук : 13.00.02; 10.02.19 / Воен. ин-т. –Москва, 1990. – 36 с.
- 11 Де Кортэ Эрик. Инновационные перспективы обучения и преподавания в сфере высшего образования в XXI в. //Вопросы образования. – 2014. – № 3 – С. 8-29.
- 12 Черничкина Е.К. Искусственный билингвизм: лингвистический статус и характеристики. Автореф. дис. д-ра филол. наук. – Волгоград: ВГУ, 2007. – 31 с.
- 13 Фейдл Ч., Бялик М., Триллинг Б. *Четырёхмерное образование. [Электронный ресурс]:*
http://www.skolkovo.ru/public/images/stories/news/2016/SKOLKOVO_SEDeC_4D_Education.pdf
- 14 Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – 368 с.
- 15 Тюпа В.И. Анализ художественного текста. – М.: Высшая школа, 2009. – 336 с.

16 Сергеев Ю. Образование – это образ будущего». // Интервью с экспертом. [Электронный ресурс]: [<https://eadaily.com/ru/news/2017/09/30/obrazovanie-eto-obraz-budushchego-intervyu-s-ekspertom>].

Түйін

Мақала студенттердің риторикалық құзыреттілігін қалыптастыру аспектісіндегі кәсіби орыс тілі бойынша ОӘК жаңарту жолдары негізделген. Тиімді оқыту ортасын құру факторлары, студенттің бейімделу құзыреттілігін дамыту, оқыту тиімділігі мен қол жетерлік және өлшенетін нәтижелерді қалыптастыру, оқу іс-әрекетінің түрлері мен бағалау арасындағы байланыс қарастырылған.

Resume

The article substantiates the ways of updating the EMC in the professional Russian language in the aspect of the formation of rhetorical competence of the student. The peculiarities of creating an effective learning environment, the development of adaptive competence of the student, the relationship between the effectiveness of learning and the formulation of achievable and measurable results, differentiation of educational activities and evaluation.

**ПРИНЦИПЫ ДИСКУРСИВНОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ
ОБЪЕКТОВ ФЛОРЫ И ФАУНЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ПИСАТЕЛЕЙ-НАТУРАЛИСТОВ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА**

О.А. КУВШИННИКОВА

кандидат филологических наук, старший преподаватель,
Восточно-Казахстанский государственный университет
им. С. Аманжолова

Аннотация

Статья посвящена анализу особенностей организации процессов номинативной деятельности носителя языка в их отражении очерковым дискурсом. Описываются отдельные способы структурирования дискурса как формы, запечатлевающей содержание и результаты когнитивного опыта языкового коллектива и языковой личности.

Исследование ведётся на материале произведений жанра очерка современных писателей Восточного Казахстана.

Ключевые слова: дискурс, картина мира, метафора, мышление, номинативная деятельность, понятие, термин.

Одним из приоритетных направлений в языкознании является исследование дискурса; сам термин «дискурс» характеризуется широтой употребления и неоднозначностью трактовок его содержания; при определённом подходе становится возможным «понимание языка как дискурсивной деятельности» [1, с. 122] и предполагается выход в когнитивное пространство языка, особую актуальность приобретает изучение «взаимодействия ментальных и языковых структур» [2, с. 7] в качестве процесса отражения системой языка интерпретирующего механизма человеческого сознания. В современном лингвистическом описании язык и текст – его репрезентант – представляются результатом познавательной активности носителя языка, фрагментарно запечатлевающими особенности его мировосприятия и мироосмысления. Этот постулат лежит в основе когнитивно-дискурсивного подхода, формирующегося в трудах Е.С. Кубряковой и приобретающего особую актуальность в языкознании последних десятилетий. Когнитивно-дискурсивный подход позволяет по-новому взглянуть на природу литературных жанров, которые могут

трактоваться как порождение соответствующего типа дискурса (см., например, [3], [4]).

Очерковое творчество современных авторов-натуралистов Восточного Казахстана А.Г. Лухтанова ([5]), К.П.Прокопова ([6]), Б.В. Щербакова ([7],[8]) является интересным объектом исследования как образец самобытной прозы, соединяющий черты естественнонаучного и художественного способов изображения мира. Содержание авторских произведений составили результаты собственного наблюдения за природой региона. Рассмотрим отдельные принципы интерпретации фрагментов естественнонаучной картины мира и отражение их некоторыми типичными способами номинации в структуре дискурса.

В анализируемых произведениях получили отражение два типа номинативной деятельности: научно-понятийный и образно-художественный, каждый из которых представлен специфическим набором языковых средств.

Научно-понятийный способ номинации фрагментов действительности обусловлен задачей точного объективного представления описываемого объекта, реализуемой посредством терминологической системы. Типичными способами оформления естественнонаучного понятия являются:

1. Термины, построенные по модели словосочетания: *алтайская мышовка, серый хомячок, обыкновенный хомяк, обыкновенная слепушонка, алтайский цокор, лесная мышь, восточно-азиатская мышь, полевая мышь, хвойное дерево, обыкновенная чечевица, карликовая берёза*. Отдельные ряды терминосистемы отражают родовидовые связи между научными понятиями: *полёвка* (родовое понятие - гипероним) - *водяная полёвка, обыкновенная полёвка, плоскочерепная полёвка, узкочерепная полёвка, большеухая полёвка, красно-серая полёвка, красная полёвка* (видовые понятия - гипонимы). В подобной тенденции к неоднословному способу номинации объекта проявляется конкретизирующая деятельность научного мышления, при этом функцию конкретизатора выполняет присубстантивное определение.

2. Латинизмы, эквивалентные словосочетанию и представляющие собой общепринятый в мировой практике способ номинации в соответствии с принципом бинарной номенклатуры называемых объектов: *Thymallus arcticus* (сибирский хариус), *Natrix natrix* (обыкновенный уж), *Cygnus Cygnus* (лебедь-кликун), *Anas platyrhynchos* (утка-кряква), *Milvus migrans* (чёрный коршун), *Mergus merganser* (большой коршун), *Saxicola torquata* (черноголовый чекан),

Uripa erops (удод), *Brachymystax lenok* (ленок) и под. Особенностью дискурсивного функционирования терминов-латинизмов является их подача в качестве уточняющего синонима к русскому термину-эквиваленту: «По дороге встречаются трясогузки: горные (*Motacilla cinerea*) и маскированные (*Motacilla personata*), садовые овсянки (*Emberiza hortulana*), чёрные вороны (*Corvus corone*), сороки (*Pica pica*), удода (*Uripa erops*) и вездесущие чёрные коршуны (*Milvus migrans*)». (К.Прокопов. Экспедиция вокруг озера Маркаколь).

3. Термины, построенные по модели сложного составного слова: *орёл-беркут*, *канюк-сарыч*, *синичка-пухляк*, *синицы-московки*, *синицы-гаички*, *пеночки-теньковки*, *утки-крохали*, *жук-древоточец*, *мышь-малютка*, *полёвка-экономка* – в подобных примерах конкретизирующую нагрузку несёт второй субстантив.

4. Термины, построенные по модели сложного слитного слова: *широкохвостка*, *крутоголовка*, *круглоголовка*, *вертишейка*, *горихвостка*, *дубонос*, *шилохвость*, *горноколосник*.

Сама модель сложного слова выполняет описательную функцию, характеризуя номинируемый объект по какому-либо объективному признаку: *широкохвостка* – птица с широким веерообразным хвостом; *мышь-малютка* – мышь небольшого размера; *круглоголовка* – ящерица с головой подчёркнуто круглой формы; в ряду подобных лексем находим примеры метафорической номинации: *горихвостка* – птица с ярким - по интенсивности цвета подобным пламени - опереньем; *шилохвость* – утка, самцы которой имеют острый (игловидный) хвост, формой напоминающий шило; *жуки-солдатики* – жуки, окраска которых напоминает обмундирование солдат Британии в прошлом; *лисица-огнёвка* – лиса, цвет шерсти которой по признаку яркости может быть уподоблен пламени огня. Многие термины отличаются наличием «скрытого» семантического компонента: объект номинации не обозначен формальной структурой, которая даёт описание особи: *круглоголовка* (ящерица), *вертишейка* (птица с подвижной шеей), *дубонос* (птица с крепким клювом).

Помимо сложения в сфере естественнонаучной терминологии получил широкое распространение способ образования слов путём субстантивации: *пolorогие*, *соневые*, *медвежьи*, *куньи*, *жукокрылые*, *земноводные*, *зонтичные* и под. Способом субстантивации регулярно образуются названия объединений (типов, классов, отрядов, семейств, родов, видов и под.) представителей флоры, фауны в соответствии с классификационным подходом биологической систематики.

Семантическую основу понятийной конкретизации, отражаемой структурой терминологических единиц (терминов – сложных слов и терминов-словосочетаний), составляют следующие объективные существенные признаки объектов номинации:

1) биотопический признак (указание на место обитания): *сибирский хариус, азиатский бурундук, алтайская пищуха, степной хорёк, речные крачки, сибирский горный козёл, центрально-азиатский канюк, алтайско-тянь-шаньский сурок, сибирский миндаль, астра альпийская;*

2) морфологические признаки (различные внешние характеристики: размер особи, строение отдельных частей тела представителя флоры/фауны, цвет и под.): *пластинчатоклювые, длиннохвостый суслик, большой крохаль, длинноносый крохаль, чёрный аист, заяц-беляк, чернозобые гагары, белоголовый сип, трёхпалый карликовый тушканчик, шиповник колючейший, шиповник иглистый, остролодка яркоцветная, мытник вздуточашечный, жимолость мелколистная;*

3) признаки жизнеорганизации: *водоплавающие птицы, околородные птицы, земноводные, водяные ночницы* (летучие мыши), *живородящая ящерица, дрозд-рябинник* (питающийся плодами рябины);

4) отдельные типичные детали поведения в естественных условиях: *лебедь-кликун, лебедь-шипун, гусь-пискулька, кулик-перевозчик.*

В случаях субстантивации наблюдаем выдвигание в фокус номинативной деятельности какого-либо одного существенного конкретизирующего признака (конкретизируемое понятие опускается, тем самым акцент смещается на признак с целью идентификации типа посредством его характеристики): *позвоночные* – животные, имеющие скелет; *зонтичные* – растения с соцветиями в виде сложного зонтика; *полорогие* – парнокопытные, имеющие характерное строение рогов.

В авторском тексте признаки, составляющие содержание номинативной деятельности языковой личности, регулярно приобретают выражение в форме развёрнутых структур, напрямую соотносящих языковые единицы с актами познавательной активности: «Лебедь-кликун получил своё название за громкие трубные крики, слышные на большом расстоянии, а лебедь-шипун, будучи недоволен, громко шипит.» (К. Прокопов. Сага о лебедях); «В промерзших ветвях взвизгивают дрозды-рябинники. Само название этой птицы говорит о её пристрастии к ягодам рябины» (А. Лухтанов. Погоня за косачами);

«Казахстанская степь подарила имена многим растениям и животным: степной пион, степной орёл, степной лунь, степная пигалица, степная тиркушка, степной жаворонок, степной конёк, степная пищуха» (К. Прокопов. Орлиная степь).

Структурирование дискурса посредством естественнонаучной терминологии и принципы её системного формирования детерминированы такими мыслительными операциями, представляющимися этапами гностической деятельности языковой личности, как обобщение, конкретизация и абстрагирование, направленными на репрезентацию объективно существующих связей между отдельными понятиями, между понятиями и их характеристиками.

В анализируемой очерковой прозе получили воплощение результаты индивидуального эмоционально-чувственного авторского постижения мира, главным способом художественной передачи информации об объекте выступает образ. Посредством образных номинаций животные и растения наделяются семантическими признаками двух видов: антропоморфными и неантропоморфными. Антропоморфизм предполагает «очеловечивание» флоры и фауны; объекты живой природы приобретают следующие признаки:

1. Мыслительные способности: естественнонаучные объекты изображаются носителями знания, интеллектуальных действий, качеств воображения и интуиции: «белые цапли, словно философы, черпающие мудрость бытия в созерцательном одиночестве» (Б. Щербаков), «Знает хатьма что-то такое, что связано с теплом далёкой от нас Тюрингии <...>» (Б. Щербаков. Хатьма).

2. Поведение человека, обычные для него действия в социальной среде: «подхалим», «приспособленец» (дурнишник), «крикливая дама» выпь, «<анабазис> напоминал муэдзина, кричащего с минарета» (Б. Щербаков), «любопытная мухоловка» (А. Лухтанов).

3. Типичные для человека отношения, обусловленные разными видами интересубъектных взаимодействий – пространственными (формальными), социальными, родственными связями: «соседи» (растения на общей условно ограниченной территории), «хозяин» (дягиль), «господин», «супруг», «благодетель», «один из высокопоставленных чинов» (болиголов) – примеры из произведений Б.В. Щербакова.

4. Признаки, обусловленные ситуацией: «бледные и худые пленники в заточении» (Б. Щербаков. Мои соседи) - растения в небольшом закрытом тёмном помещении.

Неантропоморфные уподобления предполагают перенос на фрагменты естественнонаучной картины мира различных признаков живой и неживой природы: «Ажурные зонты <папоротников. – О.К.> зелеными фонтанами укрывали сыроватую землю» (А. Лухтанов. Малеевский остров); «Они <...> не были похожи на растения, этакие марсианские существа, бордово-красные толстые крючочки» (А. Лухтанов. Весна – пробуждение жизни); «Со змеиной шеей и перепончатыми лапами они <крохали. – О.К.> отчаянно извиваются и в это время похожи на маленьких дракончиков» (А. Лухтанов. Лесная дача).

Особенностью образов, интерпретирующих фрагменты природного мира, является подчёркивание тесной связи репрезентируемого объекта с географическим пространством, со средой обитания: «Бывает, усядется <неясыть. – О.К.> на берёзовый сук и сидит уродливым древесным наростом <...>» (А.Лухтанов. Погоня за косачами); «Дягиль *посреди двора* генералом стоит, громадный, важный, головастый» (Б.Щербаков. Мои соседи). Пространственное расположение объекта реального мира создаёт семантическое основание для формирования метафоры: «<...> годами эти репы дом сторожили» (Б.Щербаков. Первое знакомство); «Стоял, любовался застенчивой (поскольку у стен растёт) знаменитой особой» (Б. Щербаков. Глухая и застенчивая). Ещё одно основание типичного метафорического переноса составляют морфологические признаки, характеризующие строение экземпляра, его внешний вид, сравним описание тушканчика: «светлый меховой «снеговичок» с длинным – верёвочкой - хвостом», «гномик» (Б. Щербаков. Знаменитая неизвестность).

Важное место в ряду средств образного осмысления флористических и фаунистических объектов занимает аксиологическая метафора, «встраивающая» репрезентируемые объекты в систему этических, познавательных ценностей: «живая жемчужина», «очень загадочная личность <- выпь. – О.К.>», «удивительная птица» (Б. Щербаков), «прелюбопытная птица» (А. Лухтанов). Природа в авторском восприятии оказывается не просто предметом обычного наблюдения, но и источником «тайного» знания, часто не доступного человеческому разуму, хранилищем непостижимой вечной загадки. Поэтому в произведениях обнаруживаем мотивы сказочности, волшебства: «В сумраке густого леса он <- сыч. – О.К.> сидел, как сказочный гномик» (А. Лухтанов. Грёзы о ночной птице), «необычные насекомые», «сказочные птицы <- утки атайки. – О.К.>»

(Б. Щербаков), «болотная невидимка», «волшебные ночные существа» (А. Лухтанов).

Отдельные способы номинации естественнонаучных понятий раскрывают образное видение мира народом: выразительными примерами служат названия растений «иван-да-марья», «кукушкины слёзки», «иволгины слюнки», «мать-и-мачеха». Можно полагать, что авторский дискурс фиксирует различные стадии образного осмысления фрагментов действительности, сравним номинативные ряды: «ушастая сова» - «ночная птица» - «пернатые кошки» - «волшебные ночные существа» (А.Лухтанов. Берёзовая роща); «утята» - «крохали» - «водяные дракончики» (А. Лухтанов. Лесная дача); «журавлята» - «птенцы» - «пуховый журавлёнок» - «одетые в плюшевые одеяния птицы» - «прекрасные уродцы» (Б. Щербаков. Во власти миражей).

Важной задачей, решаемой авторским очерковым творчеством, становится донесение до читателя мысли о ценности каждого растительного и животного организма. В произведениях региональных авторов звучит просьба о бережном, нравственном отношении к природе как к хрупкой субстанции, нуждающейся в человеческой заботе и защите.

Итак, избранный подход к анализу очерковой прозы писателей-натуралистов позволил обозначить некоторые общие тенденции языковой репрезентации объектов живой природы с позиции их детерминации определенными когнитивными способностями носителя языка. Принципы номинации естественнонаучных объектов в структуре очеркового дискурса отражают содержание и результаты некоторых операций мыслительной деятельности, эмоционально-чувственного, аксиологического опыта постижения мира.

Список литературы

1 LEE, V.S. Пропозитивность в системе категорий когнитивно-дискурсивной парадигмы знания. Евразийский журнал филологии: Наука и Образование, [S.l.], v. 169, n. 1, p. 120-125, oct. 2018. ISSN 2618-0782. Доступно на: <<http://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2159>>. Дата доступа: 11 mar. 2019.

2 Панасенко Л.А. Интерпретирующий потенциал лексических категорий. Дисс.докт.филол.н. – Тамбов, 2014. – 351 с.

3 Кубрякова Е.С. О методике когнитивно-дискурсивного анализа применительно к исследованию драматических произведений (пьесы как особые форматы знания) // Принципы и методы когнитивных исследований языка: сб.науч.трудов. – Тамбов: Изд-во ТГУ им.Г.Р.Державина, 2008. – С.30-45.

4 Голованева М.А. Коммуникативно-когнитивное пространство драмы (на материале русских пьес 1980-2000 годов): монография. – Астрахань: Астраханский гос.ун-т, Издательский дом «Астраханский университет», 2011. – 255 с.

5 Лухтанов А.Г. Лесное фотоателье [Электронный ресурс]. - Доступно на: <https://www.proza.ru/2013/06/13/1304>. Дата доступа: 10.03.2019.

6 Прокопов К.П. Голоса Аштутаса. – Усть-Каменогорск: «Шығыс Полиграф», 2016. – 152 с.

7 Щербаков Б.В. Старое подворье. – Усть-Каменогорск: «Шығыс Полиграф», 2014. – 122 с.

8 Щербаков Б.В. У озера звенящих колоколов. – Алма-Ата: «Жалын», 1980. – 80 с.

Түйін

Мақала тіл тасымалдаушылардың номинантты іс-әрекеттерін ұйымдастыру ерекшеліктері және олардың очерктік дискурстерінің анализіне бағытталған; жаратылыстану нысандарының номинациясының когнитивті негіздері айқындалады.

Resume

The article is devoted to the analysis of the features of the organization of the processes of nominative activity of a native speaker in their reflection by essay discourse; cognitive grounds of the nomination of natural science objects are identified.

ТҮРКІСТАН ӘДЕБИЕТІНДЕ ПРОЗАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ А. ҚАДЫРИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

А.А. ЖАЛМЫРЗА

филология ғылымдарының кандидаты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада Түркістан әдебиеті өкілдерінің бірі, көрнекті жазушы Абдулла Қадыридiң шығармашылық ғұмыры қарастырылады. Өзбек әдебиетінде роман жанрын негiздеушiлердiң бiрi ретiнде бағаланатын А. Қадыридiң прозасы кейiнгi жазушыларға қалай әсер етiп, қандай шығармалардың тууына ықпал еткенi туралы сөз қозғалып, осы бағытта зерттеу жүргiзiледi. Түркістан әдебиетінде роман жанрының туу кезеңi зерделенедi.

Түйiн сөздер: Түркістан әдебиетi, Абдулла Қадыри, жанрлық түрлер, роман, өзбек тарихи романы.

Түркістан әдебиетінде көркем прозасының негiзiн қалаушылардың, яғни роман жанрын негiздеушiлердiң бiрi ретiнде танылған жазушы Абдулла Қадыридiң (лақап аты – Жұлқынбай) туған жылы нақтыланбаса да, көптеген әдебиеттерде 10 сәуiр 1894 жылы Ташкенттiк бақшамен айналысатын өзбек отбасында кенже бала болып туылғаны жазылуда. Отбасындағы кедейлiк себебiмен ол медресеге тек 1915 жылдардан бастап, яғни 9-10 жастан асқаннан кейiн ғана бара алды. Ол медреседе араб, парсы тiлдерiнде бiлiм алды. Алайда 1917 жылдары тұрмыстық қиындыққа байланысты оқуды тастап, бiр байдың қолында жалшы болып жұмыс iстеуге мәжбүр болды. Саудамен айналысатын бұл бай адам Абдулланы жергiлiктi орыс-түземдiк мектепке жiбередi, себебi оған өзiнiң сауда жұмыстарын жақсы жүргiзуге сеп болатын орыс тiлiнде оқып, жаза алатын жан қажет едi. Абдулла 1912 жылы бiтiрген аталмыш мектепте орыс тiлi мен орыс классикалық әдебиетiмен танысуға мүмкiндiк алды. Бұл мүмкiндiктiң Абдулланың әдеби тұлғасының қалыптасуына оң әсер еткенiн жоққа шығаруға болмайды. Мектеп өмiрiнен кейiн үш жыл бойы 1912 жылдан 1915 жылға дейiн саудагер дүкенiнде жұмыс iстеу тәжiрибесi оған татарлар шығарған газеттердi оқып, дүкенге келген ақындармен, жазушылармен, журналистермен және түрлi интеллигенттермен

танысу мүмкіндігін тудырды. Осындай мүмкіндіктердің арқасында оның поэзияға және әңгімелер жазуға деген қызығушылығы пайда болды десек қате болмас. 1915 жылдан бастап «Бақытсыз күйеу» пьесасы сияқты т. б. шығармалары жарық көре бастады. Мысалы оның «Азғын» (1915 ж.) әңгімесінде ескі қараң тұрмысындағы жағымсыз салттар әшкереленеді [1, 210 б.].

Болашақ жазушы бастапқыда медреседе ескіше тәлім ала бастап, кейін орыс тілін меңгеріп, батыстық үлгідегі біліммен сусындайды және татардың жәдиттік көзқарастарымен де таныса бастайды. Ол сондай-ақ 1924 жылы журналистика саласында білімі мен дағдысын арттыру мақсатында Мәскеуде болып, келесі жылы Ташкентке оралады. Осы бір жылдық кезеңде ол орыс және әлем әдебиетінің маңызды шығармаларын оқып, кәсіби публицистикаға алғашқы қадамын басып, өзбек газеттеріне мақалалар жазуын жалғастырады. Ол баспада және оны шығара бастаған Муштум (жұдырық) атты сатиралық әзіл-сықақ журналының қауырт жұмыстарынан босай алмағандығынан, қаншалықты қалағанына қарамастан, Мәскеуге қайта бара алмайды [2, 52 б.].

Сонымен қатар, 1922 жылдан бастап жаза бастаған «Ўтган кунлар» (Өткен күндер) романын қайта қарап шыққан соң, 1926 жылы оны жеке кітап түрінде жариялады. Сол жылы «Калвак махзумйинг хотира дафтаридан» (Махзумның естелік дәптерінен) және «Тошпўлат тажанг нима дейди?» (Ашулы Ташполат не дейді?) деген сияқты сатиралық әңгімелерінен басқа, оның көптеген мақалалары мен дәйексөздері де жарияланды [3, 69 б.].

А. Қадыри публицистикалық шығармаларында тек сараң байлар мен дүмше молдаларды ғана емес, жаға билік жүйесіндегі басшыларды да сын нысанына алды. Соның салдарынан билік өкілдері тарапынан қысымға ұшырап отырды. Мысалы 1926 жылы «Муштум» журналының №3 (27) санында Ovsar (Кезбе) псевдонимімен басылып шыққан «Йиғинди гаплар» (Жиынды сөздер) атты мақаласында Өзбекстан Коммунистік партиясы Хатшысы Ақмал Икрамов пен Атқару комитетінің төрағасы Юлдош Ахунбобоевты сынағаны үшін тұтқындалды, бірақ көп кешікпей босатылды [4, 186-189 бб.]. Алайда осы оқиғадан кейін А. Қадыри көсемсөздерден аздап алыстап, шығармашылығын проза жанрында шырдайды. Осы тұста екінші романы, «Меҳробдан чаён» (Михрабтан шаян) жаза бастайды.

1932 жылы Кеңестік Өзбекстан Жазушылар Одағын құру жұмыс тобына қатысып, нәтижесінде 1934 жылы құрылған сол одақтың мүшесі болады. Алғашқы жылы жазушылар делегациясымен Мәскеу

мен Қазан Кеңес жазушыларының бірінші жалпы съезіне жіберілді. Осы жылдары қысқа әңгімелер жазып, көркем аудармамен де айналысты.

1936-1938 жылдары А. Қадыри да Түркістан әдебиетінің басқа өкілдері секілді «халық жауы» ретінде қамауға алынып, түрлі айыптаулармен сұраққа алынып, түрмедегі тоғыз айлық азаптан соң 1938 жылдың 4 қазанында Ташкентте жасырын түрде өлтіріледі. Түркістанның тәуелсіздігінен соң ашылған архивтік мәліметтерге қарағанда, жазушының соты өлтірілгеннен соң өткізіліп, ату жазасы үкімі берілген көрінеді. А. Қадыридің он сегіз жылдан соң ақталғанына дейін бірде бір шығармасы ел кітапханаларында көрінбеді, оқылуына тыйым салынды, тіпті оның шығармаларын оқыды деген желеумен өз ұлы мен қоса басқа да көптеген адамдар түзету мекемелеріне тоғытылды. Коммунистік партияның XX съезінен кейін ол 1956 жылдың 9 қазанында ресми ақталып, барлық айыптаулардың күші жойылады, романдарды цензура сүзгісінен өткізіліп болса да қайта басыла бастайды [5, 30 б.].

Түркістан топырағы Патшалық Ресей, кейін оның саясатын жалғастырған Кеңестік билік отаршылдығының тауқыметін тартты. Алайда еркіндікке ұмтылған ұлттық рух жаңа тұрмыстық шарттардан да шығар жол іздеді. Түркістан өлкесінде орыс тілін үйрену қажет пе, әлде жоқ па деген ой да пікірталас алаңына шыққан болатын. Қалай дегенмен де, орыс тілін үйрену өмір талабы болатын. Елдің алдыңғы қатарлы зиялылары орыс әдебиеті шығармаларын аударма бастап еді. Көркем аударма арқылы орыс және батыс әдебиеті, онымен қоса мәдениеті де халыққа таныла бастады. Осы бағыттағы жұмыста Ресей империясының Түркістан жерін отарлау тарихының дерек көзі болса да, орыс және сарт тілінде жарты ғасырға жуық жарық көрген «Түркістан уәлаятының газеті» басылымының өзіндік орны бар. Бұл Ташкентте «Туркестанские ведомости» газетіне қосымша ретінде тұңғыш қазақ тілінде шыққан аударма газет болуымен қатар, жалпы Ресей империясының қол астындағы барша түрік халықтары тілінде шыққан алғашқы мерзімді басылым еді. Басылымда орыстың, Еуропа халықтарының өнері мен мәдениеті, ғылым-білімі туралы мол мағлұматтар беріліп тұрды. Газеттің қазақ тілді бөлімі өткір тақырыптарды жиі көтере берген соң, патша үкіметі оны 1882 жылы жауып тастаса, ал өзбекше бөлімі 1918 жылға дейін шығып тұрды. Бұл басылымда аудармалармен қатар, жергілікті қаламгерлердің шығармалары да жарияланды. Аударма арқылы әдебиетте жаңа жанрлар да ене бастады. Сондай жаңа әдеби түрлердің бірі роман

жанры Өзбек әдебиетінде алғашқыда жәдитші жазушы Хамза Хәкімзада Ниязидің «Нақиқат кімде» (Ақиқат кімде, 1908), «Yangi saodat uoxud milliy roman» (Жаға сағадат немесе ұлттық роман, 1915) және Усрашув (Кездесу, 1916) деген шығармаларына айтылды. Кейін 1914 жылы «Түркістан уәлаятының газетінде» Мермұхсин Шермухамедовтың (1895-1929) «Befarzand Oçildiboy» (Перзентсіз Ошылдыбай) және Абдулла Қадыридің «Cuvonboz» (Қызқұмар, 1915) атты қысқаша әңгімелері Хамзаның «романдары» деп сипатталған шығармалардан ерекшеленбейді. Негізінде бұл шығармаларды көлемі мен оқиғалар тұрғысынан әңгіме ретінде қарастырған жөн, яғни оларды роман жанрындағы алғашқы туындылар ретінде қарастыру дұрыс болмайды. Алайда бастапқыда роман ретінде ұсынылған бұл әңгімелер проза жанрындағы сол мақсатқа бағытталған тәжірибелер болуымен маңызды болса, ал екінші жағынан сол тұстағы романдар мен сюжеттік жанрлардың әлі бір-бірінен нақты ерекшеліктерімен бөлінбегендігін көрсетеді. Мұнан мынадай тұжырым шығара аламыз: түркі халықтары әдебиетінде роман жанры алғаш түріктің Танзимат әдебиетінде ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде көріне бастаса, ал өзбек әдебиетінде бұл процесс ХХ ғасырдың басында басталды.

Қазіргі өзбек әдебиеттанушылары өзбек әдебиетінде роман жанрының туу кезеңін Хамза, Мирмұхсин және А. Қадыри есімдерімен байланысты қарастырылады. Оның негізі де аталған жазушылардың өз әңгімелерін роман ретінде танытқанында жатыр. Демек Түркістан әдебиетінің өзбек тармағында роман жанры әуелде терминнің қабылдануы, кейін мазмұн, соңында пішін не құрылымдық сипатта қалыптасты. Осы айтылғандарды ескере отырып, шын мәнінде роман жанры деп қабылдана алатын шығарма А. Қадыридің және өзбек әдебиетінің алғашқы романы «Өткен күндер» еді. Бұл роман 1923 жылы «Инқилоб» журналының ақпан-наурыз айғы сандарында басылып, кейін жеке кітап болып жарық көрді. ХІХ ғасырдағы хандық кезеңі және Ресей патшалығының Түркістанды жаулап алу тарихын қамтитын бұл тарихи шыншыл роман үш бөлімнен тұрады. Негізгі идеясы – бостандыққа жету, ұлттық құндылықтарды сақтап қалу. Отаршылдық қамытын киген ұлтының тағдыры толғандырған жазушының оның себеп-салдарына үңілді. «Өткен күндер» романы арқылы ол ұлтын оятқысы келді, отарлануға алып келген және «қайғылы шындықты» жазып, халықтың көзін ашқысы келді. «Өткен күндер» романының мән-мағынасы өте кең. Онда әртүрлі тағдырлар, әлеуметтік-саяси, рухани-адамгершілік, тұрмыстық-отбасылық мәселелер бар. Сондай-ақ жер тағдыры, елдің тәуелсіздігі туралы

мәселе де бір төбе. Демек, ел тәуелсіздігі мен бірлігі мәселесі романның маңызды бөлігі болып табылады. «Өткен күндер» – бұл өзбек халқының нақты тарихи контексті, тұрмыс-салт дәстүрлері, рухани әлемі туралы жанды суреттелген энциклопедия деуге болады. Романның басты кейіпкерлері – өз елінің тағдырына аса жауапкершілікпен қарайтын, ұлт мүддесі үшін жанқиярлыққа баратын Атабек пен Юсуфбек қажылар. Мұнда шығыстың шынайы махаббатын бейнелейтін Атабек пен Күмістің арасындағы нәзік сезім, қауышу жолындағы қиындықтары классикалық ғашықтық дастандарын еске түсіреді.

А. Қадыридің «Михрабтан шаян» атты екінші романында XIX ғасырдағы Қоқан хандығының соңғы кезеңіндегі өзбек халқының өмірі тақырып ретінде таңдалып, Құдияр хан билігінің соңғы жылдары және Түркістанның Ресей патшалығына бодан болуының себептері қарастырылған. Оқиғалар көбіне хан сарайында өрбіп, образдар шынайы суреттелген.

Абдулла Қадыридің қаламынан туған бұл екі роман өзбек әдебиетінде, сондай-ақ Түркістан әдебиетінде роман жанрының қалыптасуының іргетасы болды. Аталмыш романдардың ықпалымен Чулпан есімімен танымал болған көп қырлы қаламгер Абдулхамит Сулаймани «Түн мен күндіз», Айбек есімімен танылған атақты жазушы Мұса Ташмұхаммедұлы «Құтты қан» романдарын жазды. Әсіресе 1960-1990 жылдар арасындағы кеңестік өзбек әдебиетінің тоқырау кезеңінде тарихи романдар жазуға ерекше назар аударылды. Мұның басты мысалдары ретінде Нәзір Сафаровтың «Kūrgan Keçirganlarim» (Бастан кешкендерім, 1968), Navrūz (Наурыз, 1973), Мирмұхсин Мирсаидовтың «Me'mor» (Сәулетші, 1974), «Temur Malik» (Темір Мәлік, 1986); Одил Якубовтың «Uluğbek hazinası» (Ұлықбек қазынасы, 1974), «Kūhna dunyo» (Тозған әлем, 1982); Пірімқұл Қадыровтың «Yulduzli tunlar» (Жұлдызды түндер, 1978), Humoyun va Akbar (Құмайын мен Акбар, 1988), «Ona loçin vidosi» (Ананың коштасуы, 2001) секілді романдарын айтуға болады. Кеңестік билікке бағынған халықтардың барлығының әдебиетінде көрініс тапқандай, өзбек әдебиетінің кеңестік дәуірінде де социалистік реализмнің талабына сай біршама романдар жазылды. Бұл кезеңнің сексенінші жылдарында әдеби сынның күшейе түскенін де атап өткеніміз жөн.

Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи романдар ұлттық сипаттармен ерекшеленіп, кезінде бұрмаланған тарихты қайта зерделеу мәселелерін қамтиды. Бұл кезеңнің мысалдары ретінде Наим Каримовтың «Çўlron» (Шолпан, 2003); Еркін Самандардың «Tangri quduғi» (Тәңір құдығы);

Сағдолла Сияевтің «Yassaviyning sūnggi safari» (Ясауидің соңғы сапары, 1995), Мұхаммед Али Ахмедовтың екі томдық «Sarbadorlar» (1989), «Uluğ saltanat» (Ұлы салтанат, 2003); Асад Ділмұраттың «Mahmud Terobiy» (Махмут Тераби, 1998), Хайретдин Бегматовтың «Devona Maşrab» (Диуана Мәшрап, 2005) деген тарихи романдарын санамалауға болады. 1990 жылдары елдің Тәуелсіздік алғанынан бастап бүгінгі күнге дейін өзбек әдебиеті романында әлем әдебиетінде көрініс тапқан әртүрлі тақырыптарды, атап айтқанда, адам психологиясын, адами қарым-қатынастарды, гуманизмді негізгі нысан еткен алуан тақырыптарды көруге болады. Күн сайын дамып тақырыптық алаңы ауқымданып келе жатқан, саны мен сапасы тұрғысынан анағұрлым жетілген заманауи өзбек романы оның негіз салушы Абдулла Қадыридiң шығармашылығына борыштар. Ол шығыс пен батыс мәдениет тоғыстыра білген романдарын жазуда әлем әдебиеті прозасының тәжірибелерін пайдалана отырып, Түркістандағы ислам мәдениеті негізінде дамыған халықтық және классикалық әдебиеттің қайнарынан да шабыт алды. Сондай-ақ осы кезеңде батысқа терезе ашқан түрік, әзірбайжан, татар секілді түрік халықтары әдебиетінің де ықпалы байқалады. Пікірімізге мысал ретінде оның «Маориф ва уқитувчи» (Білім және оқытушы) журналының 1925 жылғы 4 санында жарияланған «Turkiya matbuoti» (Түркия баспасы) атты мақаласынан мынадай үзінді келтіруге болады: «Бізге Париждегі купелер емес, Рефик Халид, Халиде Эдиб, Яхья Кемальдің қазіргі өмірменқоғам тынысының көрінісі болып табылатын шығармалары қажет» (Normatov 1995: 68-69). Қадыри шығармалары қазақ оқырмандарына да кеңінен таныс. Оның «Өткен күндер» романы 1958 жылы қазақ тілінде жарық көрді. А. Қадыридiң шығармашылығы шетелдік басылымдарда да арнайы зерттеу нысанына алынды. Мысалы, бар қажырын Түркістан азаттығына арнаған ғалым Баймырза Хайыт 1942-1975 жылдары аралығында Алманияда жүз отыз төрт саны жарыққа шыққан «Милли Түркістан» журналының 1964 жылғы наурыз-сәуір санында жарияланған «Түркістан жаңа әдебиетіндегі екі тұлға: Қадыри мен Чулпан» атты мақаласында жазушының шығармашылығы туралы құнды пікірлерін ұсынды [6, 177 б.].

Кеңес Одағы құлап, Түркістан елдері тәуелсіздігін жариялағаннан кейін 1991 жылы А. Қадыридiң шығармалары «Алишер Науаи» атындағы Мемлекеттік сыйлығымен марапатталды. 1994 жылы жазушының 100 жылдық мерейтойы қарсаңында жеті томдық шығармаларының толық жинағы жарық көрді. 1994 жылы жоғары дәрежелі «Тәуелсіздік» сыйлығымен марапатталды. Қазіргі уақытта

бірқатар бақтар, көшелер, кітапханалар, мектептер мен жоғары оқу орындарына жазушының аты берілген. Мемлекеттік жоғары оқу орындарының ең дарынды студенттеріне «Абдулла Қадыри» атындағы стипендия тағайындалған.

Абдулла Қадыри романдарын, әдетте, құрылымдық жағынан батыс стилінің романдары түрінде, бірақ мазмұндық жағынан дәстүрлі шығыс эпосы түрінде жазып, өзбек халқының тұрмысын, салт-дәстүрін, тарихын, дүниетанымын танытуға, яғни «ұлттық» элементтерге үлкен мән берді. Сондай-ақ, ол тарихи романдарында тарихи оқиғалардан тыс, өзінің кейіпкерлерінің рухани және физикалық жай-күйлерін, олардың портреттерін және табиғат пейзаждарын көркем суреттеуге барлық шеберлігін жұмсай отырып, шығармаларын биік көркемдікке жеткізе алды. Жазушының кеңес үкіметі орнағанға дейінгі шығармаларында жәдитшілдік ықпалы басым болса, кейін де коммунистік идеологияны дәріптейтін жасандылықтан ада қалды. А. Қадыри екі тарихи романымен өзбек романының негізін салушы ретінде Түркістан әдебиетінде құрметке бөлене бермек. «Өткен күндер» мен «Михрабтан шаян» романдары Түркістан әдебиетінде проза жанрының қалыптасуына ықпал еткен тарихи романдар болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Косаоғлу Т. *Özbek Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı*. – Ankara, 1992. - P.756-768
- 2 Мирвалиев С. *Узбек романи. Жанр манбалари ва унинг ташкил топиши*. – Тошкент, 1969. – 122 б.
- 3 Söylemez O. *Türkiye Türkçesinde Özbek Tarihi Romanı*. – Ankara: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 2003. – 113 p.
- 4 Қодирий А. *Тўла асарлар тўплами*. – Тошкент, 1995. – 276 б.
- 5 Абдулла Қодирий. *Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Хондамир Қодирий*. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқмероси нашриёти, 2004. – 32 б.
- 6 Жалмырза А.А. *Отаршылдыққа қарсы Түркістан әдебиеті (қалыптасуы, даму ерекшеліктері және көркемдік сипаты)* – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасы, 2013. – 202 б.

Резюме

В статье рассматриваются художественные, жанровые особенности литературного жанра - романа в Туркестанской литературе. Исследуются роль и значение романов Абдуллы Кадири в литературе начала XX века.

Resume

The article deals with the artistic, genre features of the literary genre - the novel in Turkestan literature. The novels of Abdullah Kadiri are researched. The role and significance of the novel in the Turkestan literature of the early 20th century are analyzed.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ӨЗГЕ ТІЛДІ ТОПТАРДА ОҚИТУ МӘСЕЛЕСІ

Г.Б. САГАНАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты
Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Аннотация

Мақала ЖОО-дағы өзге тілді топтарда қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту мәселесіне арналған. Автор халықаралық стандартта көрсетілген тілді меңгеру деңгейлерін негізге ала отырып, оқыту технологияларын санамалайды. Деңгейлеп оқыту технологиясының тиімділігін мысалмен дәйектеуге тырысқан. Сондай-ақ көмекші құрал ретінде қолдануға болатын электронды ресурстар тізіміне сипаттама береді.

Түйін сөздер: қазақ тілін оқыту, өзге тілді топта оқыту, кәсіби бағдарлы деңгей, деңгейлеп оқыту, мәтін арқылы оқыту, электронды ресурстар қолдану.

Қазіргі таңда әлемдік білім кеңістігінде орныққан «Шетел тілдерін деңгейлеп меңгертудің еуропалық жүйесінде» белгіленген бір тілді игерудің 3 ірі деңгейі негізінде білім беру елімізде де қолға алынған. Б.І. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының 2013 жылы әзірлеген «Тілді меңгертудің халықаралық стандарттары негізінде «Балабақша-мектеп-колледж-жоғары оқу орны» жүйесінде мемлекеттік тілді үздіксіз оқытуды енгізудің әдістемелік негіздері» атты әдістемелік құрал – соның бір дәлелі. Онда ЖОО-да өзге тілді топтарда қазақ тілі курсы бірқатар мемлекеттермен қабылданып отырған Тілдерді меңгертудің халықаралық стандарттарында (Страсбург, 2001) көрсетілген тілді меңгеру басшылыққа алынатындығы көрсетілген. «Олардың сипаттамасы төмендегідей:

A1-A2 – негізгі деңгей

B1-B2 – кәсіби бағдарлы деңгей

C1-C2 – мамандық тілі деңгейі» [1, 67 б.].

Жоғары оқу орындары негізге алатын «Жалпы білім беру пәндері бойынша пәндердің типтік оқу бағдарламасында» қазақ тілі пәнінің мақсаты «мемлекеттік тіл болып табылатын қазақ тілінің коммуникативтік бағытын жүзеге асыру... ЖОО-да қазақ тілін қарым-

қатынас құралы деңгейіне айналдыру дағдыларын қалыптастыру...» ретінде анықталған [2, 8 б.]. Бағдарлама авторлары қазақ тілін оқытуда Тілдерді меңгертудің халықаралық стандарттары басшылыққа алынғандығын, 1-курста өзге тілді топтарда қазақ тілі В1, В2, С1, С2 деңгейлері бойынша оқылатындығын көрсетіп, қысқаша сипаттамасын да берген.

Ендеше, В1 деңгейі бойынша білімалушыға қандай талаптар қойылатынына назар аударсақ: «В1 – кәсіби бағдарлы мәтіндердегі негізгі ойды түсінеді, БАҚ-тағы күнделікті жаңалықтан кәсібіне қатысты ақпаратты түсінеді. Өз мамандығы бойынша жалпы тақырыптарға әңгімелесе алады. Өзін қызықтыратын тақырыптарға ойын жаза алады, өз мамандығы бойынша, болашақ қызметі туралы баяндай алады» [1, 68 б.].

В2 деңгейі бұдан күрделірек, ал С1 мен С2 деңгейлері мамандық тіл деңгейі ретінде ғылыми еңбектерді оқып түсінуді, жиналыстарда өзіне қажетті ақпарат пен мәліметтерді жаза алуды, өз кәсіби шеңберінде кеңес беріп, пікір білдіруді т.б. қажет етеді.

Өкінішке орай, алдымыздағы білімалушылардың көпшілігі бұл талаптар үддесінен шыға алмай жатады. ЖОО-ның орыс тілді топтарын аяқтаған маманның қазақ тілін В2 деңгейін меңгеріп, түрлі тақырыптар бойынша өз пікірін нақты жеткізуі, мамандығына қатысты тақырыптар бойынша пікірталасқа түсе алуы т.б. екіталай. Әрине, жүз пайызы осы деңгейде деп айтудан аулақпыз, көңіл қуантарлық мысалдар да бар. Алайда, негізгі көрсеткіш осы екендігі шындық.

Бұл жағдайды түзеу үшін, яғни мемлекеттік тілдің өз мәртебесіне сай қызмет етуі үшін көптеген жұмыстар атқарылды, әлі де жалғасын табуда. Мемлекет тарапынан да қыруар қаржы бөлінуде. Өзге тілді аудиторияларда қазақ тілін оқытудағы технологиялардың ұтымдылығы ғылыми еңбектерде де дәлелденіп келеді. Мәселен, Ф.Ш. Оразбаева, Н. Оралбаева, Р.Ә. Шаханова, З.Ш. Ерназарова, З.С. Күзекова, Б.Ш. Мешімбаева, Г.Т. Алдамбергенова, Ф.Ж. Абдразахова, Қ. Қарабаева, Б. Қасым, т.б. ғалымдар еңбектерін атауға болады.

Дегенмен, Тәуелсіздік алғанымызға ширек ғасырдан аса уақыт өтсе де, өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілді толық меңгермеуінің, біздіңше, ең негізгі себебі – қажеттілік. Тарқатып айтсақ: тіл үйренуші (өзге ұлт өкілі болсын немесе өзге тілді топта отырған қазақ баласы болсын) қоғамда, өз ортасында қазақ тіліне деген қажеттілікті сезінбейді, өйткені ол мемлекеттік тілді тиісті деңгейде білмей-ақ, Қазақстанда өзіне орыс тілінде қызмет көрсетілетіндігін жақсы біледі. Мектеп, ЖОО-дағы қазақ тілі пәнінде белгілі бір деңгейде алған

білімін іс жүзінде (тұрмыста, қоғамдық орындарда т.б.) пайдалана қоймайды. Ол білім көбінесе үй тапсырмасын орындау, баға алу үшін ғана кәдеге жаратылады. Ал өзге тілді үйрену барысында практикалық қолданыстың рөлі зор екендігі түсінікті. Әрине, барлығына бірдей топырақ шашудан аулақпыз. Бірақ, өкінішке орай, жалпы жағдай, әсіресе, қалалы жерде – осы.

Қазақ тіліне деген бүгінгі қоғам көзқарасын, өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілге деген қажеттілігінің деңгейін анықтап, себебін, түп-төркінін іздеу – бұл мақала мақсаты емес және де бұл күрделі мәселе мемлекет тарапынан қарастырылып, тілімізге деген саясаттың басқа бағытта жүргізілуін қажет етеді деген ойдамыз.

Білім беру саласында елімізде 80-нен аса технологиялар қолданылады екен. Соның ішінде тілді оқытудағы ең тиімділері ретінде

- дамыта оқыту
- деңгейлеп оқыту
- модульдік оқыту
- қатысымдық технологиясы
- сын тұрғысынан ойлау
- сатылай кешенді талдау
- саралап оқыту технологиялары т.б. аталады [3].

Әр технологияның өзіндік ерекшелігі мен тиімділігі бар және олар өзара бір-бірімен тығыз байланыста екендігі анық.

Сондай-ақ инновациялық технологиялардың құрылымдық-логикалық, интеграциялық, тренингтік, ақпараттық, сұхбаттық, ойындар технологиясы сияқты түрлері аталады [1, 65 б.].

Жоғарыда аталған оқыту технологияларының ішінен деңгейлеп оқыту технологиясы қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде үйретуде кеңінен қолданылып келеді. Педагог В.П. Беспальконың деңгейлеп саралап оқыту технологиясы оқу үдерісінде белгілі пән бойынша білімалушы тәжірибесінің даму көрсеткішін анықтайды. Ғалым оқу материалдарын меңгертудің төрт деңгейін ұсынады және шартты түрде оларды былай атайды:

- 1) Оқушылық деңгей – бұрын алған ақпаратты қайта қабылдау;
- 2) Типтік деңгей – репродуктивті алгоритмді әрекет;
- 3) Ізденушілік деңгей – эвристикалық типтегі өнімді әрекет;
- 4) Шығармашылық деңгей – шығармашылық типтегі өнімді әрекет [4, 55-56 б.б.].

Білімалушының қазақ тілін меңгерген деңгейін анықтаудың бірнеше тәсілі бар екені анық. Біз өз тәжірибемізде негізінен

қатысымдық әдіске жүгінеміз. Ол үшін осы пәннің кіріспе сабағында студенттер, ең алдымен, өз-өздерін немесе топтағы басқа студентті таныстырады.

Сондай-ақ оларға:

- Тіл дегеніміз не? Қазір әлемде қанша тіл бар?

- Тілдің шығу тарихы туралы не білесіздер?

- Тілдің қандай қызметтері бар?

- Қазақ, орыс тілдері қандай тілдер?

- Қазақ тілін оқытудың мақсаты не деп ойлайсыздар? т.с.с. сұрақтар қойылады.

Студенттерге қатысымдық әдістің тыңдалым, сөйлесім, айтылым тәсілдерін қолдану арқылы қазақ тілін меңгеру деңгейін анықтап қана қоймай, олардың тілге, пәнге деген қызығушылығын арттырамыз. Сондай-ақ осы тәсіл арқылы студенттерге жалпы тіл, оның қызметі, орыс тілі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері танытылып, дүниетанымдарын кеңейтуге мүмкіндік жасалады.

Тілді меңгертудің тиімді тәсілдерінің бірі ретінде қарастырылатын бұл технологияны қазақ тілі сабақтарына бейімдеп қолданудың бір мысалын қарастырып көрейік. Мысалы, «Қазақтың салт-дәстүрлері» тақырыбындағы мәтінге талдау жасайық.

Қазақ халқы салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа өте бай. Атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бұл дәстүрлер әлі күнге дейін мәнін жойған жоқ. Олар: қырқынан шығару, бесікке салу, тұсау кесу, құда түсу, сүндет той т.б.

Қырқынан шығару – туғанына қырық күн толғанда баланы қырқынан шығарады. Қырық күн өткеннен кейін баланың өмірінде жаңа кезең басталады деп есептеледі. Қазақ халқының ұғымында қырық саны – қасиетті сандардың бірі. Қырқынан шығаруға жиналған әйелдер баланы теңгеге, сақиналар салынған суга шомылдырады. Келесі кезекте баланың шашын, тырнағын алады. Шашын шүберекке түйіп, киімінің иығына қадайды. Тырнағын адам баспайтын жерге көмеді.

Тұсау кесу – әдетте сәби аяғын тәй-тәй басып жүре бастағанда оның тұсауын кеседі. Ата-әжелеріміз бұл ырымға қатты көңіл бөлген, өйткені баланың болашақтағы жолы, аяқ алысы жақсы, нық болуы осы тұсау кесуге байланысты деп шешкен. Баланың тұсауын малдың тоқ ішегімен кесуде ел тоқ болсын және бала келешекте бай болсын деген ұйғарым болған. Ала жіппен тұсау кесу баланың келешекте ешкімнің ала жібін аттамай, адал болып өссін деген ниеттен туған.

Жоғарыда аталған қырқынан шығару, бесікке салу, тұсау кесу секілді салттарды аса сыйлы адамдарға ғана сеніп тапсыратын болған.

170-тен аса сөзден тұратын бұл мәтінді он-он бес студенттен тұратын топқа, ең алдымен, оқытамыз. Топтағы студенттердің қазақ тілін меңгерген деңгейлері бойынша тапсырмалар беріледі. Тапсырмаларды жеке-жеке студентке немесе топқа бөліп те беруге болады.

1. Оқушылық деңгей бойынша:

- a) Бірінші және соңғы абзацтарды оқу
- b) Абзацтардан тірек сөздерді теру және аудару
- c) Абзацты сөздік көмегімен аудару

2. Типтік деңгей бойынша:

- a) 2-абзацты оқу, одан тірек сөздерді теру, аудару
- b) Абзац бойынша 5 сұраулы сөйлем құрастыру
- c) Абзацтың жалпы мазмұнын өздері құрастырған сұрақ негізінде

айту

3. Ізденушілік деңгей бойынша:

- a) 3-абзацты оқу, ол бойынша тірек сөздерді анықтау, аудару
- b) Мәтінге жоспар құру
- c) Мәтін мазмұнын өз сөзімен баяндау.

4. Шығармашылық деңгей бойынша:

- a) Мәтін бойынша тірек сөздерді анықтау, оларды аудару
- b) Мәтінде аталмаған өзге де дәстүрлер туралы айту.

Бір мәтінді деңгейлік тапсырмаларға бөліп талдау негізінде бірнеше әдіс-тәсілді (тірек сөздермен жұмыс, аударма жасау, сұрақ-жауап, сөздікпен жұмыс, мазмұндау, өз ойын ауызша жеткізу т.б.) бірден қолданып, көзделген мақсатқа жету үшін үлкен қадам жасауға болады.

Ғалым Г.Т. Алдамбергенованың айтуынша, мәтін арқылы тілді оқыту төмендегі міндеттердің жүзеге асуына көмегін тигізеді:

- тұрмыста, өндірісте, әлеуметтік ортада қазақша тілдік қатынасты игеру;

- қазақ тілінде мәдени-ресми, кәсіби қатынасқа дайындық;

- өз мамандығы бойынша сұрақтарға жауап бере білу, осы тақырып төңірегінде ойын айта білу дағдыларын меңгерту;

- кәсіби бағыттағы қарым-қатынастық мәтіндерді аудармасыз түсінуге ұмтылу;

- оқушылардың сөздік қорын молайтуда аударма, түсіндірме және кәсіби сөздіктерді пайдалана білу;

- қазақша ойлауға, қазақша сөйлеу әуезділігіне жету, үлгісіз, жетексіз өз бетінше сөйлеуге, жазуға дағдылану, игеру [5, 77 б.].

Соңғы жылдары қатысымдық әрекетке негізделген құралдар, әртүрлі электронды ресурстар да кеңінен қолданылуда. Солардың бірнешеуіне қысқаша сипаттама берсек:

№	Сайт атауы	Қысқаша сипаттамасы
1	<ul style="list-style-type: none"> • http://qazaqtili.el.kz/kazak-tili/ 	Қарапайым, орта, жоғары деңгейлерге жіктелген. Әр деңгей 10-15 тарау бойынша тыңдалым, жазылым, оқылым, грамматика мен сөздік бөлімдерінен тұрады.
2	<ul style="list-style-type: none"> • Kazakh Lessons • http://languageliveschool.com • Learn Kazakh 	Қазақ тілін ағылшын тілінде үйрететін сабақтар (бейне сабақтар).
3	<ul style="list-style-type: none"> • http://kaz-tili.kz/index.htm 	Түсініктемесі орыс тілінде берілген. Қазақша сөздер кириллицамен де, латын графикасымен жазылған.
4	<ul style="list-style-type: none"> • https://til.gov.kz 	Ересек адамдардың қазақ тілін жедел үйретуге арналған мультимедиялы кешен, терминологиялық сөздіктер т.б. жинақталған.
5	<ul style="list-style-type: none"> • Soyle.kz 	Қазақ тілінің тегін онлайн курсы. Дәнекер тіл – орыс тілі. Бейне роликтер, танымал қазақ әндері, ғибратты әңгімелер т.б. бар.
6	<ul style="list-style-type: none"> • http://kz-en.ru/ 	Қазақ және ағылшын тілдерін үйренуге қатысты көптеген пайдалы материалдар жинақталған.
7	<ul style="list-style-type: none"> • http://kazakhtest.kz 	Қазақ тілін бастауыш деңгейде меңгертуге арналған тіл оқытудың электронды әдістемелік құралы.
8	<ul style="list-style-type: none"> • https://www.youtube.com/user/TheAziaanimation • Tilqural.kz • Sozdikqor.kz 	Латын негізді қазақ әліпбиі анимация арқылы берілген; Онлайн тіл үйретудің веб-сервисі; Сөз, сөз тіркестеріне түсініктеме береді және латын графикасындағы нұсқасы ұсынылады;
9	<ul style="list-style-type: none"> • http://sozdik.kz/ 	Қазақша-орысша, қазақша-орысша

		онлайн сөздік
1 0	• http://lugat.kz/	Лұғат – қазақ тілінің сөздіктер кешені. 12 сөздік жинақталған.

Әдістеме дегеніміз – шеберлік. Мектептің орыс сыныптарын бітірген оқушылардың қазақ тілінің грамматикасы бойынша теориялық білімдері қатысымдық әрекеттерінен қарағанда жоғары. Сондықтан білімалушының қазақ тілінде қысылмай қарым-қатынасқа түсуі үшін оқытушының әртүрлі факторларды (жас ерекшелігі, тілді білу деңгейі, ортасы, оқу мақсаты т.б.) ескере отырып, соған лайықты әдістемелік тәсілдерді таңдап алу мүмкіндігі бар: қазақша ән тыңдату мен оны жаттатқызу, айтқызу; қысқаметражды фильмдер мен анимациялық мультфильмдерді көрсету, ол бойынша сұрақтарға жауап бергізу, деңгейлік тапсырмалар орындату; ертегі, әңгімелерді рөл бойынша оқыту, ойнату; бір зат не құбылысты екіншімен салыстыра сөйлету; жаңа сөз бен жаңа сөз тіркестерін күнделікті жаттауларын қадағалау, қолдану т.б.

Студенттердің қазақ тілінде өз мамандығы бойынша сұхбаттар жүргізуі, кәсіби лексиканы қолдана алуы, өз кәсібі бойынша эссе жазуы, мәтіндерді, нұсқауларды оқып, түсінуі т.б. үшін қазақ тілі пәнін оқытуда аса жауапты болған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Тілді меңгерудің халықаралық стандарттары негізінде «Балабақша-мектеп-колледж-жоғары оқу орны» жүйесінде мемлекеттік тілді үздіксіз оқытуды енгізудің әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 99 б.

2 Жалпы білім беру пәндері бойынша пәндердің типтік оқу бағдарламалары. – Алматы, 2016

3 Жазиева А. Қазақ тілін оқытуда пайдаланылатын инновациялық технологиялар және олардың тиімділігі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2016. – №1. – Б.34

4 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.

5 Алдамбергенова Г.Т. Кәсіптік мектептердің орыс бөлімі оқушыларының қазақша сөйлеу тілін құрылысшы мамандығына сәйкес мәтіндер арқылы дамыту: Пед.ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 2002. – 161 б.

Резюме

Статья посвящена проблеме преподавания казахского языка как второго языка для иноязычных групп в высших учебных заведениях. Автор, основываясь на международных стандартах по уровневому владению языком, рассматривает технологии обучения. С помощью примеров автор пытался обосновать эффективность технологии уровневого обучения. В статье также дается

характеристика списку электронных ресурсов, которые могут служить в качестве вспомогательных пособий.

Resume

The article is devoted to teaching of the Kazakh as a second language in the Higher Education Institutions for other foreign languages speaking groups of students. Based on international standards for language proficiency, the author observes and lists the learning technologies. Using the examples the author tried to prove the efficiency of the level-based learning technology. The article also gives the characteristics of electronic resources list that can serve as an auxiliary tool.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІН САЛЫСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ә.Ш. ӘЛБЕКОВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Ж.Қ. АЙДАРБЕКОВА

магистр

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Аннотация

Мақалада түркі тілдері ішіндегі қазақ және түрік тілдерінің фразеологизмдері тілдік тұрғыдан салыстырылады, генеологиялық байланыс негізіндегі өзара айырмашылықтары анықталады. Олардың лексика-семантикалық ерекшеліктері айқындалып, теориялық негіздері сипатталады. Қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық бірліктері, фразеологиялық мағыналары, фразеологиялық тұтастықтары салыстырылады.

Түйін сөздер. Фразеологизм, қазақ тілі, түрік тілі, салыстыру, теориялық негіздер, тұрақты сөз тіркестері, ұқсастықтар, ерекшеліктер, айырмашылықтар.

Қазақ фразеологизмдерін түркі тілдері фразеологизмдерінің бірімен салыстыра отырып зерттеу үрдісі – тіл біліміндегі өзекті зерттеу бағыттарының бірі. Түркі тілдерінің бірі – түрік тілін, оның фразеологизмдерін қазақ тілінің фразеологизмдерімен салыстыра зерттеу тіл білімі үшін, түркітану саласы үшін маңызды. Қазақ және түрік тілдеріне ортақ немесе бір ойды (мағынаны) беретін тұрақты сөз тіркестерін анықтау, салыстырылушы тілдердің фразеологизмдерін тетіктеріндегі, образдар жүйесіндегі фразеологиялық мағынаның қалыптасу процесіндегі ұқсас тұстары мен өзіндік ерекшеліктерін айқындау, фразеологиялық сәйкестіктерді, ұқсастықтарды, ортақтықтарды тудырушы факторларды анықтау сияқты мәселелерді зерттеу үшін *синхронды салыстырмалы екі жақты сипаттау бағыты* ұстанылады.

Қазақ тіл білімінде «Фразеология – формасы жағынан синтаксистік құрылымдарға ұқсас, бірақ олардай жалпы заңдылыққа сай сөйлеу кезінде жасалмай, даяр қалпында қайталанып

қолданылатын, семантикалық және лексика-грамматикалық құрамы тұрақты сөз тіркестері мен сөйлемшелер» [1, 15 б.], - деп жазады. Яғни, олар мағына тұтастығы, құрылым тұрақтылығы, даяр қалпында қолданылу тиянақтылығы, бейнелілігі, мәнерлілігімен ерекшеленеді.

Түрік тіл білімінде фразеология деп «...*anlatima aqiklik, qekicilik katan gogunun gergek anlamında ayri bir anlami bulunan, genellikle birden dok sozculti dil ogesi, kahplaşmış sozctik toplulugu*» – «устойчивое (букв, застывшее в определенной форме) сочетание двух и более слов со значением, отличным от буквального, и которое придает речи особую яркость и неповторимость» - деп беріледі [2] .

I. Кеңесбаев қазақ халқының фразеологизмдеріндегі сөздің, образдылықтың құдіреті жөнінде айта келе: «... Қазақ халқының өзіндік ойлау ерекшелігі – дүние шындығын көркем образбен қабылдауы, шешендік сөз өнерін ұлт менталдығы ретінде көрсетуі, қала берді табиғат аясындағы көшпелі өмір салты – «ішімдегінің бәрі – тілімде, тілімдегінің бәрі – түрімде» дегеніндей қазақ ұлтының терең болмысын байқатады» - деген тұжырымға келеді [3, 194 б.]. Осы пікірге мәндес ойды лексиколог ғалым Якуб Кавас айтты. Ол «... *Deyimler bir milletin söz yaratma kudretinder dodar. Milli mühürümüzü tapiyan ve dil varliklarımız olan deyimler, bizi kader ve kivançta birbirimize badlayarak milli tesanüdü kurar. Kelimleim izdivaciyala kaynapip kaliplapan her deyim, gü ve hop bir bulupum. Birkaç kelime denolupan deyimler, küçük birsöz dadarcidin akos kumbir kainatis iddiririz*» [4, 5 б.]. Яғни, «Фразеологизмдер – ұлттың сөз құдіретінің көрсеткіші. Ұлттық таңбамызды көрсететін және тілдік рухымыз болып табылатын фразеологизмдер бізді қуаныш пен қайғыда да бір-бірімізге байланыстырып, ұлттық менталитеттің ішкі негізін құрайды. Сөздердің өзара қосылуы, тіркесуі және т.б. алуан түрмен пайда болатын сөз тіркестері ауызекі сөз болсын, әдейі норма болсын, жарасымды үйлесім табады. Бір ғана немесе бірнеше сөзден құралған сөз тіркестеріне, кішкентай ғана сөз ұясына үп-үлкен әлемді сыйғызамыз», - дейді [4, 7 б.]. Екі тілде айтылғанмен бір ойды беретін бұл екі пікір екі тілдегі фразеологизмдердің бірдей негізде туындап, бірдей мақсатта жұмсалатындығын көрсетеді.

Қазақ фразеологизмінде «фразеологиялық тұтастық», «фразеологиялық бірлік», «фразеологиялық тізбек», кейін ғылымға енген «фразеологиялық орам» [5, 27 б.] деген ұғымдар бар. I. Кеңесбаевтың пайымдауынша, фразеологиялық түйдектер деп – фразеологизм құрамындағы сөздердің өз лексикалық мағыналарын мүлдем жоғалтып, бір-бірімен өзара жымдасып, бірігіп қана мағына

беретін, ажырамастай болып тұтасқан фразеологизмдерді айтады. Мысалы, жүрек жалғады – тамақтанып алу, қырғи қабақ болды – ренжісу. Ал, фразеологиялық тіркестер деп – фразеология құрамындағы сөздердің өз лексикалық негізгі мағынасынан түгелдей емес, жарым-жартылай ғана айырылып, тұстас мағынаны беретін тіркестерді айтады. Мысалы, белін бекем буынды – шешім қабылдады, құралай көз – көзі әдемі. «Бұл тізбектердің әрқайсысындағы компоненттер өзінің негізгі мағынасынан айырылып қалған жоқ, бастапқы тікелей мағынасын сақтап тұр» [3, 13 б]. Фразеологиялық түйдекке де, фразеологиялық тіркеске де ортақ қасиет – тиянақтылық.

Кейінгі ұрпақ ғалымдары 1970 жылдардан бастап В.В. Виноградов пен Н.М. Шанскийдің ұсынған үлгісі бойынша фразеологизмдерді төрт топқа бөледі. Олар: *фразеологиялық тұтастық* деп – құрамындағы сөздер бір-бірінен ажырамастай болып жымдасқан, өздерінің лексикалық мағыналарын жоғалтқан, семантикалық жағынан біртұтас фразеологизмдерді айтамыз. Мұндай фразеологизмдердің мағынасы уәжділігінен айырылған. Мысалы, жүрек жұтқан, қой аузына шөп алмайды, ит арқасы қиян, жігері құм болды т.б.; *фразеологиялық бірлік* деп – фразеологизмдерді құрастырушы сыңарларының біртұтас ауыс мағынаға ұласуынан туған, бірақ ішкі формасының айқындылығын сақтаған фразеологизмдерді айтамыз. Фразеологиялық тұтастықтан басты айырмашылығы – фразеологиялық бірліктер негізінде еркін сөз тіркестері, еркін сөз тіркестерінің ауыс мағынада айтылуынан туған бейнелі мағыналардан фразеологиялық бірліктер жасалған. Мысалы, көзін жойды, тамырына балта шапты, тайға таңба басқандай т.б.; *фразеологиялық тіркес* деп – құрамындағы ерікті мағынасындағы сөз бен байлаулы мағынасындағы сөздің тіркесуінен жасалып, даяр қалпында қолданылатын фразеологизмдерді айтамыз. Мысалы, қолаң шаш ~ сүмбіл шаш, қара шаш, ақ шаш; қоян жүрек ~ су жүрек т.б.; *фразеологиялық орам (сөйлемше)* деп – құрамы мен қолданылуы тұрақты, біртұтас бейнелі мағынасы ерікті сөздердің тіркесуінен жасалып, құрылысы жағынан сөйлемге ұқсас фразеологизмдерді айтамыз. Мысалы, су сепкендей басылды; ана сүті аузынан арылмаған т.б. [1, 43 б.].

Түрік тіл білімінде фразеология ұғымы жөнінде алғаш рет анықтама беруге тырысқан ғалым – Omer Asim Aksoy болатын. Өзінің «Түрік мақал-мәтелдері мен фразеологизмдері» атты жинағының алғы сөзінде фразеологизм жөнінде былай дейді: «...*Qekici bir anlatim hhgi taşıyan ve qogunun gergek anlamından ayri bir anlamt bulunan, şipişmi sozctik topluklarına deyim denir*» яғни, «Фразеологизмдер – тікелей

мағынасынан айырылып, көркемделіп ауыспалы мағынаға ие болған тұрақты сөз тіркестері» [6, 49 б.].

О.А. Аксойдың фразеология жөніндегі анықтамасына ұқсас анықтама берген келесі лексиколог ғалым – Yusuf Ziya Bahadinh болатын. Ғалым «... *iki veya daha fazla kelimedен meydana gelen, gogunlukla kendi bз anlamimn diginda yeni bir anlam veren yaziyi ya da konmayz daha da giizelestiren soz bolilmune deyim denir*», - деп жазады, яғни «Фразеологизм дегеніміз – ауызекі сөйлеу тілін немесе жазбаша мәтінді көркейту мақсатында қолданылатын кем дегенде екі немесе одан да көп сөздерден тұратын ауыспалы мағынадағы тіркестерді айтамыз» [6, 50 б.].

Профессор Mertugrul Sarafba және профессор Ibrahim Mirmetoglu – түрік тілінде фразеологиялық сөздік құрастырған ғалымдардың бірі. Өз сөздіктерінің алғы сөзінде түрік тіл біліміндегі фразеологизмдердің басқа сөз тіркестерінен төмендегідей ерекшеліктерін атап көрсетеді. Олар:

1) «*Deyimler kaіipіçtz sozlerdir. Donmuş kemikleşmiş haldedirler, Sozctiklerinde, «kelimelerinde» ufak bir degigme bile onların manalarını degitirir*», яғни «фразеологизмдер – қалыпты сөз тіркестері. Олар тұрақтанған түрде қолданылады. Құрамындағы бір сөздің түсіп қолданылуы немесе өзгертілуі, сөз тіркесінің жалпы мәнін өзгертіп жібереді»;

2) *Deyimler kisa ve ozliidurler*. «Фразеологизмдер қысқа әрі көркем болып келеді»;

3) *Deyimler enaziki «kelime» sozciikle kurulurlar*. «Фразеологизмдер кем дегенде екі сөз тіркесінен құралуы тиіс»;

4) *Deyimler qogunluklamas tarhalin dedirfi ildek gtipegirerler*. «Көпшілік фразеологизмдердің құрамында белгілі бір шақ категориясында тұратын етістіктің кездесуі шарт» (В составе большинства фразеологизмов есть глагольное имя, входящее в спряжение глагола);

5) *Deyimlerin gogunda kahplaşmış sozden dikap anlam, sozcuklerin gergek anlamdanfarkhdır*. «Көпшілік фразеологизмдерде жеке сөздер сөз тіркесі құрамында ауыспалы мағынада қолданылады»;

6) *Ban deyimler deiseanlam, kelimele lerin gerge kanlamina uygundur*. «Кей жағдайда фразеологизм құрамындағы жеке сөздер еркін, тура мағынасына ие болып келеді»;

7) *Bir dua ya da ilengteki kahplaşmış soz toplulugu, onun deyim sayilmasina etekli bir anlatim guzelligi ve gekiciligi tapyorsa deyim sayilabilir*. «Егер алғыс немесе қарғыс түрінде кездесетін сөз тіркестер

белгілі бір дәрежеде экспрессияға, эмоционалдық реңкке ие болса, ондай тұрақты сөз тіркестерін «фразеологизмдер» деп атауға болады»;

8) *Kimideyimlerindoguşnedenleribirölayu da birhikayeyedayanir.* «Кейбір фразеологизмдер өмірлік жағдайлар барасында немесе әдеби туындылардан (мәтіндерден) қалыптасуы мүмкін» [7, 4 б.].

Әрине жоғарыда фразеологизмдерге тән ерекшеліктер сипатталғанмен, бұл нақты және барлық түрік тіл біліміне ортақ заңдылық емес. Кейбір ғалымдар аталмыш «фразеологиялық сипаттамаларға» қарсы пікірлер білдіреді. Мәселен, Азиз Несин, Безирчи Асим т.б. ғалымдар профессор Mertugrul Sarafba және профессор Ibrahim Mirmetoglu ұсынған анықтамалар нақты емес, «шикі» деген пікір айтады. «Түркі тіліндегі фразеологизмдерге берілетін анықтама, сипаттама әлдеқайда терең ойды қамтуы тиіс» [7, 15 б.], - деп сынға алады.

Жоғарыда екі тілдің фразеологизмдеріне берілген сипаттамалардың өзара өте ұқсас екендігін дәлелдеу үшін кесте - 1 құрылды.

Кесте 1.

	Қазақ тілі фразеологизмдері	Түрік тілі фразеологизмдері
ЕКІ ТІЛ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНЕ ТӘН ЕРЕКШЕЛІКТЕР		
1	Кем дегенде екі сөздің тұрақты тіркесуі, өзара орын алмаспауы.	Deyimlerinaziki «kelime» sozciiklekurulurlar.
2	Мағына тұтастығы, яғни фразеологизмдік мағынада құрамындағы сөздердің не жеке бір сыңарының лексикалық мағыналары қайта жаңғыртылған семантикалық мағынада ғана қолданылады.	Deyimlerin gogunda kahplaşmiş sozden dikap anlam, sozcuklerin gergek anlamm danfarkhdır.
3	Даяр қалпында қолданылуы.	Deyimler kaііpiçtз sozlerdir.
3	Сөйлеу барысында емес, дайын тұрған тіркестік қолданыста пайдалану.	Donmuş kemikleşmiş haldedirler, Sozctiklerinde, «kelimelerinde» ufak bir degigme bile onlarin manalarini degiştirir.
4	Мәнерлілік, айқындылық, бейнелілік.	Deyimler kısa ve ozliidurler

Қазіргі түрік тіл білімінде фразеологизмдерді нақты тұрақтанған, яғни «идиомалар» және еркін тіркесті болып келетін «фразаларға»

жіктейді. Мысалы, идиома: *kaginkurasi* – стреляный воробей, тікелей мағынасы «какого по счету жребий»; фраза : *osaginasiçtekte* – просить о помощи, тікелей мағынасы «упасть в чей-либо очаг».

Идиомалар, әдетте, стилистикалық тұрғыдан өзгеше бояу-реңкке (маркировкаға) ие, дәлірек айтсақ, экспрессивтік коннотацияға ие. Экспрессивтік коннотация – түркі тілі фразеологизмдеріне тән басты басымдылық, айқындылық болып табылады. Идиомаға тән эмоционалды-экспрессивті компоненттілік өз кезегінде «образдылықтан» туындайды. В.Н. Телия пікірінше, идиома субъектінің белгілі жағдайға байланысты көңіл-күйін таныту мақсатында қолданылатын тұрақты сөз тіркесі. Идиома – номинацияның өзіне негізделген ассоциативтік белгілерден тұратын жиынтық образ [8, 64 б].

В. Виноградов концепциясының әсері көптеген түрік ғалымдарының классификациясында көрініс табады. Мәселен, түрік фразеологизмдерінің семантикасын зерттеп жүрген түрік лингвисті *Leyla Şubası Uzun* тұрақты сөз тіркестеріндегі компоненттердің қайта пайымдау критериясын (критерия переосмысленности компонентов) негізге ала отырып, фразеологизмдердің 3 типін көрсетеді. Олар: 1) тіркес барысындағы компоненттердің тура мағыналарының сақталмаған түріндегі фразеологизмдер; 2) тіркес барысындағы компоненттерінің бірінің өз тура мағынасын сақтап қолданылған фразеологизмдер; 3) тіркес барысындағы барлық компоненттердің тура мағыналарын сақтай отырып жасалынған фразеологизмдер. Ғалым тұрақты сөз тіркестерінде тура мағынаның сақталмауы жағдайында, ауыспалы мағыналар метафора (*deyim aktarması*), метонимия (*ad aktarması*), теңеу (*benzetme*) және аллюзия (*alüzyon*) түрінде жасалатындығын атап көрсетеді [9, 27 б.].

Шын мәнінде де, түрік фразеологизмдерін ешбір қиындықсыз В.Виноградовтың классификациясына салып шығуға болады. Бұл дегеніміз, олар қазақ тіліндегі фразеологизмдер құрылымына, семантикасына ұқсас деген сөз.

1.Фразеологиялық тұтастық (фразеологические сращения). Мысалы, *kaçın kurasi* – стреляный воробей, (тура мағынасы: сколько жребий), *kim vurduya gelmek* тура мағынасы: идти к убийству > быть убитым неизвестно кем. Мысалы, *adı çıkmışdokuza inmez sekize* – букв. его имя поднялось до девяти (и) не упадет до восьми, ал фразеологиялықмағынасы«если слава поднялась так высоко, то ужене опустится». Аталмыш фразеологизмдегі тұтастық соншалық, неге байланысты туындағанын да білу мүмкін емес. Әрине бұл үшін фразеологизмнің этимологиясына назар аудару керек. Бұл да түрік халқының тарихи-мәдени тұрмыс-тіршілігінің ерекшелігі болмақ.

2.Фразеологиялық бірліктер (фразеологические единства). Мысалы, *elden düşme* – тура мағынасы: упавший из рук > купленный по дешевке; *güvey girdi*–он вошел в дом невесты зятем (ср. рус.диал. влазень), *başını alıp gitti* – тура мағынасы: взял голову и ушел > улизнул.

3.Фразеологиялық тіркестер (фразеологические сочетания). Мысалы, *sesçikmedi* – букв. голос не вышел, не раздавалось ни звука, *boğazımdangeçmiyor* – в глотку не лезет.

4.Фразеологиялық сөйлемшелер (фразеологические выражения). Мысалы, *ateşalmaya mıgeldin?* Ты пришел за огнем ? > пришел и сразу бежать? *baliolanbalyemezmi*у кого есть мед, разве не попробует > рус. у воды быть да не замочиться. Құрамында етістігі бар түрік фразеологизмдерін фразеологиялық сөйлемшелерге жатқыза беруге болады [9, 32 б.].

Егер екі тіл арасындағы фразеологизмдерді, дәлірек айтсақ, элеуметтік фразеологизмдерді құрылымы, семантикасы жағынан өзара салыстыру сызбасын жасасақ, ол төмендегідей болады:

Кесте 2.

№	Атауы	Қазақ тілі	Түрік тілі
1	Фразеологиялық тұтастық	Сүт кенже	Sarı youz yumirtkalir (жұмыртқаның сары уызы)
2	Фразеологиялық бірлік	Ел ағасы	Babaadam (сыйлы адам)
3	Фразеологиялық тіркес	Көк тиыны жоқ	Beş kuruş yok (бес тиыны жоқ)
4	Фразеологиялық сөйлемше	Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас	İki at bir kazığa bağlanbaz (Екі жылқы бір қазыққа байланбас)

Түрік тіл білімінің профессоры Ш. Элчин фразеологизмдердің грамматикалық формасына байланысты өзіндік классификациясын ұсынады. Соған сәйкес, фразеологиялық бірліктер 11 топқа бөлінеді:

1. инфинитивті фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *haber almak* «получить известие» (букв, взять известие);

2. шақ категориясына ие фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *kaş uararken göz gikardı* «медвежья услуга» (букв, выколоть глаз, выщипывая бровь);

3. басыңқы және бағыныңқы сөздерден тұратын фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *dansibaşına* «Молодец!»;

4. меншік категориясына ие есімді сөз тіркестерінен тұратын фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *eliboş* «с пустыми руками»;

5. қайталама әдіспен жасалған фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *çocuk* «дети, детвора»;

6. бір түбірлі сөздердің қайталануы арқылы жасалған фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *boşboşuna* «напрасно, зря»;

7. ұйқаспен құрылған фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *azıcıklaşım, kaugmzbaşım* «довольствоваться малым»;

8. болымсыз етістік категориясымен жасалған фразеологиялық бірліктер тобы. Мысалы, *agzini bicak* адтатак «не вымолвить и словечка» [10, 5-б.]

Түрік фразеологизмдер классификациясының келесі авторы – профессор Д. Аксан. Ол фразеологизмдерді не бары екі үлкен топқа бөледі. Олар:

1) генетикалық тұрғыдан еркін сөз тіркестерден құралған фразеологизмдер. Мысалы, *adam sarrafı* «знаток человеческих душ»;

2) тілде құрылымдық прототиптері жоқ фразеологизмдер. Мысалы, *dam iistiinde saksagan vur beline kazmaуı* «полная чепуха, ~ бракадабра» [11, 4 б.].

Қорыта айтқанда, қазақ және түрік тілдерінің фразеологизмдерін салыстырудың теориялық негіздерінің бір арнада тоғысатынына көз жеткіздік. Оларды әрі қарай лексика-семантикалық, лингвомәдениеттану, этнолингвистикалық т.б. бағыттарда зерттеу – екі тілдің арасындағы байланысты тереңірек танып білуге ықпал жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.

2 Turk Dili - Forsnet http://www.elele.gen.tr/turk_dili/anlambilim/deyimler.html.

3 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 797 б.

4 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы, Тіл орталығы, 2001 – 192 б.

5 Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1985. – 160 с.

6 Aksoy, Ömer Asım Bölge ağzında Atasözleri ve deyimler. Haz. Cem Dilçin – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.1969.

7 *Sarafba Mertugrul, Mirmetogl Ibrahim*. Nejat Deyimler, atasözleri, beytiler ve anlamdaş kelimeler. – Istanbul: Formül Matbaası,1983. – P.83

8 Телия В.М. О специфике отображения мира психики и знания в языке// Сущность, Развитие и функции языка. – Москва: Наука, 1987. – С.65-74

9 Балыгина Е.Д. Глагольная фразеология в турецком языке (глаголы движения). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва: 2007. – 25 с.

10 Elcin Ç. DeyimlerSozluđu. – Ankara,1989 – Б.85

11 Aksan D. Türk deyimleri. – İstanbul, 1998. – Б.62

Резюме

В научной статье проводится сравнительный анализ фразеологизмов казахского и турецкого языков. Проводится работа по определению основы использования устойчивых словосочетаний в лексическом фонде казахского и турецкого языков. Дано сравнение определению фразеологизмов в языках, приведены примеры и даны определения фразеологическим сращениям, фразеологическим единствам, фразеологическим сочетаниям, фразеологическим выражениям.

Resume

The article is devoted to the analysis of the phraseological units of the Kazakh and Turkish languages that relate to the Turkic family of languages. Given the genealogical relationship of languages, some differences in the structure of phraseological units have been revealed. The article gives definition to the phraseological fusion, phraseological unities, phraseological combinations, phraseological expressions.

**А.П. ЧЕХОВ «АННА НА ШЕЕ»:
К ПРОБЛЕМЕ ВОСПРИЯТИЯ И ШКОЛЬНОГО АНАЛИЗА**

Т.М. ДЕМЕЖАНОВ

кандидат филологических наук, доцент,
Государственный университет им. Шакарима

А.Т. ЖУМСАКБАЕВ

магистр педагогических наук, докторант,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

Статья посвящена изучению рассказа А.П. Чехова «Анна на шее», впервые введенного в школьный курс литературы. Авторы рассматривают различные методы, пути и приемы анализа произведения, способствующие активизации самостоятельного мышления учащихся, развитию читательской компетенции и творческого воображения учащихся. Методические рекомендации направлены на реализацию основных целей литературного образования в рамках обновленного содержания.

Ключевые слова: А.П. Чехов, рассказ, сюжет, композиция, открытый финал, тема, идея.

Творчество А.П. Чехова в обновленной школьной программе представлено произведениями различных жанров. Для текстуального изучения рекомендуются:

- в школах с русским языком обучения в 8 классе – рассказы (по выбору учителя) в разделе «Сатира и юмор»; в 9 классе – рассказ «Анна на шее» в разделе «Тайны человеческой души»; в 10 классе – лирическая комедия «Вишневый сад» в разделе «Семейные ценности».
- в школах с нерусским языком обучения – рассказ «Толстый и тонкий» в разделе «Тема социального неравенства в СМИ и литературе»; в 10 классе – лирическая комедия «Вишневый сад» в разделе «Театр и кино в современном мире».

Все произведения из этого перечня достаточно известны, давно стали хрестоматийными, по их изучению накоплен довольно богатый методический опыт. Исключение составляет, пожалуй, лишь рассказ «Анна на шее» (1895), который в казахстанскую программу включен впервые. При подготовке к анализу рассказа и учитель, и учащиеся

могут встретиться с весьма утрированными трактовками идейно-тематического содержания этого произведения, распространенными на сайтах Интернета. Вот некоторые из них:

«Центральной проблемой рассказа «Анна на шее» является проблема социального расслоения и неравенства, возникшего в обществе» [1].

«Рассказ «Анна на шее» – это представление автором собственного понимания проблемы отношений между представителями неравных социальных статусов» [2].

«Ведущая тема рассказа – социальное неравенство и его влияние на характеры и судьбы людей» [3].

«Основная проблема произведения: социальное неравенство и его влияние на жизнь, мировоззрение и личность человека» [4].

Под таким углом зрения нравственно-философское содержание произведения существенно упрощается и обедняется, а сам автор выглядит едва ли не поборником классово-борьбы. Тема социального неравенства, «богатых» и «бедных», действительно присутствует в рассказе, но не она является определяющей для понимания авторского замысла. Главное внимание писателя сосредоточено на привычной для него проблеме моральной деградации, духовного оскудения незаурядной личности.

В жанровом отношении произведение относится к лирико-драматическому рассказу или новелле, созданной в традициях критического реализма. Художественное своеобразие ее заключается в наличии нескольких сюжетных линий, неспешном развитии действия, намеченности схемы жизни главных героев, зеркальности композиции (главные герои меняются местами, подобно в «Евгении Онегине»), неожиданном повороте событий, специфическом чеховском юморе. В некотором смысле «Анну на шее» можно назвать «женской» вариацией, предтечей известного рассказа «Ионыч» (1898).

Это, прежде всего, история о том, как утонченная Аня (Анюта) из бедствующей семьи, полная благих намерений и самоотречения, под влиянием обстоятельств постепенно превращается в Анну Петровну, самодовольную и высокомерную «светскую львицу».

Показателен финал рассказа:

«А Аня всё каталась на тройках, ездила с Артыновым на охоту, играла в одноактных пьесах, ужинала, и всё реже и реже бывала у своих» [5, с.152]

и далее:

«<.....> и когда во время катанья на Старо-Киевской им встречалась Аня на паре с пристяжной на отлете и с Артыновым на козлах вместо кучера, Петр Леонтьич снимал цилиндр и собирался что-то крикнуть, а Петя и Андрюша брали его под руки и говорили умоляюще:

– Не надо, папочка... Будет, папочка...» [5, с.152].

Здесь уместно вспомнить ожиревшего Ионыча, который в финале рассказа, раскатывая на своей тройке с бубенцами, кажется не человеком, а «языческим богом».

В процессе анализа «Анны на шее» необходимо обратить внимание на двуплановость названия, проливающего свет на его основную тему. Вместе с вожделенным орденом св. Анны (который в обиходе называли Анной и носили на шее) муж героини получил ещё одну Анну – высокомерную жену, которая не только оказалась «на его шее», но и «села на голову», всячески помыкая им.

Важным средством раскрытия темы произведения становится анализ композиции. Рассказ состоит из 2-х глав, построенных на характерном чеховском приеме – антитезе.

В первой главе перед нами благовоспитанная девушка, «сестра» тургеневских барышень: окружающие «хвалили ее красоту, молодость и изящные манеры». Читателю глубоко импонирует ее искреннее стремление путем жертвенности (вступление в неравный брак) вызволить из бедственного положения отца и младших братьев. Образ ее вызывает сочувствие и симпатию.

Во второй главе Чехов показывает постепенное перевоплощение «тургеневской барышни» в аристократическую даму. Метаморфоза происходит незаметно: попав на бал в дворянское собрание, героиня поначалу лишь польщена вниманием окружающих мужчин, далее – головокружение от успехов делает ее все более властной и самоуверенной, наконец, в финале перед нами своенравная и порочная «светская львица». Здесь ее образ уже вызывает у читателя неприятие и разочарование.

Однако следует предостеречь учащихся от прямолинейных суждений и скоропалительных выводов, таких как:

«Автор дает четко понять читателю, что Анна – ветреная особа, для которой смысл жизни заключается в дорогих нарядах, пышных балах и влиятельном окружении в лице расточительных богачей» [6].

Задача учителя подвести учащихся к пониманию того, что образ Анны дается в развитии, в динамике и неоднозначен в авторской

оценке. Наглядно это можно проиллюстрировать, обратившись к страницам 1-ой и 2-ой главы, которые изображают перемену в ее отношениях с мужем:

1-ая глава	2-ая глава
<p>– <i>Всё равно. Это супруга управляющего казенной палатой! Поклонись же, тебе говорю!</i> – <i>ворчал он настойчиво.</i> – <i>Голова у тебя не отвалится.</i> <i>Аня кланялась, и голова у нее в самом деле не отваливалась, но было мучительно. Она делала всё, что хотел муж, и злилась на себя за то, что он обманул ее, как последнюю дурачку</i> [5, с.146].</p>	<p><i>И перед ней также стоял он теперь с тем же заискивающим, сладким, холопским и почтительным выражением, какое она привыкла видеть у него в присутствии сильных и знатных; и с восторгом, с негодованием, с презрением, уже уверенная, что ей за это ничего не будет, она сказала, отчетливо выговаривая каждое слово:</i> – <i>Подите прочь, болван!</i> [5, с.151]</p>
<p><i>Выходила она за него только из-за денег, а между тем денег у нее теперь было меньше, чем до замужества. Прежде хоть отец давал двугривенные, а теперь – ни гроша. Брать тайно или просить она не могла, она боялась мужа, трепетала его</i> [5, с.146].</p>	<p><i>Денег нужно было очень много, но она уже не боялась Модеста Алексеича и тратила его деньги, как свои; и она не просила, не требовала, а только посылала ему счета или записки: «выдать подателю сего 200 р.» или: «немедленно уплатить 100 р.»</i> [5, с.151].</p>

Работая над сюжетом, можно предложить учащимся определить завязку (решение Ани выйти замуж) и поразмышлять над тем, насколько предсказуем дальнейший ход событий. Заявленный в начале рассказа традиционный мотив брака по расчету допускает различные пути разворачивания сюжета и варианты читательских ожиданий в финале.

1. Оптимистический. Чаяния и надежды героини осуществляются, ее страдания и самопожертвование оправдываются, и все завершается картиной семейного счастья (мотив Золушки).

2. Сатирический. Героиня осмеивается за корыстность и меркантильность интересов и в финале остается у «разбитого корыта».

3. Драматический. Разуверившись в своих надеждах, героиня раскаивается и в отчаянии сводит счеты с жизнью (мотив Катерины Кабановой из «Грозы»).

4. Трагический. Возвысившись в светском обществе, героиня становится красивой «игрушкой» в руках состоятельных персонажей и жертвой ревности мужа-рогоносца (мотив Ларисы Огудаловой из «Бесприданницы»).

5. Мелодраматический. Обманувшись в своих надеждах на мужа, героиня уходит от него и встречает настоящего благодетеля.

Можно обсудить с учащимися каждый из возможных вариантов и выбрать из них наиболее приемлемый на их взгляд. При этом они должны аргументировано исключить лишнее. Так, оптимистический финал вряд ли возможен: при внимательном погружении в текст читатель убеждается, что избранник Анны Модест Алексеевич, «человек с правилами и на хорошем счету у его сиятельства», но «нудный, скучный», далеко не тот, от которого можно ожидать благородного жеста. В первой главе – это властный и деспотичный чиновник, а во второй – жалкий и ничтожный муж-рогоносец.

Сатирический финал противоречит идейно-эстетической концепции произведения, а драматический и трагический – логике характера главных героев. Мелодраматический же финал представляется слишком романтическим и идиллическим, в то время как рассказ написан в реалистическом ключе.

Возможно, учащиеся отвергнут все предложенные варианты. Основная цель такой работы – познакомить их с понятием «открытый финал», концовкой, в которой нет однозначного ответа о судьбе героев: главные события в их жизни уже произошли, а остальное неважно. Автор предоставляет читателю возможность самому «дописать» повествование, сообразуясь с эстетическим и жизненным опытом.

Предлагаемые нами пути и методы изучения рассказа А.П. Чехова «Анна на шее» направлены на реализацию основной цели литературного образования – *«способствовать формированию духовных ценностей человека через восприятие и анализ художественных произведений, воспитывать компетентного читателя, способного на основе личностного выбора использовать знания, умения и навыки для познания мира и самого себя»* [7].

Список литературы

1 Анализ рассказа «Анна на шее» Чехова. <https://sochinimka.ru/sochinenie/po-literature/chekhov/analiz-rasskaza-anna-na-shee>

2 Анализ рассказа «Анна на шее» Чехова. <https://sochinimka.ru/sochinenie/po-literature/chekhov/analiz-rasskaza-anna-na-shee>

3 «Анна на шее», анализ рассказа Чехова. <https://goldlit.ru/chekhov/304-anna-na-shee-analiz>

4 Анализ «Анна на шее» Чехов. <https://obrazovaka.ru/sochinenie/anna-na-shee/analiz-rasskaza-chehova.html>

5 Чехов А.П. Рассказы. Пьесы. – М.: Слово, 2000. – 540 с.

6 А.П. Чехов «Анна на шее»: описание, герои, анализ рассказа. <https://сезоны-года.рф/Анна на шее.html>

7 Типовая учебная программа по предмету «Русская литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию. <https://multiurok.ru/files/tipovaia-uchiebnaia-proghramma-po-priedmietu-russk.html>

Түйін

Мақала алғаш рет мектептегі әдебиет бағдарламасына енгізілген А.П.Чеховтің «Анна на шее» атты әңгімесін зерттеуге арналған. Мақаладағы әдістемелік ұсыныстар жаңартылған оқу мазмұнының шеңберінде әдебиеттік біліктіліктің негізгі мақсатын іске асыруға бағытталған.

Resume

The article is devoted to the study of A.P. Chekhov's novelette «Anna on the neck», first introduced in the school's course of literature. Guidelines are aimed at the implementation of the main objectives of literary education in the framework of the updated content.

**ЭПИКАЛЫҚ АҢЫЗДАУЛАРДАҒЫ АБЫЛАЙДЫҢ ЕЛ
БИЛЕУШІ ТҰЛҒАСЫ
ТУРАЛЫ**

С.А. ҚАСҚАБАСОВ

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының
докторы, профессор

Г.Ж. НҰРҚАБЫЛ

филология факультетінің 1 курс магистранты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Қазақ фольклортануы мен әдебиеттануында Абылай ханның бейнесі көп жағдайда оның батырлығы тұрғысынан қаралады. Көбінесе оның ерте жастан жорыққа шығып, алғашқы жекпе-жегі туралы әңгімеленеді. Алайда, Абылай тек батыр ғана болмаған. Ол хан, ел басқарушы, ұйымдастырушы әрі мемлекетті құрушы және сақтаушы. Міне, оның осы орасан қайраткерлігі назардан тыс қалып келеді. Біздің мақаламыз осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында зерттеушілерге ой салуды көздейді. Сол себепті мақалада Абылайдың бейнесі ел билеуші, ел басшысы, ел қамын жеген тұлға ретінде талданады. Эпикалық аңыздардағы мемлекетті басқарған Абылай хан тұлғасы жайлы жазылған қажетті жырлар мен көркем туындылар жүйеленіп, оларға ғылыми талдау жасалады.

Біздің ойымызша, Абылайдың басшы, билеуші рөліндегі бейнесі – халықтың патша қандай болу керек деген арманын әсірелеп көрсеткен әдеби-фольклорлық кейіпкер.

Түйін сөздер: жанр, эпикалық аңыздар, образ, тұлға, Абылай хан, ел билеуші тұлғасы.

Елін сүйетін әр адам халық сөз өнерінің жауһарларын оқып, бала шақтан халық ауыз әдебиетінен құр қалмай сусындап өсуі керек. Бала тәрбиесінде маңызды орын алатын фольклордың рөлі ерен, кейін тұлға болып қалыптасқан шағында тағы да ой-өрісінің кемелденуіне үлесін қосады. Ертегі, миф, аңыздардың, жыр-дастандардың, хикаяттардың берер тәлімін алып, қиялына қанат біткен жас буын кейіпкерлер бейнесін өзінше саралап, жаман және жақсы кейіпкерлерге бөліп отырады. Ал, оны әрі қарай жетілдіріп, зерттеп, түсіндіріп беру –

әдебиетшінің үлесі. Осы бір әдебиеттің нәзік тұсына келгенде эпикалық аңыздаулардағы тұлға мәселесін санадан тыс қалдырып бара жатқанымыз өкінішті. Қазақ халқының әділеттілігі сондай, тарихта болған тұлғаның рухын ауызба-ауыз бүгінгі күнге жеткізіп отыр.

Әдебиет – өмір шындығының көркем бейнесі десек, әдебиет тарихы да халық тарихымен тығыз байланысты. Еліміздің рухани өмірінің жарқын көрінісі, елеулі бір саласы ретінде көркем сөз өнері ел тарихымен бірге қалыптасып дамыды. Адам санасы, ой-өрісі мыңдаған жылдар бойы жетілетін тарихи құбылыс екендігін ескерсек, әдебиет – адамзат тарихындағы көркем ой жетістіктерінің бірі екендігі даусыз ақиқат [1, 3 б.].

Әдебиеті ертеден азық болған қазақ елінің Ұлы даласы небір жауһарға тұнып тұр. Жер қойнауының байлығынан да асып жығылатын әдеби мұрасы тым ерек. Рухани байлықтан кенде болмаған қазақ халқы ауыз әдебиетінің бірнеше жанрын қатар дамытып, бүгінгі ұрпақты мәдениеттің дара көздерінен құр қалдырмағаны анық. Тәрбиесінің өзі әдебиетке байланысып жатқан Ұлы даланың ұландары шет-шетінен өнерпаз, сегіз қырлы бір сырлы болған. Сондай өнерлі де өжет бабалардың арқасында мол мұраға ие болып отырмыз. Оның ішінде хатқа түсіріп, анық деректер қалдырып кеткендердің еңбегі орасан зор. Әрине, ең алдымен аңыздар хатқа түсті. Әр аймақтан, жыршы-жыраулардан, көз көрген қариялардан жиналған аңыздардың бірнеше нұсқасы болды. Сол нұсқалар негізінде фольклористер мен тарихшылар, ғалымдар ғылыми зерттеулерін жариялай бастады. Алдымен аңыз бен аңыздаудың аражігін ажыратып алайық.

«Қазақ аңыздарының ертегілерден ерекшелігі сол – барлығы да тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме болып келеді. Кейін оларға қоспалар қосылады да, халық шығармашылығының ерекше бір саласын құрайды», - деп жазады Мұхтар Әуезов [2, 58 б.].

Демек, М. Әуезов айтып отырғандай, бізге жеткен аңыздар ең алғашқы үлгіде айтылған мазмұнда емес, ұзақ даму барысында сюжетке алуан түрлі «қоспалар қосылады» екен. Ел ішінде бір ауылда жырланған жыр, немесе аңыз-әңгіме келесі ауылда дәл сол қалпында айтылмауы мүмкін. Осыдан фольклорлық жәдігердің көп варианттылығы туындайды. Қазақ халық әдебиетінің ерекшелігінің мәні де осында жатыр. Осылай әу баста пайда болған шағын әңгіме бірте-бірте үлкен көлемді де қызықты шығармаға айналған. Сөйтіп тарихта болған әр оқиғаны, әр тұлғаны дана қазақ халқы жырға қосып, бүгінгі күнге жеткізіп отыр. Тек қана жыр емес, қара сөзбен де.

Осындай таусылмас қазыналар негізінде халық ақындары мен жыршылары ауызба-ауыз жырлап, жаңа дүние тудырып отырса, оны кейбірі хатқа түсіріп, бүгінге сыйға тартты. Соның бірі – эпикалық аңыздаулар. Біздің қарастырып отырған тақырыбымыз сол аңыздаулардағы патша бейнесі, ел билеуші тұлғасы. Қазақта би де, шешен де, батыр да, хан да өткен. Олардың әрбірі – дара тарихи тұлға.

Мәселен, «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты он томдық зерттеудің 1-томында мынадай тұжырым айтылады: «Тарихи аңызда айтылған хабар, оқиға еш күмән туғызбайды, өйткені, оның түп негізі – тарихи шындық. Бұл – біріншіден. Екіншіден, аңыздың мазмұнын растайтын дерек ретінде жердің аты, белгілі қайраткердің есімі, я болмаса жыл мезгілі аталып отырады. Үшіншіден, аңыздың айтылу мәнері тұрақтанған, ол ылғи үшінші жақтан және өткен шақта баяндалады» [1, 452 б.].

Қазақ халқының әдеби мұраларының кейіпкерлері сан алуан. Сол кейіпкерлердің бірі елді күлдіретін әзілкеш болса, бірі ұрыста жеңілмеген батыр, қосыла алмаған ғашықтар, халық қамын жеген хандар мен билер. Әр кейіпкердің көзге түсетін сәттері – әлеуметтік мәселелердің шиленісіп, саяси оқиғалар орын алған кезі.

Еліміз ұзақ тарихи жолында басынан өткізген қасіреті мен қанын қасықтап төккен қиындықтарды тізбектеп, тарих беттері айтып береді. Әр кезеңнің бір батыры бар. Татулық-бірлік жолында атсалысқан, алашты арманына жеткізуге ұмтылған қайраткерлер жөнінде айтылар әңгіме көп. Олар жайында аңыз-әңгімелер, жырлар, дастандар шығарылып, ел аузында да, кітап беттерінде де сақталып әрқайсысының үлгілі бейнесі тасқа таңба басқандай, жазушы-ғалымдар еңбектерінде көркем шығармаларында айқын бедерленген.

Эпикалық тарихи жырлар мен аңыздардың бастауы тым әріде жатыр. Олар әр заманда болған оқиғалар мен ерен тұлғаларды бейнелейді. Сондай аңыздардың бір шоғыры Абылай хан жайында болып келеді. Біз де мақаламызда Абылайдың хан ретінде ел билеушілік тұлғасын қарастырамыз. Үш жүздің басын біртудың астына біріктірген ер Абылай жайында жырлардың біршамасы қағаз бетіне түсіп, бүгінгі күнге жетіп үлгерген. Олардың бірі кеңес одағы дәуірінде ашылып айтылмаса да, саясаттың сабымен бұрмаланса да бүгінгі күні біз олардың бірнеше нұсқасын білеміз.

Солардың ішінде, әсіресе, Шоқан Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп нұсқалары мен Бұқар, Үмбетей жыраулардың айтқандарында Абылайдың елді қалай басқарғаны, қандай хан болғаны туралы құнды мәліметтер, ой-пікірлер бар. Мәселен, Бұқар жырау былай дейді:

Ай, Абылай, Абылай,
Жеңбеген жауың қалмады-ау,
Алмаған жерін аз қалды-ау.
Бетке алсаң әсте коймадың,
Алсаң тағы тоймадың,
Несібеңді елден ойладың [2, 60 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазып алған «Абылай ханның ең алғашқы ауызға ілініп түскені», «Абылай аспаған Сарыбел аталғанның мәні», «Абылай ханның бір жорығы», «Абылай хан» деп аталатын жыр аңыздарда Абылай – батыр, ер тұлғасында, ақылды, дана, көреген ел билеуші ретінде жырланады. Мәшһүр Жүсіптің қалдырған мұрасынан Абылайдың әр жорығын, оның жастайынан батыр бейнесінде қалай көзге түскенін аңғарамыз [3, 126 б.].

Абылай жайындағы аңыздарды егер жинақтай айтар болсақ, сюжеттік негізі мынадай екені байқалады:

- Абылайдың жетім бала болуы, Сабалақ атануы;
- Абылайлап атқа қонуы және ұрысқа кіріккені;
- Жекпе-жекте қалмақ батыры Шарыштың басын алуы;
- Халықтың ақ киізге көтеріп, Абылайды хан көтеруі;

Байқалатын бір заңдылық Абылай жайындағы аңыздар мен жырлар бір сарындас болып келеді. Мысалы, Абайдың шәкірті Көкбай жырлап кеткен «Сабалақ» дастаны да осы желінің шеңберінде өрбиді. Тілеубай Кенесарыұлы жазып кеткен нұсқа да осы сюжеттен ауытқымайды. Сондай-ақ, Б. Жақыпбаевтың «Абылай хан» нұсқасы, Мұса Байжанұлының «Сабалақ-Әбілмансұр» деп аталатын нұсқасы да осы сюжеттің сұлбасын сақтайды. Мұндай біркелкіліктің себебі, біздің ойымызша, барлық аңыз-әңгімеде көрініс беретін батыр мен ел билеушінің жиынтық образ болуы. Ал Абылай неше жасында алғаш жекпе-жекке шықты деген мәселеде зерттеушілер әртүрлі пікір айтады.

Шот-Аман Уалиханов «Абылай» атты мақала жазып, онда шайқастың 1729 жылы болғанын, ол кезде Абылай 18 жастағы бозбала екенін айтады [4, 3 б.]. Бұл жөнінде Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Моисеев те бірігіп жазған зерттеу кітабында дәл осындай пікір білдіреді [5, 144 б.].

Біздің ойымызша, Абылайдың 18 жасында қалмақтың тәжірибелі батырына жекпе-жекке шығуы, Қалдан Сереннің баласының жойқын күшін қайтарып, найзасының ұшын майыруы, және қалмақ батырдың басын шауып түсіруі – жалпы фольклорға тән әсірелеудің әсері секілді. Шындығында жетімін жылатпаған халық жас буынын оқ аузына өзі салып бермейтіні анық.

Мұндағы айтпақ ойымыз, М. Қозыбаевтың «Ел – ебелек емес, ер – кебенек емес» деген мақаласында Сабалақ көзге түсетін айқас 1733 жылы болғанын және жас батырдың ол кезде жасы 22-де екенін нақтылап айтқаны біршама шындыққа сәйкес [6, 26 б.] .

Тарихи деректерге көз жүгіртсек, Абылайды 1711 жылы дүниеге келген деген дәлелдер де бар. Бұған тағы бір дәлел ретінде Үмбетей жыраудың жырынан үзінді айта аламыз:

Жиырмаға жасың толғанда,
Қалмақ соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда,
Шарыштың басын қаққанда...

Міне, осы шумақтағы «жиырмаға жасың толғанда» деген жолдан кейін Абылайдың сол кездегі жасына талас жоқ деп ойлаймыз. Егер эпикалық батырдың өмір бастауы осындай керемет оқиғалармен өрнектелмесе, оның кейінгі алуан, сұрапыл ерліктерін түсіне алмаған болар едік. Есейіп, ақыл, қайраты толысқан кезде мың жауға жалғыз шабатын батырды «жаратылысынан» ерекше ерен етіп көрсетудің психологиялық мотивировкасы осында жатыр [1, 389 б.] .

Ал жиынтық образ деп отырған пікірімізге оралсақ, көркем фольклорда әсіресе жинақталған адам образы – типтік бейне. Яғни, бір кейіпкердің бойына қаншама адамға тән қасиеттер жинақталып сипатталады.

Абылай – батыр, Абылай – хан. Қай эпикалық жырды яки аңызды алып қарасақ та, Абылай – үлгілі бейне. Абылай шайқаста қол бастайтын – батыр, ел бастайтын – көсем. Сұрапыл соғыстың ортасында жүретін қаһарман, ел билеу ісінде үш жүздің басын біріктіруші кемеңгер.

Сонымен қатар Абылай ұрда-жық батыр емес. Ол өз басындағы жауапкершілікті жақсы түсінетін, кейде ойға беріліп, өзінің кейбір сөздері мен іс-әрекеттерінің дұрыс-бұрыстығын ойлап, қажет жағдайда өзінің шешімін қайта қарай алады, тіпті бас тарта алады, немесе өзінің батырлары мен сарбаздарының тағдырына да олардың жорығының барлау әрекеттеріне де алаңдайды, үлкен қамқорлық жасап отырады. Мұндай қасиеттерде Абылайдың басшы рөліндегі бейнесін айшықтай түседі. Абылайдың осындай қасиетін терең сезінген М. Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасында шебер көрсете білген.

Бұл жайында ғалым Т. Бораш былай деп жазады: «Абылай бейнесінің тереңірек ашылатын жері қалмақ елшілерінің тілегіне байланысты хан әрекеті. Біріншіден, дала демократия тәртібімен бұл өте маңызды мәселені «Салады мынау сөзді хан Абылай би-батыр

қасындағы көп қыранға». Абылайдың осы арадағы жіберген ағаттығы – талқылауды, хан жанындағы кеңес шешімін күтпей, өзінің: «Түспеспіз, тірі болсақ, алдағанға! Күні ертең не бергенін жолдан алып, Қалғанын алсақ қолдан арғы таңда» деген ұсынысын айтып қалуы. Бұған барлығы бастарын изегенде, жалғыз Баян ғана хан ойының терістігін бетіне айтады. Бұл енді хан қателігінен талқылауға жеткізбей демократия принципін бұзыла жаздағанмен, ғасырлар бойы қалыптасқан принциптің өз жолын тауып кететініне мысал.

Хан Абылай түнімен қалмақ ұсынысын қайта ойланып, әлгінде қабылданған шешімге, мүмкін өз сөзінің ықпал еткенін түсініп, соңында ерлерін қайта жиып, кеңес қылады. Бірақ қай замандағы да Елбасы айтқанын жерге тастамайтын әдетпен, топ ішінен Қанай би шығып, Қытай шекарасы жақын, қалмаққа шапсақ, қазақ мерт болуы мүмкіндігін айтып, Абылайға таң ата «Қайту!» деген шешімін айтуға итермелейді. Дегенмен, Абылай да өз шешіміне тағы да «көңілі қаяу» болып жатады. Ханның түнімен осы ой арпалысы, бойындағы психологиялық тартыс үстінде таңды атыруы – Абылай хан бейнесінің осы шығармадағы ең биік көрінісі. Бұл көріністі жоғарыдағы келтірілген хан тұлғасы жырлануының көркемдігін, бейнелілігін айналып өтіп, тек тарихи тұлға деген пікірге жауап деуге болады [7, 34 б.].

Рас, Абылай жайындағы эпикалық аңыздауларда мұндай қайшылық өте аз. Оған себеп – елдің ықыласы, ой-арманында жүрген батыр бейнесі, хан бейнесінің Абылайдан көрініс табуы. Армандаған халық «Ер Төстік», «Алпамыс», «Керкұла атты Кендебай» деп қалай арман-тілектерін жырға, ертегіге сыйғызса, сол арманға қолы жеткендей Абылайды мақтап, жақсылығын асырып жырлады. Қазақ тарихындағы Абылай бейнесі – ешқашан маңызын жоймайтын ұлы тұлға. Дана қазақтың әдеби жауһарына негіз болған ел билеуші тұлғасы әдебиетпен бірге жасай бермек.

Абылайдың ел билеушілік бейнесін айқындай түсетін тағы бір дерек – Қалдан Серенге айтқан үш арманы. Баласы Шаршының өліміне қайғырған қалмақ ханы әскеріне Абылайды тірі ұстап әкелуді бұйырады. Сол кезде Абылай қасына Өтеген батырды ертіп аңға шыққан деседі. Өтеген батыр қолға бірінші түсіп, Абылайдың қайда екенін айтпағанымен, қалмақтың Жалбы батыры бастаған топ Абылайды ұйықтап жатқан жерінде ұстап алып кетеді. Тұтқынға түскен Абылайға Қалдан бәрібір дарға асыласың, үш тілегінді айт дегенде,

Бірінші арман – ұйқыда қолға түстім,

Кім аларын білер ең артық күштің.
Қапылыста қолыңа тұтқын болдым,
Бостан-босқа соғыспай оққа ұштым.
Екінші арман – қазақты отырықшы қыла алмадым,
Ел қылып өзімді-өзім саналмадым,
Ел қылып басын қосып келгенімде,
Бұйрығы осылай болды бір Алланың.
Үшінші арман – төрт атадан жалғыз едім,
Тұқым жоқ ұядағы байғыз едім,
Арманым осы менен болды тәмәм,
Қызықтап ақырында көргізбедің, - деп айтқан екен [8,129 б.].
Осындай эпизод Үмбетей жыраудың айтқан естіртуінде де бар.

Әйгілі ханның армандарынан халқының жайы тыс қалмаған. Бұл да Абылайханның ел билеуші ретіндегі саяси тұлғасын кемелдендіре көрсетері хақ. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Абылай тұлғасын эпикалық аңыздаулардан халыққа лап таныған бейнеде ғана көреміз. Абылай туралы жырларды хатқа түсірушілер де, олардың авторы жайында, туған жылы жайында талас пікірлер өте көп. Әр нұсқада әртүрлі айтылатын деректер бодандық заманында әдейі бұрмаланғаны да белгілі. Абылайдың билеуші ретіндегі тұлғасын ұрпаққа үлгі етпеу үшін де «тасбастырып» архивтердің зынданына салынған деректер әдебиет пен тарихта жарқ ете қалған гауһар іспеттес.

Демек, эпикалық аңыздаулардың түпкі мазмұны өмірдің танылған бір фактісі болып келеді. Әрине, ауыздан ауызға, біреуден біреуге айтылып жүргенде бұл фактінің кейбір детальдары, болмаса ол туралы жалпы хабар өзгеріске ұшырауы мүмкін, тіпті, кейде жалған болып шығуы да ықтимал. Бірақ оның бәрінде де ол факті туралы хабар шын болып есептеледі, өйткені, дәстүр бойынша айтушы оны ғажайыпты нәрселермен түсіндіру керек деп есептемейді. Басқаша айтқанда, мұнда өмірден тысқары фантастикалық кейіпкерлер болмайды.

Эпикалық аңыздауларда Абылай хан – нағыз билеуші, рухты қолбасшы. Қазақ тарихындағы ел мақсатында бірегей еңбек сіңірген тұлға. Жырлардығы эпикалық патша образы – елі сүйген Абылайдың прототипі.

Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады. Мысалы, өткен дәуірлердегі Тутанхамон, Конфуций,

Ескендір Зұлқарнайын, Шекспир, Гете, Пушкин және Джордж Вашингтон сияқты дүние жүзіне белгілі тұлғалар бүгінде «өз мемлекеттерінің» баға жетпес символдық капиталы саналады әрі сол елдердің халықаралық аренада тиімді ілгерілеуіне септігін тигізіп отыр. Ұлы дала Әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Өз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді» дей келе «Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанбас реңк береді. Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек», - дейді [9, 2б.].

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев айтқандай, Ұлы даланың жеті қырының бірі осы әдебиетіміз бен мәдениетіміз. Ендеше тарихымызды қайта қарап, қайта бағалауға міндеттіміз. Елдің ел болып қалыптасуы, адамдарының өркениетке кеңірек қанат жаюы ұлттық рухани мұрамызды жаңғырта пайдаланып, жаңа руханият жасаумен тікелей байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық жинақ. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2008. – 1 т. – 812 б.
- 2 Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 2011. – 358 б.
- 3 Көпейұлы М.Ж. жыр жинақ: Абылай аспаған Сары бел. – Алматы: Ғылым, 1989. – 9 т. – 456 б.
- 4 Уәлиханов Ш.А. Абылай//Ана тілі. 1991. – №7. – 18 б.
- 5 Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана. ХУІІІ в. – Новосибирск: Наука, 1968. – 144 с.
- 6 Қозыбаев М. Ел – ебелек емес, ер – кебенек емес//Қазақ әдебиеті. ҚР әдебиет, мәдениет және өнер газеті. 1991. – №8. – Б.26
- 7 Бораш Т.М. Жұмабаев поэзиясындағы хандар бейнесі//Ақиқат журналы. Ұлттық-қоғамдық саяси журнал. 2010. – №11. – Б.78
- 8 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. –1 т. – 382 б.
- 9 Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры»// Республикалық газет. 2018.–№ 223. – Б. 12

Резюме

Образ Аблай хана в статье рассматривается в плане раскрытия деяний правителя в целях защиты родной земли и сохранения казахской государственности.

Анализ сказаний показал, что образ Аblaя-главы государства и защитника страны создан в русле народных чаяний об идеальном правителе.

Resume

The image of Ablai Khan in the article is studied in the positions of the disclosure of acts of the rule in order to protect his native land and keep the Kazakh statehood. The analysis of the legends showed that the image of Ablai, the sovereign, the ruler of the country, was created in line with the popular aspirations of the ideal ruler.

**ЭКЗИСТЕНЦИЯЛЫҚ ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ
СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ «КІМ ЖАЗЫҚТЫ?»
РОМАНЫ**

Б.Б. КЕЛГЕМБАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
мемлекеттік университеті

Ш.Е. ҚАЛИАХМЕТОВА

қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1 курс магистранты
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
мемлекеттік университеті

Аннотация

Мақалада Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Кім жазықты?» романы экзистенциялық философия тұрғысынан талданады. Роман қазақ экзистенциялық бағыттағы романдардың ізашары екені нақты мысалдармен дәлелденеді. Ақынның өмірмәндік сауалдары Абай, Шәкәрімдердің философиялық тұжырымдарымен үндесетіні айтылады. Романдағы жеке адам болмысы, оның өмірінің мәні мәселесі бүгінгі күннің ұлт болмысына қатысты өзекті мәселелерімен үндесетіні нақты мысалдар арқылы көрсетіледі.

Түйін сөздер: роман, экзистенциялық философия, адам өмірінің мәні, адам болмысы.

Философиядағы экзистенциялық бағыттың ең өзекті тақырыптарының бірі – Адам өмірінің мәні. Адам дүниеге не үшін келеді? Адам өмірінің мәні неде? Адам өмірінің мәнсізденуіне не себеп? Өмір не, өлім не? Осы секілді экзистенциалдық сауалдар талай ғасырлар бойы адамзат баласын мазалап келеді. Олардың «мәңгілік» сұрақтар аталуы да сондықтан. Дін мен философиядан бөлек өнер де осы мәңгілік сауалдарға жауап іздейді.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің ерекше құбылысы Сұлтанмахмұт Торайғыров адам өмірінің мәні мәселесінде Абай мұрасын жаңғырта дамытушы болды. Оған дәлел ретінде ақынның «Кім жазықты?» романын талдау нысанасына алайық.

«Кім жазықты?» – қазақ әдебиетіндегі философиялық романның алғашқы көрінісі, ізашары болды. «Кім жазықты?» романы – 1914-1915

жылдары жазылған. Автордың адам өмірінің мәні категориясын талдауға талпынған экзистенциялық бағыттағы шоқтықты туындысы. Қаламгердің ойынша, адам жарық дүниеге адам болып келгеннен соң, адам атына лайық өмір сүруге, яғни адамшылыққа ұмтылуға тиіс. Адамшылыққа жеткізетін адамгершілік қасиеттерді – ар, ұят, ізгілік, мейірімділік, қанағат, әділдік, қарапайымдылық т.б. бойына жинай алмақ түгіл, бойында бар ізгі қасиеттерінен айрылған пенде адамшылық нышандарын жоғалтады. Ол өзінің күнделікті мұқтаждықтарын қанағаттандырумен, қарын тойдырып, ұйқы қандырумен шектеледі. «Оның трагедиясы, қала берді тұтас бір ұлттың трагедиясы да сонда» дейді қаламгер [1, 35 б.].

Романда бүкіл қазақ қоғамының көлеңкелі жақтары реалистік қалыпта суреттеледі. Автор бас қаһарман – Тасболат байдың ерке де, шолжың ұлы Әжібайдың ешбір мәнсіз, саудайы өмірін көрсетеді. Автор адам атына лайықты өмір сүре білмеген Әжібай жазықты ма, әлде ол өмір сүріп отырған орта, қоғам жазықты ма деген салмақты сауалға жауап іздеп шарқ ұрады. Романдағы тәрбие мәселесі, отбасы проблемасы, зиянды әдет-салттар, әйел теңсіздігі сынды ірі әлеуметтік мәселелердің құяр арнасы біреу – адам өмірінің мәні категориясын философиялық тұрғыдан талдауға талпыну.

Небәрі жиырма бес-жиырма алты жастағы ақынның адам өмірінің мәні туралы философиялық пайымдаулары терең. Романның беташары Тасболат байды таныстырудан басталады:

Жайлауға кеше қонған Тасболат бай,
Дарыған қыдыр соған, дәулеті сай...

Тасболат жұрттан асқан малды кісі,
Сол үшін өз табының алдыңғысы.
«Болса да аузы қисық, бай сөйлесін»
Дегендей оңға басқан әрбір ісі.

Он бес жыл болыс болған, Мекке барған,
Қазақта еш қызық жоқ мұнан қалған..., [1, 49 б.] - деп суреттейді ақын. Тасболат – басына бақ қонған, иманын серік еткен адам. Сол Тасболаттың кенже ұлы Әжібай болса:

Әжібай кенже қалған жалғыз бала,
Он екі өтіп, он үшке толған жаңа.
Әжібайға бес жасында қыз айттырып,
Мал беріліп қойылған оған және.

Үйреткен Таспекенді өткен сайлау:
Тіл білмеу болыстыққа болып байлау.
Сол жылы шардан қалып ыза болып,
Школға беріп еді Әжібайды-ау [1, 50 б.].

Тасболаттың баласын орыс школына берудегі мақсаты – болыстық билікті уысынан шығармау. Орыс школына беруін бергенмен, оны толық тәмамдауға мұрсат бермей, екі жылдан соң оқудан шығарып алады. Ондағы ойы – қайтыс болған ағасы Жақыптың жесірін сыртқа жібермей, Әжібайға үйлендіру. Өйткені, мал беріліп қойған. Ақын бұл жөнінде:

Алатын неге десең жесірі бар,
(Қазақтың жесір деген кесірі бар).
«Бар болса әменгері жесір кетпес»,
Дейтұғын ескі-ғұрып кесімі бар [1, 54 б.], - дейді.

Әжібайдың тумысы, балалық шақтағы адами табиғаты жақсы еді. Ақын оны *алмас қылыштай өткір мінезді, алғыр, зейінді, шешен, сезгіш, жүйрік ойлы еді*, ақындығы да бар болатын дейді:

Әлпеті алмас қылыш жайнап тұрған,
Ашуы шапшаң, қатты барып тұрған.
Жасынан *зейіні алғыр, тілге шешен,*
Қазақша қара сөзге ағып тұрған.

Қуаты өлеңшілік жүрегінде,
Бар еді Әжібайдың сүйегінде.
Үйренген ауыз бірақ бейпілдікке,
«Тентек» деп сөйленеді жұрт көбіне.

Сымбатты қара торы, орта бойлы,
Кеудесі жылдам сезгіш, жүйрік ойлы.
Осындай, әттең дүние, зеректігін,
Оқытпай надандыққа байлап қойды [1, 56 б.].

Тумысы жақсы Әжібайдың адамдық кескін-келбетінің қалыптасуындағы ортаның ролін Сұлтанмахмұт ерекше атап көрсетеді:

Әжібай ерке өскен қағу көрмей,
Бетіне ешбіреуден шіркеу келмей.
Балаға, тілі шықса айналасы,
Қоя ма тұрмысынан өрнек бермей?

Еркінше ел-жұртына еркелеген,
Әкесі: «Бұл қарағым, ерке» деген.

Жан біткен қымыз бенен еттің құлы:
Ел оны еркелетпей қойсын неден?

Боқтаса, «қарағым!» деп беттен сүйген,
Болмай ма байға ала көз оған тиген?
Жан-жағы тәрбиесіз, надан болып,
Солардың жұға-жұға кебін киген...[1, 60 б.]

Сұлтанмахмұт Әжібай болмысының қалыптасуына ортаның тигізген кері әсерін жеріне жеткізе суреттейді. Оның бала тәрбиесіне қатысты пікірлері Абайдың оныншы қара сөзіндегі ойлармен үндес.

Абай: «Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тұзақтан құтқарар бала туар ма екен? *Ондай баланы сендей әке, сенің еліңдей ел асырап, өсірмек пе екен?»*, деген сауал тастайды [3, 36 б.]. Сұлтанмахмұттың да ең бірінші сауалы – осындай елде ерге лайық бала тәрбиеленіп шыға ма? Абай: «Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем», - деп бастап балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта», - деп біреуді боқтатып, «Кәпір-қияңқы, осыған тимеңдерші!» - деп, оны мазаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде молданың ең арзанын іздеп, «Хат таныса болды», - деп, «Қу, сұм бол», - деп, «Пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді», - деп, тірі жанға сендірмей, жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?» дейді [3, 40 б.]. Дәл Абайша Сұлтанмахмұт та қазақтың бала тәрбиесіндегі олқылықтарды дөп басады.

Әжібайдың мақсатсыз, мазмұнсыз, бос өмірінің тағы бір себебі – қазақтың салтынан аса алмай, өзі сүймеген, атасы ұйғарған жандарға үйленуінде дейді ақын:

Болғанмен Әжібайдың жасы кіші,
Жек көрер Жәмиләні қазір де іші.
Қол ұстап бұрнағы жыл көргеннен соң,
Келмейтін сонан бері еш алғысы.

Бұл сырын ауылдағы білетұғын:
«Малың босқа кетеді» деп күлетұғын.
Тасболат ел шақырып тойын қылды,
Қайынға уақыт болды жүретұғын.

Бала айтты: «Алмаймын да, бармаймын», - деп,
Әкесі айтты: «Барасың таяқты жеп,
Қажы бардым, сақалды басым мынау

Бата бұзған не сұмдық сен сүйтті - деп.

Берді деп ойлайсың ба малды босқа?

Өзіме тартпай туған ақымақ шошқа!

Тілімді әлден менің қайтарасың

Айтайын не бетімді дос пен қасқа?» [1, 62 б.].

Атаның, ағайынның қысыммен үйленуге мәжбүр болған Әжібай әрі надан, әрі салақ әйелдерінен, отбасынан безінеді. Өзіне дос боларлық шынайы жар таба алмаған Әжібайдың трагедиясы одан әрі қоюлана түседі, одан кейінгі «диуаналық» өмірі, адасулары басталады. Әжібай рухани адамгершілік қуатын ашуға, өзін өз тағдырының қожасы ретінде сезінуіне мүмкіндік бермеген ата-анасынан, күштеп қосылған әйелдерінен алыстап, қызықты сырттан іздей бастайды. Жалған бақытқа алданады. Кіршіксіз махаббат, бақытты некеге қолы жетпеген, жасы он сегізге келген жігіттің мәнсіз де мақсатсыз өмірін ақын былайша суреттейді:

Астына әсемкерін мініп алып,

Үкі тағып, тымағын алшы салып,

Домбыра, сауық-сайран, өлең құттап,

Қызды қызық жиынға қалмай барып.

Буынып мықынынан ырғаң басып,

Бой алмай шаруасына тиіп-қашып,

Маңында беті тәуір қыздарменен

Жүруді мақтан қылды қалжыңдасып.

Аузына насыбай салып сөзін бұзып,

Жолдасы қошаметшіл өңшең бұзық.

Әйелді алдап тастау, сүйтіп тастау –

Қазақша ер жігітке үлкен қызық.

Кейде ішіп Әжібай мырза бүліп жүрді,

Ыржақтап көрінгенмен күліп жүрді.

Дәулетін төгіп-шашу арқасында,

Атаққа «Мырза» деген кіріп жүрді...[1, 63 б.].

Өзінің табиғи сезімдерін шектеп, нәпсісін тыюға, олардан ақыл-ойын жоғары қою арқылы адамшылық бастауларын дамытуға оның білімі де парасаты да жетпейді. Бұл жайды автор бірнеше жерде айтып өтеді:

Оқытқан «әлпісін-ә надан молда,

«Иман шарт», «Әптиегін» беріп қолға.

Онда да тумыстағы зеректікпен,

Үш жылда хат таныған шала-зорға [1, 65 б.].

Әжібай өзінің инстинктері деңгейінде өмір кешеді. Сұлтанмахмұттың Әжібайдың Абай тілімен айтқанда, «дианалығының» себебін «оның жүрегі көшпелі еді» деп түсіндіреді:

Айттырмақшы ол қызды, бұл қызды да,

Бүгін, ертең хабар сап болмақ құда;

Жеме-жемге келгенде сөзін бұзып,

Әжібай кете берер тайқып шыға.

Неге десең жүрегі көшпелі оның,

Болғаннан, махаббатқа болмас орын [1, 66 б.].

Сұлтанмахмұт сомдаған Әжібай – Абайдың (А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романын аудару барысында) орнықтырған «айнығыш ер» ұғымына сәйкес, рухани дертке душар болған бейне. Абайтанушы О. Жәлелдің пікірінше: «Абай ұғымында «айнығыш ер» – өзінің сөзінде тұрмайтын, рухани тәрбие алмаған, жылдам айнып кете беретін, тәннің құмарлығына берілген адам» [2]. Абай «Евгений Онегин» романын аудару барысында Онегиннің трагедиясы оның айнығыш ер болғанында дейді де, осы дертке ұшыраған адамның әрекетінен көрінуін:

Айнығыш ер тартса салқын,

Бал орнына берер у.

Қазымырлап сөздің артын,

Қасиеттен бетті жу, - деп сипаттайды.

Абайша, кімде кімнің рухы нәпсісінен төмен болса, оны нәпсісі билесе сол – айнығыш ер. Айнығыш ер – ешқашан да жар қызығын көре алмайды да, ешбір әйелге рухани демеу бола алмайды. Міне, Әжібай да дәл осындай пенде. Оның алған әйелдері тірідей жесір, себебі Әжібайдан рухани демеу ала алмаған бақытсыз жандар. Сондықтан да олардың көңілдері пәс, өмірге қызығушылықтары жоқ. Ақын оларды:

Бұл кезде екеуінен бала туған,

Көре алмай бай қызығын қайғы бұған.

Жүдеу бас, киімі кір, күтімі жоқ,

Әжібайдың көрген сайын көңілі суыған...

Жәмила, Жаңылменен тірі жесір,

Жас өмір сол қорлықпен өтті-ау есіл!

Шын жесір мұнан дағы болған артық,
Қазақтың тағы үйткізбес ғұрпы кесір.

Бұл кірмес Әжібайдың еш ойына:
Оның ойы кезіп жүр өз тойында.
Жәмила, Жаңылменен керек емес,
Басқа жерден дос табу бар ойында [1, 74 б.].

Әкесі қажы болса, Әжібай арақтан да, темекіден де бой тартпайтын болады. Сұлтанмахмұт Әжібай болмысы арқылы заман келбетін, қазақ арасында араққұмарлық, маскүнемдіктің тарала бастағанын көрсетеді. Сөйтіп, қазақтың рухани тұрғыдан құлдырауы, ұлттық дүниетаным негіздерінен айырыла бастауын шағын детальдар арқылы танытады. Отарлықтың халықтың рухани келбетін қалайша бұзғанын Әжібай тағдыры арқылы аңдатады.

Отарлық жүйенің орнығуымен ел ішіне кірген партиягершілік, болыстыққа талас, оның халық өміріне, ел бірлігіне тигізген зардаптары Әжібайдың болыстыққа қол жеткізу әрекеттері арқылы суреттеледі. Билікке қол жеткізген Әжібайдың болыстығы елге келген жұтпен қатарласып, Марқакөлді жайлаған керейлердің аштан қырылуына әкеледі. Тірі қалғандары Қытай, Монғолияға босып кетеді. Автор Әжібай тәрізді адамдар ел билесе, қазақ халқы өзіндік мәдениеті мен тарихы бар, басқалармен иық тірестіре алатын ұлт болудан қалады деген қауіп білдіреді. Роман біздің заманымызға толық күйінде жетпеген, соңғы бөлімдері жоқ. Дегенмен автордың адам өміріне қатысты экзистенциялық философиясы бүгінгі замандағы адам болмысы, ұлт болмысына қатысты өзекті ойларға негіз бола алары ақиқат.

Сөзімізді ғалым А.С. Еспенбетовтің: «Ұлы адамдар мен біртуар тұлғалар аузымен айтылатын сұңғыла ойлардың сәулесі мен мұндалап, тынымсыз жылжып өтіп бара жатқан Уақыт тасасында қалып қоймай, зиялы ұрпақтың шөліркеген мезетінде кәдеге асып жатады» [4, 32 б.], - деген пікірімен түйіндейік.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1, 2 т. – Алматы, Ғылым, 1993. – 282 б.

2 Жәлел О. Айнығыш ер // <https://www.youtube.com/watch?v=n2hOgYFwbzA>

3 Құнанбаев А. Қалың елім, қазағым. – Алматы, 1995. – 78 б.

4 Еспенбетов А. Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт // Шәкәрімтану мәселелері. Сериялық ғылыми жинақ. 3 т. – Алматы: Паритет, 2007. – 42 б.

Резюме

В статье рассматривается философский субстрат романа «Кто виноват?» Султанмахмута Торайгырова. Проводится анализ экзистенциальной мысли С.Торайгырова в соотнесении с философскими мыслями Абая и Шакарима.

Resume

The article deals with the philosophical substrate of the novel «Who is to blame?» by Sultanmahmut Toraigyrov. The analysis of S. Toraigyrov's existential thought is carried out in relation to the philosophical thoughts of Abai and Shakarim.

МӘШҺҮР ЖҮСІП АФОРИЗМДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Б.Ғ. ҒАЛЫМЖАНОВ

докторант

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Бұл мақалада шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр-Жүсіптің афоризмдеріндегі ұлттық құндылықтар қарастырылады. Ұлттық құндылықтардың адамзат өміріндегі маңызы мен мәні, оның алатын орны талданады. Жаһандану кезінде ұлттық құндылықтардың халық үшін маңызы талқыланады.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, афоризмдер, рухани, философиялық тұжырым, ұлы дала.

Ғасырлар бойы әбден сұрыпталған, орныққан өзіндік тарихымыз бар өркениетке қашанда ұмтылған жасампаз елміз. Құсы ұшса қанаты талатын, тұлпары шапса тұяғы тозатын, кең байтақ өлкеміздің ұшқан құсын, жортқан аңын, уілдеген желін, сұлу табиғатын, шуақты күнін, жұлдызды түнін қазақ қашанда өлең-жырына, мақал-мәтел, нақыл сөздеріне қосып отырған.

Қазақ мақал-мәтелді, нақыл сөздерді сөздің мәйегі деп түсінген. Күрделі мәселелердің өзін аз сөзге үлкен ойды сыйдыра отырып, ұрпағын тәрбиелеген. Қанатты сөздер әрқашан көпті көріп ақыл тоқтатқан, аузы дуалы, сөзі уәлі ел ағаларының аузынан шығып, отыз тістен шыққан ордалы ой отыз рулы елге тарап отырған. Сол кезден қазақ тәрбиеге аса мән берген.

Қазақ әдебиетінде ауыздан-ауызға тараған халық нақылдарымен бірге, авторы бар нақыл сөздер, философиялық ойлар, мақал-мәтелдер де көптеп саналады.

Мәшһүр-Жүсіп те кейінгі ұрпаққа бірталай қанатты сөздерді қалдырды. Ендеше, сол нақыл сөздердегі ұлттық құндылықтарды әлімізше саралап көрелік:

«Бұрынғыны айтпай, бүгінгі сөз ойға түспейді» деген қанатты сөзі тарихынды білмей, оны сыйламай, аталар ұлағатын ескермей, алға жүру мүмкін емес екенін меңзейді. Әр адамды негізді біліп сөйлеуге, негізді біліп әрекет етуге шақырады. Бүгінгі таңда «бұрын ондай

болмаған, мен ғана ойлап таптым, менің ғана жетістігім» дейтіндер осы қанатты сөздің астарын ұқпай жүргендер-ау, сірә!

Ақын нақыл сөздерінің бірінде: «Дене – бір қараңғы үй, жан – сол үйді жарық қылып тұратын сәуле», - дейді [1, 123 б.]. Расында, жан ғана денеге көрік бере алады. Жаның сұлу болғанда ғана айналаңа шуақ шаша аласың, айналаңа қуаныш сыйлай аласың, өзің бар болғаныңмен жаның ізгілікке нұрланбаса, ол адамның қараңғы үйге ұқсайтыны ақиқат. Жастарға тән сұлулығынан, жан сұлулығы маңызды екенін ақын бір ауыз сөзбен түйіндейді.

«Жүрегі айна болуға жараған жан өз бойындағы ерік ықтиярын өзі билейді. Жүрегі айна болуға жарамаған жанды қан билейді. Қан бұза бастайды. Бұзықтық табылған адамды «Қаны бұзылған шіркін ғой» дейтіні сондықтан», - дейді [1, 123 б.].

Ақынның бұл ойы данышпан Абайдың «Ақиқатында, адам денесінде бір кесек ет бар. Ол жақсы болса, барлық дене жақсы болады, ол бұзылса, бүкіл дене бұзылады. Шын мәнінде, ол – жүрек» деген философиялық ойына сәйкес келеді. Екі ғұлама да адамның жан сарайының таза болуына, адал болуына басты назар аударады. Жүрегі таза адам ғана өзіне, отбасына, айналасына, қоғамға, елге жақсылық дәнін еге алады, басты мәселе жүректің тазалығында екенін кейінгі ұрпаққа аманаттайды. Жүректі таза ұстау, адамшылығыңды түгендеп отыру – бұл адамзат баласының рухани құндылығы, рухани өсуі.

«Жан – сәуле, жүрек – айна», [1, 123 б.] деген қанатты сөзі де ұрпаққа аманат. Жаның жақсы болса, таза болса шуақтайсың, айналаңа шашқан сәулесің, ал жүрегің сенің кім екеніңді өзіңе де айналаңа да тура көрсететін айнаң. Қалай дәл айтқан. Әр қазақ баласы жанын сәуле, жүрегін айна етуге үйрене берсе ғой, шіркін!

Ұлт тілін ұлықтаған, сөз өнері хас шеберінің ой-толғаныстары былайша өріледі: «Жетпіс екі тіл бар, сол жетпіс екі тілдің ішінде араб тілінен асыл тіл жоқ... Онан соңғы тілде қазақ тілінен асыл, қазақ тілінен бай тіл жоқ. Сол ата-бабасының тілі болған қазақ тілін осы күнгі жүрген қазақтың жалғызы білмейді. Егер қазақ тілін білсе еді, дін де осында, ғылым мен білім де осында, әулиешілік те осында. Солай болғаны үшін бұрынғы өткен ата-бабамыздың бәрі жақсы болып, әулие болып өтті, не үшін – ақ жүрек болып, ақ көңіл болғандықтан» [2, 5 б.]. Міне, керемет сөз.

Ал сол тіліміздің қадір-қасиетін жоғалтпай, мәртебесі мен беделін биікте ұстау – бізге міндет.

«Білмеген айып емес, білсем деп ізденбеген айып» [1, 124 б.] деген нақыл сөзінде ақын жастарды ізденімпаздыққа, білімге, ғылымға

шақырады, үйрену, іздену маңызды екенін ескертеді. «Білмеймін» деп жүре бермей, білуге, тануға, зерттеуге үйренуге шақырады.

«Суы жоқ жердің шөбі арам, перзентсіз ердің малы арам, еңбексіз елдің дәмі арам» [1,124 б.] - дей отырып, барлық адалдық та, тазалық та, адамдық та, қасиет те, адамгершілік те еңбекте екенін айтады. Еңбек арқылы ғана адамның өмірінің мәнді екенін, еңбек еткен адамның ғана мақсат-мұраты болатынын, мақсат-мұрат болған жерде өмір болатынын, даму болатынын тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінімен түйіндейді.

«Жаман да болса ағамыз, жақсыны қайдан табамыз. Ауру емес, сау емес, мінезді қалай бағамыз» [1, 124 б.], - деп ақын тағы да адамның бауыры мен туысқандығы олардың татулығы, мінезді тәрбиелеуді, ортаға сыйымды болуды, ортаға көпшілікке біліммен емес, мінезбен сиясың дегенді меңзейді. Мінез жақсы болғанда ғана адамшылығың көрінеді, ішкі мәдениетің мен парасатың мінезде, соған бар күшінді салып, өзінді қадағала дейді. Ұлттық құндылық мінезден көрінетінін бір ауыз сөзбен түйіндейді.

Ақын мына бір нақыл сөзінде «Ауру елегенге түстеніп, қорғаштағанға қонады» - дейді [1, 124 б.]. Осы тұжырымды ойы арқылы ой тазалығына, ниеттің түзу болуына шақырады. Кез келген нәрседен күдіктеніп, тәкәппарлық танытып, өзінді басқалардан ерекше қораштап қашқақтаудың мәні жоқ екенін айтады, қарапайымдылыққа үндейді.

Ақын: «Тауда болар тарғыл тас, тарықса көзден шығар жас. Тар қолтықтан оқ тисе, суырып тастар қарындас. Ағайынды қор тұтқан, өзінің басын зор тұтқан, Жапанда қалар жалғыз бас», - дейді [1, 125 б.]. Бұл ойында да туыс пен бауырдың өмірдегі мәнін түсіндіреді, бауырмалдылыққа, сыйластыққа шақырады. Жеке шауып, бәйге алмайтынынды ескертеді. Бар құндылық бірлікте екенін бір ауыз философиялық ойынан көруге болады.

«Ақ қағаз – адамның көңілі, қара сия – нәпсі. Ақ қағазға сия төгілсе, қандай былғайды, нәпсі көңілді сондай былғап, арам ойлы қылады. Сол ақ қағаз бен қара сияны қалам қандай құнды, пұлды қылып, жұрт көзіне түсіреді?! Ақыл да сондай – екеуін мидай араластырып, бабын тауып, өлшеумен ұстап, жұрт көзіне түсіріп, ауызға іліндіреді. Ақынның сөйлегендегі мақсаты – көрініп тұрған қағаз, сия, қалам емес, соларды ойлап айтқан – «бірінен бөлінбейді бірі қалып» деген сөздің мәнісі. Көңіл, нәпсі, ақыл үшеуін айтқандығы. Бұл үшеуінің орны бір жерден табылады. Ана үшеуі үш әбдіреде жата береді.

Сөзді айтқыл ұққанға,
Жанды жанға соққанға,
Айтып-айтпай немене,
Мақтамен құлағын тыққанға.

«Айтушы жан тілімен сөйлегенде, тыңдаушы жан құлағын салып тыңдаса, менің бұл сөзім алуа, шекер, балмен тең!» дегені [3,10 б.].

... Адамның тірілігі – қайнап, толқып жатқан дария да, адамның өліп қалғаны – мидай тақыр шөл болып қалғаны» «Мәшһүр» деген атақ – жақсыға да, жаманға да бірдей атақ. Сол атағыңа сөйлеген сөзің лайықты болса, көрген ұнатса: «Пәлі, жарайды, естіп едік! Естуіміздей бар екен!» - десе, шын Мәшһүр болғаның – сол! Егер сөзің атыңа, атағыңа лайық болмаса, онда тамам жұрт өтірікші болады. Жұртты өтірікші қыла көрме! Сөзіңді атағыңа лайықты қылып сөйле! – дегені [3,10 б.].

Ақын: «Өзі төрде болғанмен, сөзі төрде болмайтындар бар», - [1, 125 б.] дейді. Бұл сөзінде де үлкен мән бар. Қазіргі уақытта төрде отырғандардың сөзі төрде болып жатыр ма? деген ой еріксіз ойға оралады. Еңбекпен, абыроймен, талаппен, адалдықпен төрге шығып, сол төрден төрге лайық ой мен сөзді ұсына білуге шақырады. Ақынның әрбір сөзі ұлт өнегесі, ұлт тағдыры, ұлт тәрбиесі, ұлт келешегі, ұлт құндылығы екенінде дау жоқ.

«Адам өзін көркем мінезге үйретуі керек» [4, 16 б.] деген философиялық ойы да өте қарапайым болғанымен, астары үлкен. Көп жағдайда, «солай туылғанмын», «мінезім сондай», - деп өзімізді ақтап алғымыз келетіні рас. Дегенмен, адам өмір бойы өзін-өзі тәрбиелеу керек екенін ескертеді. Ақын үлкен ойды кішкентай сөзге сыйғызады. Сонымен қатар, «әркім білген ғылымымен ғұмыр қылғаны жөн» [1,125 б.] деген нақыл сөзін бүгінгі таңға арнап айтқандай. Бірнеше мамандықтың басын ұстап, бірнеше диплом алып, бірақ, жолын таппай, жұмыссыз жүргендер қаншама! Уақытты босқа өткізбей, өзіңнің қолыңнан келетін, жаның сүйетін істің көзін тауып, мал табуды, бір кәсіптің шебері болуға үндейді.

«Ғылым – аспандағы күн сияқты, жарығы зор дүр» [1, 125 б.]. Тағы да ақын алдағы өмірде ғылым мен білімнің маңызын меңзейді. Ғылымды меңгерген адамның болашағы жарқын екенін, адамнан адамның біліммен ғана оза алатынын астарлап жеткізеді. Тағы бір сөзінде әулие Мәшһүр Жүсіп: «Қазақ жетпіс жыл Құдайсыз қоғамда өмір сүреді, одан соң елді 25 жыл ұры-қарылар былықтырады, одан соң қазаққа қой үстіне бозторғай ұялаған заман туады» [3, 10 б.], - дейді. Әулие болашақтың жарқын екенін меңзей отырып, жастарға

сенім ұялатады, жарқын болашаққа ғылым біліммен жететінімізді айтады. Ал оған жету жолында небір кедергілердің барын, сол кедергілерге сынып кетпей, алға адал, таза жолмен жету керектігін ескертеді.

Ақын: «Жақсылық та, жамандық та адамның өз бойынан табылады», - дейді [1, 125 б.]. Бұл ойы қазақтың «жақсылық көрсең өзіңнен, жамандық көрсең өзіңнен» деген қанатты сөзімен астасады. Расында, пенде өзінде болған кедергілерді көп жағдайда өзгеден көріп жатады, негізі бәрі өзіңнен, өзімізден. Мінезді не бұзады? Ашуланшақтық, күншілдік, көзсіздік, тәкаппарлық, өршілдік, нәпсіқұмарлық, кінәмшілдік, кекшілдік деп атамыз тағы да нақтылап атап береді. Осы нақыл сөздерді оқып, көңіліне тоқыған адам қалай жақсы болмайды. Тағы бір қанатты сөзінде ақын: «Ғылым-білімнің бірінші пайдасы – мінез түзету», - [5, 143 б.] дейді. Білім мен ғылым сіңген адам ғана жайдарлы болады, ашуланып шаруа бітпейтінін түсінеді, көкжиек кеңістігі кең адам күншілдікті қайтеді, жүрегі нұрланған адам, тәкаппарлықты қайтеді, жаны рухани бай адам, нәпсіқұмарлыққа қалай ереді, ішкі әлемі бай адам күншілдікті қайтеді?

«Кесірлік деген пәле бар: кедей болар кісінің желкесіне қонады. Сөйтеді де, ішетұғын асынан, түсетұғын олжасынан қағады да отырады», - дейді [1, 126 б.]. Кесірлік неден болады, жалқаулық жеңіп, қозғалудан қалған адамда кесірлік басталады. Ал ол кесірлік желкеңнен басып, тұрғызбай, тұрсаң ауырсынып, діңкең құрып, жүйкең жұқарып, өз-өзіңнен шаршап бар несібеңнен қағылатыныңды ескертеді. Әрбір жасты кесірліктен сақтандырады, еңбек етуге, әрекет жасауға шақырады. «Жалқауға атар таң, шығар күн деген болмайды» [4, 210 б.], - деп тағы да ой тастайды.

Ақын келесі бір нақыл сөзінде «Адам не тапса да, өз пиғылынан, өз ісінен табады. Құдай ешкімді зорлықпен кедей қылмайды, ешкімді зорлықпен жаман қылмайды, ешкімді зорлықпен надан қылмайды», - дейді [1, 126 б.]. Бұл тұста тағы да ақын адами құндылықты дәріптейді. Адамның кедей болуы да, жаман болуы да, надан болуы да тек өзіне байланысты екенін бір ауыз сөзбен түйіндей отырып, ұрпаққа саналы ой тастайды. «Кісі сол – кәсіп, әрекет қылсын, өзінен басқаға да пайдасы тисін. Пайдасы өз басынан аспайтындарды кісі деме», - [1, 126 б.] деп адамдарды мейірімділікке, қайырымдылыққа, жанашырлыққа, бауырмалдылыққа үндейді.

Жалпы қазақ деген ұлы халық ғасырлар бойы қалыптасқан салт-сана, әдет-ғұрып психологиясын осы нақыл сөздер арқылы ұрпаққа өсиет айтуды мақсат тұтса, Мәшһүр Жүсіп ақын да осы мақсатты

ұстанды. Абыз ақынның нақыл сөздерінде жақсылық пен жамандық, имандылық пен имансыздық, тектілік пен тексіздік атты рухани дүниелер нақышты өріліп, болашақ ұрпаққа насихат үлгісінде жарасымын тапты.

Сөз жоқ, Мәшһүр Жүсіптің афоризмдері ақыл-ойыңды, сана-сезімді, жан-жүйенді көркемдік сұлулыққа орап, өмірдегі мақсат-мұратыңды, көзқарасыңды, дүниетанымыңды айқындауға, тереңдетуге ықпал жасайды. Тәжірибенді, түсінігінді молайтады. Жақсылыққа жетелейді. Зейін-зерденді, жетенді рухани тұрғыдан кемелдендіріп, жетілдіреді.

Осындай ұлыларымыздың ұлағаты арқасында қазақ қазақ болып қалады. Ұлы Дала тәрбиесінің ерекшелігі сондай жұрт алдында көсемсімейтін, үлкеннің жолын кесіп өтпейтін, үлкеннің аузындағы сөзге жармаспайтын, көпшілік жерде тіліне ие болатын, намаз кезінде жүрегіне ие болатын, қонаққа барғанда көзін тиятын, дастарханға отырғанда асқазанына ие болатын, кісіге саусақ шошайтпайтын, үлкенге бажбиып қарамайтын, өсек айтпайтын, наданға ермейтін, мұң-қайғы жеңбейтін, өткенге өкінбейтін, өтірік сөйлемейтін, кісі ақысын жемейтін, обал мен сауапты білетін ұрпақ біздің елде көп болуы осындай құндылықтарымыздың әлі күнге дейін сақталып келе жатқандығынан деп ойлаймыз. Жаһандану заманында осы құндылықтарымызды жоғалтпай, жастардың бойына сіңіру аса маңызды. Ол үшін қанша еңбек ететініміз, қаншама уақыт кететінін, қанша ақыл, күш жұмсалатынын айту да, өлшеу де мүмкін емес. Дегенмен, осы бағытта жұмыс жасау, данагөйлердің дана тәрбиесін Ұлы Далада мәңгілікке сіңіре беру үшін ұлттық құндылықтарымызды қандай заманда да сақтап қалу – ұлт міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақ афоризмдері. – Алматы, 2012. – 323 б.
- 2 Негимов С. Мәшһүр мұра // Егемен Қазақстан. – 2013. – № 75 (28014)
- 3 Мәшһүр Жүсіп жазбасынан // «Аңыз адам» журнал, – 2013. – № 19. – 5-50 б.
- 4 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы, 1-том. – Павлодар, 2013. – 519 б.
- 5 Жәлелұлы О. Харекет. – Шымкент, 2018. – 415 б.

Резюме

В этой статье рассматриваются национальные ценности в афоризмах летописца, историка, поэта, этнографа Машхура-Жусупа.

Resume

National values of the words of wisdom of renowned folklorist, historian, poet Mashhur-Zhusip are considered and discussed in the article

ҮЙЛЕНУ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНА ҚАТЫСТЫ ҰҒЫМ-ТҮСІНІКТЕРДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

М.М. КУЛЬБАЕВА

Phd,

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті

Аннотация

Мақалада үйлену ғұрып фольклорының халық өмірімен, халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігімен байланыстылығы «қалыңмал», «жасау» сөздеріне қатысты этнолингвистикалық, этимологиялық тұрғыда сипатталады. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде орын алған *қалыңмал* есебі мен *қыз жасауының* құрамына қысқаша тарихи шолу жасалып, ұлттың тарихи-мәдени дүниетанымы фольклорлық мұра, тарихи көркем шығармалар арқылы тұжырымдалады. Заман ағымына, қоғам идеологиясына орай салт-дәстүрге азды-көпті өзгерістер еніп, трансформациялануы сөз етіледі.

Түйін сөздер: үйлену ғұрпы, фольклор, этнолингвистика, тілдік бірлік, ұлттық дүниетаным, эпос, қалыңмал, жасау.

Қазақтың халық дәстүрлері мен ғұрыптары, мінез-құлық қағидалары, қоғамдық мұраттары, материалдық мәдениет құралдары ұлт дүниетанымын, әлеуметтік талғамдарын ділін және ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін қалыптастырады. «Жас отаудың жалқұйрығының бүтінделгеніне» дейінгі толып жатқан салт-дәстүрлерді, оның жөн-жосығын, жол-жоралғысын, ырым-кәдесін білу, жалғастыру өзіміздің қолымызда. Заман талабына сай уақыт өз өзгерісін жасап жатады, бірақ ата-дәстүрлерімізді кеңірек біліп, оның күнделікті тіршілігіміздегі сабақтастығын қолдан келгенше үзбегенге не жетсін. Үйлену ғұрып фольклорында халқымыздың ұлттық салт-дәстүрлері жайында жазылған, қазір тарихи мұраларымызға айналған еңбектерден қызды ұзатып, ұлды үйлендіруге байланысты қызықты деректер келтіретін шағын үзінділерді талдауға тырыстық. Қоғамдық сана мен жаңа бағыттағы зерттеулер деңгейі контекстінде ұлттың болмысын дәлелдейтін күшті құрал – ұлттық тіл екенін сезіну тіл зерттеу мәселесіне бұрынғыдан басқаша келу талабын қойып отыр: ұлттық тіл ерекшелігінің сырын, табиғатын сол тілде сөйлеушінің рухани, психологиялық әлеуметтік, т.б. сипаттары мен бір тұтастықта зерттеу.

Этнолингвистика – гректің этнос (халық, тайпа) және лингвистика деген ұғымдарынан туындайтын, тілді оның мәдениетке қатысты тұрғысынан зерделейтін әрі лингвистикалық этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың біте қайнаса келіп, тілдің қызметі мен дамуына тигізетін әсерін зерттейтін тіл білімінің саласы. Аталмыш ғылым саласы этностың ұлттық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реальды шындықты зерттейді. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлттың рухани өмірі, оның мәдениетіне байланысты әлі де болса көпшілік қауымға жетпей жатқан тарихи, әдеби асыл мұраларымызды игеру жолында еңбектену, бұрын мән бермей, келген халықтану, шығыстану, түркітану ілімдерін барынша дамытуға көңіл қою, ұлттық мәдени ерекшеліктерімізді сақтау, жинау, зерттеу ісін жетілдіре түсу – бүгінгі маңызды міндеттеріміздің қатарына кіреді» [1, 14 б.]. Осы орайда қазақтың қара сөзін бағзы мәдениеттің жетегінде тіл арқылы анықтап, келер ұрпақтың санасына зор мақтанышпен жеткізу – ұлт болмысын, ұлт мәдениетін танытудың бір жолы. Қазірде кейбір этноатаулар қоғамдық қарым-қатынас кезінде белсенді қолданылмаса да, бұл сөздердің дені диалектілік лексикада, тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдердің құрамында, тарихи көркем шығарма тілінде, ауыз әдебиеті, фольклор мен эпос тілінде сақталған.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде қалыңмал мен қыз жасауының алатын орны ерекше. Қалыңмал – қазақ халқының бұрыннан келе жатқан салты. Деректерге қарағанда қазақ арасындағы қалыңмал есебінде бұрын-соңды төрт түлік мал (түйе, жылқы, ірі қара қой) мал және белгіленген малға қоса құл мен күн беру де әдеті болған. Мәселен, «Қыз Жібек» жырында Төлегеннің жолдасы Шегенің: *«Енді отырыс болмасын, Құдаларға барайық, Барып бедел салайық, Мал жеткенше мал беріп, Малға қоса жан беріп, Құдаларды алайық...»* деген жыр жолдары осы пікірді растайды. Фольклорлық мұрамызда қалыңмалдың ізін көптеп табуымызға болады, мысалы: *«Жылама, бикем, жылама! Көзіңнің жасын бұлама! Ұл боп тусаң әуелден, Сені мұндай қыла ма? Бүркендіріп қоя ма? Көзді жаспен бояма. Біз бермейік десек те, Мал бергенін қоя ма!»* (жұбату). *«Кигенім басымдағы аты сусар, Көп жылқы көкалалы көлде жусар. Мінекей қалыңмалға сатып мені. Алпауыт шой қараға болдым душар»* (сыңсу). Қалыңмалдың халықтың тұрмыс-тіршілігінде алатын орны көптеген тарихи көркем шығармаларда да көрсетіледі: *«Қыз қайғысын тыңдаушылардың ой-санасына шегелей жырлады. Қайтады күз болғанда қараша қаз, Айттырған Сұлушапты сұр қасқа таз. Қайғысы қара нарға жүк болғандай, Мал алған қызын сатып әкесі мәз!»*

Осы тұста Артықбай батыр өз басындағы қайғысынан хабар бергендей болып: – Қыз баланы қор қылатын қалың мал зой, – деді» (Ғ. Мүсірепов. Ұлпан). «Жылқы бағып жүріп, қалың беріп, қатын алдым» (Ж. Аймауытов. Ақбілек).

Қалың ұғымы этнографиялық термин ретінде көптеген түркі тілдерінде кездеседі. Мысалы, Д.Е. Еремеев: «В лексикон древних тюрков вошло и несколько китайских слов: *битик, калын* (калым, выкуп за невесту) ...» деген мәлімет береді [2, 17 б.]. Қалың: *қалің, қалиң* – калым, выкуп за невесту, приданное; *қалың берсе қыз алыр* [3, 382 б.]. А.Л. Будагов *қалың және қалың мал* ұғымдарын: 1. татар тілінде *калымь*, қырғыз тілінде *қалын, қалын мал* – приданное или выкуп за невесту; 2. алтай тілінде *қалың* – плата известной ценности, стоимость, цена товара, выкуп (в меновой торговле); шағатай тілінде *қалын* – деньги, посылаемые во время женитьбы за сватовство [4, 23-25 б.].

Е.Жанпейісов аталмыш ұғымға кеңінен түсінік береді: «..семантическая связь лексемы *қалың* и формы *калань* в казахско-монгольском словаре просматривается более четко: Қалыңмал – *сүймал*, қалың беру – *сүй өгэх*. Сүй – пошлина, *гааль сүй* парн. пошлина. 2) уст. калым, *сүй тавих* – давать калым. Таким образом, исходя из приведенных лингвистических данных, можно предположить, что слово *қалың~калын* семантически родственно формам *калань / калан* и *гаал* [5, 100 б.].

Қалың малдың басты бөлімдері: 1. *Бас жақсы*, яғни ең асылы. Қазақтар күйеу жігіттен сол кездерде аса өмірлік мәні болған төрт түрлі зат алатын: а) құралайды көзге ататын мылтық; ә) сол кездегі барымта, өзара қырғи-қабақ жағдайда мейлінше зәру затсауыт; б) талай қиын-қыстау жағдайда ілдіртпей алып шығатын, қашса көз жаздырып, қуса құтқармайтын текті арғымақ; в) тұлғасы, түрі мен күші жағынан өте сирек кездесетін, көшпелі тұрмысқа, әсіресе басын бәске тігіп, бір жерден екінші жерге ауысып, із кестіріп жүретін жортуылшылар мен барымташыларға өте ыңғайлы мая. Қазақ тіліндегі зергерлік атауларды арнайы зерттеген Р. Шойбеков бұл атаудың мәнін толығырақ ашады: «Бас жақсы – сәукеленің әшекей бұйымдары, асыл тастардың жиынтығы. Сәукеленің әшекей заттары көп болғандықтан, әрі олар қымбатқа түсетіндіктен, ертеде күйеу жағы қалыңмалдан тыс сәукеленің құнын төлеген. Ол төлем халықтың тілінде сәукеле әшекейлерінің жиынтық атауымен бас жақсы деп айтылған» [6, 18 б.]. 2. *Қара мал*, күйеу жігіттің нақ құда түскен кезде төлейтін шығыны, яғни қалыңдықтың құны іспетті қазіргі айтып жүрген қалың малдың ең ірі, іргелі бөлігі. 3. *Ілу* – күйеу жігіттің қалыңдығына алғаш барып,

алғаш көрісуіне жол ашатын кәдесі. Ілу сый – күйеу есік аша келгенде әкелетін қалыңмалдың басы. Қыз әкесі берген киіт сыйдың қарымтасы, қаруы. Е. Жанпейісов ілу сөзінің төркіні моңғолдық деп қарайды (өлгий// елгей – күміс ия алтын жамбы > ілу) [5, 80 б.]. 4. *Той малы* – неке қиярға дейінгі салтанатқа жұмсалатын кәде. 5. *Сүт ақы* – ана сүтінің өтемі. Ол бір түйеден жеті түйеге дейін жетеді. 6. *Жігіт түйе, қалым түйе*, яғни қос түйе. Кедейлер үшін бала қалыңмал деп аталатын түрі, 5, 10, тіпті 15 мал бір текті малдың орнына жүреді. Ал ең жарлы-жақыбайлар небәрі 10 ірі қарадан аспайтындай дөңгелек қалыңмал береді [7, 35 б.]. *Жанама жақсы* – қалыңмалдың орта тобы. *Аяқ жақсы* – қалыңмалдың соңғы тобы. Байқап отырғанымыздай, мәдениетке тән жүйелілік, біртұтастық, жіктелімдік сипат бар. Мысалы: бас жақсы, жанама жақсы, аяқ жақсы. *Өлі-тірісі* – тірісі – қалыңмалдың аяқты түрі, өлісі – жыртыс, жасау сияқты қымбат бұйымдар. *Ауыл айбанасы* – күйеудің ұрын барғанда қалыңдықтың ата-анасына апаратын сыйы. *Ентікпе* – күйеу ұрын келгенде жеңгелердің алдынан жүгіріп шығып алатын алғашқы ырым сыйы. *Жыртыс сый* – күйеу есік аша келгенде қалыңдық жағындағы жол ашатын кісілерге арнап әкелген шапан, көйлек орнына өтетін маталар. Жасау сый, жасау мата – келіннің көрпе-төсек, киім-кешегіне деп әкелінетін мата [8, 410 б.]. «Қалмады баста бөрік, белде белбеу, жеңгесін қызды ауылдың сыйлай-сыйлай...» деген ән шумақтары жоғарыда аталған қалың мен кәделерді аңғартса керек.

Қалыңмал құны шамамен 100, 77, 67, 57, 47, 37, 27, 17, 9 және бір жиырма, екі жиырма (әр сандық көрсеткіштің өзіндік мағынасы бар) және т.б. сияқты мөлшерде белгіленетін болған. Алайда, өзара қалың алыспайтын «бел құда» ұғымы қазақ, қырғыз, түркмен арасында да болған. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы Қарабай мен Сарыбайдың тумаған балаларын атастыруы: «*Алланың әміріне көніселік, Көздің қыры түскенін көріселік. Ұл туарда, қыз туар заман болса, Вагдамен қалыңсыз беріселік*», - бел құдалықтың айғағы (Батырлар жыры, т.1.). Қазіргі таңда қалыңмал архетипі этнографияда жаңғыртылып түсіндіріліп жүр, халық оны үйлену ғұрпының ажырамас бөлігі ретіндегі символдық мәнін ғана ұстанады.

Жасау – ұзатылатын қызға берілетін, сыйға тартатын дүние мүлік, қыздың еншісі. Жасау беру салты халқымыздың дәстүрлі мәдениетін танытатын ұғым. Көрнекті этнограф Г. Бонч-Осмоловский арабтың *джис* («приданный» мағынасындағы) және татардың *ау* («үй») сөздерінің бірігуінен жасалған деп түсіндіреді. *Жасау* сөзі таза түркі тілдерінің топырағында қалыптасқан өзіміздің көне төл сөзіміз. Көне

түркі тіліндегі «үй», «отау», «киіз үй» мағынасын білдіретін *ev, eb, ef, ij iv* тұлғаларының бірі [9, 189 б.] «жаңа», «су жаңа» мағынасындағы *jas* [9, 245 б.] сөзімен бірігуімен туындаса керек. Яғни жаңа үйленген жастар үшін арнайы жасалған «*жас үй*», «*жаңа отау*».

Жылда-жылда боғжама Бояушы едім, жар-жар-ау, Бір міндеттен құтылдым, Десін шешең, жар-жар-ау (жар-жар). Осы жар-жардағы *боғжама* сөзін Э. Севортян көне түркілік *боғ* сөзінен өрбітеді, оған - *а және* - мақ *жұрнақтарының қосылуымен* жасалған «байлау» мағыналы етістік екенін атап өтеді және *боғ* түбірінің мынадай мағыналарын көрсетеді: I.1. завязывать; 2. узел. 3. упакованные для перевозки вещи, связанный пакет. 4. крышка, обертка, кора дерева скатерть. 5. дорожная сумка. II.1. вязать, связывать, завязывать. 2. перен. сковывать, стеснять [10, 166 б.]. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі *боғ* – «қыз жасауы, түйлетін орамал», қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде *жам* – «дүние, мүлік, ыдыс-аяқ» деп түсіндіреді. Ал Л.З. Будагов сөздігінде: *Боқша* – сверток для платья (род шерстяного чемодана) деп сипатталады [4.1, 455 б.]. Парсыша-қазақша сөздікте *жаме* – киімдеген мағынаны ашады. Академик Ә.Қайдаров бұл сөздің I компонентін моңғол тіліндегі «қоржын» мағынасын білдіретін *боғц* сөзімен байланыстырады, ал екінші компонентін парсы тілінің «киім-кешек» мағынасын білдіретін *жама* сөзімен байланыстырып, «қыз жасауы» деген мағынаны білдіреді» дейді [11, 117 б.]. Сонымен бірге моңғол тілінде *боғ* сөзімен түбірлес «Қалың мал, яғни күйеу жағынан қыз жағына беруге келіскен мал», «дүние» мағынасын білдіретін *богт* сөзі де кездеседі [12, 77 б.]. Қорыта келе, «түйін» мағынасын білдіретін *боғ*, «қоржын» мағынасындағы *боғц*, «қалың мал», «дүние» мағынасын білдіретін *богт*, «түйіншек, пакет» мағынасындағы *боқша*, «қыз жасауы» мағынасын білдіретін *боғжама* сөздері – бәрі *боғ* түбірінен пайда болған деген тұжырым жасауға болады.

Қазақ арасында ұзатылған қызға берілетін жасаудың молдығын, оның құрамында бірнеше жетімдердің де болатындығын қазақ эпостарында, мысалы, «Қыз Жібек» жырында Төлеген өлген соң, әмеңгерлік әдет бойынша Жібекті Сансызбай алып, оның жасауын 80 нарға арттырып, *бес жетім*, алтындаған отау және тоғыз жорға беріп жөнелткендігі жырланады (Батырлар жыры, 1 т.). *Бес жетім* атауының мағынасы туралы академик Р. Сыздық: «бес сірә (бас) болар, жетім де ұзатылған қыздың жасауына қосып беретін құл немесе құлдар (бесеу

болса). Бұрынғы қазақ салтында ұзатылған қызға жасаудан өзге малшы-жалшы, құл-құтан қоса беретін дәстүр болғаны мәлім» - дейді [13, 81 б.]. Осы пікірді «Қобыланды батыр» жырының да мынадай деректері дәйектейді:

Екі пенде әкелдім,
Берсем сені күйеуге

Бес жетімің еткендей, - дейді (ҚБ-3, 45).

Мұндағы **екі пенде** деп тұрғандары – қапыда қолға түскен екі тұтқын батыр Қобыланды мен Қараман. Көбіктінің қолына түскенде қызына: «Сені күйеуге бере қалсам, осы екеуін саған құл етіп беремін» (ҚБ-3, 48), - дейді. Тіліміздегі **жетім** сөзі әке-шешесіздікті, панасыздықты білдіреді, ертеректе жетімдерге пана болып, күнелтер өмір тек байдың қоластындағы күтушілік немесе күндік қызмет болған. «Қобыланды батыр» жырында былай суреттеледі:

Қырық **құл** мен қырық *күң*
Қосып берді қызына (ҚБ-3, 21).

Ұзатылатын қыздың қайын жұртына күтушілерімен бірге аттануы «бес жетім» этноатауының сырын танытып тұр. Патриалхалды құлдықтың жойылмай тұрған кезінде бай-сұлтандар жасау құрамына қару-жарақ, құл, күң (еркек жетім, қыз жетім) беру, ал сәукеле (XIX ғ. екінші жартысында сирей бастады), отау, көш көлігін, төрт түліктен малданатын мал тұқымын, төсек-орын, төсеніш, киім-кешек, ыдыс-аяқ т. б. уақ-түйек, әшекей бұйымдарын беру әдеттегі жағдай болса, XIX ғасырдың соңынан бастап ірі байлар арасында күймелі жеңіл арба (трэшпенке, пәуеске) іс машина, самаурын беру орын алды. Сәукеле, отау, күміс, іс машина және самаурыннан басқасы бірнешедең, көбінесе тоғыз-тоғыздан, тіпті он рет тоғызға дейін жететін [14, 234 б.] .

Халықтың сан ғасырлық көрген-білгенін, бастан кешкен оқиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта, өмірде үнемі қайталанып тұратын оқиғалармен, құбылыстармен байланысты туған сөздің тобықтай түйіні «*күйеу – жолдасымен, қыз – жасауымен*», «*отаулап берген қыздың отын, суы аз болмас*», «*бастапқы қызыңды жасауымен ұзат, соңғы қызыңның өтеуіне жақсы*», «*жақсы қыздың жасауын жақын-жаран жасайды, жаман қыздың жасауын сұран-тілен жасайды*» деген мақал-мәтелдерден көрініс тапқан-ды. Кең байтақ Қазақстан бойынша ежелден бері келе жатқан жасаудың мөлшері мен құрамы туралы толық мағлұматты жеке аймақтарға байланысты жазылған әдеби мұралар мен мұрағат деректерінен табудамыз.

Ы. Алтынсариннің жазбаларына үнілсек, барлық қыздардың жасаулары бірдей бола бермеген: «Ол қызының жасауына үй және жасау артатын 25 түйе кәнауыздан, жібектен, жай маталардан тігілген 125 шапан, 50 кілем, оның 20-сы үлкен, қымбат кілемдер де, қалғандары орташа кілемдер; 25 ішік, оның біреуі жанат ішік, 10 түлкі ішік, қалғандары қасқыр, қарсақ ішіктер, бәрі де мауытпен, жібекпен тысталған; 300 сомдық отау, 5 ат, оның екеуі қызы мінетін жорға, жүз сомдық ат-тұрман, төсек-орын, бірнеше көрпе, көйлектер берді, бұлардан басқа тағы да, бағасы ең кемі 400 сом тұратын, аяқ-табақ, киіз сияқты шаруашылық заттар берді» [15, 179 б.]. Қыз жасауының қайын жұртындағы ерекше орны мен бағасы туралы халқымызда «жасауды алты жастан жинасаң асады, жеті жастан жинасаң жетеді» деген аталы сөз қалыптасқан. Қалыңдықтың жасауы қайын жұртына өз елінің әлеуметтік жағдайын, ауқатын, әке-шешесінің байлығын, руының тұрмысын танытқан. Жасау құрамына күйеудің туған-туысқандарына арналған сыйлықтар да кірген. Тарихи деректерде ұзатар қызына жасатқан ақ отауы сәндігі жағынан хан-сұлтандардың ордасынан асып түсетін және отауы ерекше салтанатты болсын деп маңдайшасын борлатып, керегелерін оюлату үшін бар малын жұмсап, кедейленіп қалғандардың да болғаны туралы мәліметтер кездеседі [16]. Сонымен қатар, *ат келіншек* (этногр.) – отаусыз, жасаусыз түскен келіншек деген де түсінік беріледі [8, 398 б.].

Қазіргі таңда әйелді малға сату мүлдем жойылғанмен, қыз балаға жасау беруге ешуақытта тыйым салынған емес. Жасаудың құрамында жаңа құрылған жас отбасының тек өзіне керекті дүние-мүліктің болуы, бастапқыдай күйеу туыстарына арналған көптеген сыйлықтардың мүлдем жойылуы да заңдылық. Заманауи экономикалық және мәдени өзгерістер және ақша капиталының әсері жасау құрамының да өзгеруіне ықпалын тигізгенімен, қызға жасау беру дәстүрі әлі күнге дейін сақталып келеді.

Заман ағымына, қоғам идеологиясына орай салт-дәстүрге азды-көпті өзгерістер еніп, қайта жаңғыруда. ХХ ғасырдың басында жазылған алғашқы романдардың басты тақырыбы – қазақ қызының бас бостандығы, әйел теңсіздігі, қалыңға сатылған қыздардың қаралы тағдыры болды. С. Көбевтің «Қалың мал», С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романдары қалың малға сатылған қыздардың тағдырын көрсете білді. «*Оқығандардың үйленгендері де бір түрлі «құда түсер, қол ұстатар, шаш сипар, ілу жырттыс, кит-сит, кәде-сәде» дегеннің бір де бірі жоқ. Томаға-тұйық үйге алып келіп, қонақ шақырады екен. Қыз ибасы да, қынамендесі де, тойы да – сол*» (Ж. Аймауытов. Ақбілек).

Ұлттық дүниетаным, қоғамдық сана әр кезеңде өзгерістерге ұшырағанын аталмыш мысалдан-ақ тұжырымдауға болады, алайда тәуелсіздікке қолымыз жеткелі ұлт ерекшелігін танытатын салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымыз қайта жаңғыруда. Ғаламтор желісінде «Қалыңмал қызды сату ма, әлде салт-дәстүрдің сақталуы ма?» сауалнамасы: 1. қалыңмал – ол қалыңдықты сатып алу емес, рулық тұтастықты, ұзатылған қыз бала мен келін алып отырған құдалар арасындағы жөн-жоралғының алғашқы баспалдағы; 2. үй болып, шаңырақ көтеріп, әлеумет санатына қосылып жатқан екі жастың мүлкі; 3. бұл – салтымыздың жастар арасында танылмай, сөніп бара жатқанын, әр аймақта әртүрлі көрініс табуын айғақтайды [17].

Қорыта келгенде, бұрынғы қыз ұзату, үйлену ғұрпының қазіргі қыз ұзату, үйлену ғұрпынан айырмашылығы өте көп. Ертеректе көп қыздар мен жігіттер ата-аналарының қалауымен бас қосқан. Тіпті өзінен көп үлкен шалға малға жығып ұзатылған мәліметтер де баршылық. Қыз өзге елге ұзатыларда, әкесі ауыл сыртына, көрінбейтін жерге кетіп қалған. Қазіргі таңда ОҚО-да бұрынғы салттың көбі сақталған: қызға әкелетін қалыңмал, қызға берілетін жасау, сыңсу айту, тіпті қазір ұзатылған қыздың өзі айту сәнге айналған. Сонымен қатар, Еуропа елдерінен келген дәстүрлер де көрініс табуда: қыздың әкесімен соңғы вальс билеуі, күйеу жігітті түрлі сынақтардан өткізу, ұзату тойында қыздың гүл шоғын тұрмыс құрмаған құрбыларына лақтыруы және т.б. Адамзатқа белгісіз күнде өзгеріске толы заманда ұлттың тарихи-мәдени дүниетанымын сақтап қалу аса маңызды. Ұлтымыздың мәдени құндылықтары тілдік бірліктер мен бөлшектер құрамында – лексикалық қорда, мақал-мәтел, нақыл сөз түрінде жатталып сақталып, фольклор мен көркем әдебиетте көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Назарбаев Н. Құшағымыз бауырларымызға айқара ашық// Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайы(құжаттар жинағы) – Алматы: Атамұра,1993. – 280 б.

2 Еремеев Д. Е. На стыке Азии и Европы. – М., 1980. –236 с.

3 Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 3-т. 1997. – Б.73

4 Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Спб.,1869,1871. – Т.1,2. – Б.83

5 Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова). – Алма-Ата, 1989. – 288 с.

6 ШойбековР.Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы: Ғылым,1991. – Б.42

7 Баллюзек Л.Ф. Кіші Орда қазақтарында заң ретінде жүрген, тіпті қазір де кездесетін халықтық дәстүрлер. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 112 б.

8 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.

- 9 Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 615 с.
- 10 Сэвортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М, 1980. – С.175
- 11 Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата, 1958. – 176 с.
- 12 Базылхан Б. Монгол-казах толь. – Өлгей, 1984. – 962 б.
- 13 Сыздыкова Р. Сөздер сөйлейді. 2-басылуы. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
- 14 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.
- 15 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, хаттар, очерктер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
- 16 Лазаревский Ф. Свадебные обычаи у киргизов Оренбургского ведомства, «Московские ведомости», 1862. - №154. – С.82
- 17 Қыздың құны немесе қалыңмал: қызды сату ма, әлде салт-дәстүр ме? [Электронды ресурс] <https://www.qamshy.kz/. 26.02.2019>.

Резюме

В статье рассматривается связь свадебнообрядового фольклора с бытом и с этнокультурным менталитетом народа, в частности, слов «қалыңмал» и «жасау» со стороны этимологического происхождения и этнолингвистики.

Resume

The author of the article examines the relations of wedding ritual folklore with life and with the ethnocultural mentality of the people and particularly the words «kalynmal» and «jasay» from the side of ethno linguistics, etymological origin.

**М. ӘУЕЗОВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ
ПСИХОЛОГИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫНДЫҚПЕН
БЕЙНЕЛЕНУІ**

Ж.Т. МҰХАМЕТЖАН

докторант

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Аннотация

Мақалада Мұхтар Әуезовтің көркем әдебиеттегі бейнесінің сомдалуы туралы сөз болады. Қазіргі қазақ прозасында Мұхтар Әуезовтің әдеби кейіпкер ретінде бейнеленуі, жазушының шығармашылық психологиясының шындықпен жанаса суреттелуі жайында бағамдалады. Мақалада К. Оразалиннің «Абайдан соң», Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» шығармаларындағы білімі мен білігі қатар суреттелген Әуезов бейнесінің шебер өрілгені пайымдалған.

Түйін сөздер: шығармашылық психология, әдебиет, көркем шығарма, проза, тарихи тұлға.

Адамзат тарихындағы аса дарынды ақын-жазушылардың шығармашылық туындылары мен олардың дүниетаным көзқарастары, қоғамдық-әлеуметтік қызметі өз ұлты ғана емес, бүкіл адамзат ұрпақтарын мәңгілік қанаттандыратын, тәрбиелейтін ұлағат қазынасы тұрғысында ұлықталады. Бұл орайда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың БҰҰЮНЕСКО шешімімен әлемдік деңгейде өткізілген 150 жылдық мерейтойы салтанатты мәжілісінде жасаған «Абай туралы сөз» атты баяндамасындағы пікірінің көрнекті тарихи тұлғаларды бағалау, тану көзқарастарының маңыздылығын дәйектейді:

«Ерекше жағдай ерекше ізденістер мен ерекше әрекеттерге бастайтыны белгілі. Ерен талант пен ерен жігер де сондайда керек. Әрдайым алға ұмтылып, биікке ұмсынған адамзат нәсілі ешқашан толас таппаған және таппайтын рухани күресіне адастырмас нысана, алжастырмас бағдар сілтеп бере алатын көреген көсем тұлғаларды әрдайым сусай аңсаған әрдайым төбесіне көтере құрметтеген» [1, 11-12 б.].

Демек, адамзат өркениетіне аса зор үлес қосқан көрнекті тұлғалар туралы жазылған туындыларды ұрпақтардың оқуы, өздерінің дүниетанымын тереңдетуге, өзіндік ізденістеріне бағдар етуі маңыздылығымен ерекшеленеді.

Қазақ халқының мыңжылдықтар белестерінен өткен қалыптасу, даму жолында өздерінің аса қажырлы қызметімен ұрпақтардың рухани санасын жетілдіруге, ұлттың рухтың қуатын нығайтуға ықпал еткен тарихи тұлғалар ұлағаты мәңгілік ұлықталады. Олардың өздері өмір сүрген кезеңдерінде де, кейінгі ғасырларда да жасаған еңбектері адамдарды жасампаздыққа ұмтылдырады, болашақтың бақытына сендіреді, ұрпақтардың ұлтына да, жалпы адамзатқа да адал қызмет ететін адамгершілік-имандылық, гуманистік ұстанымын қалыптастырады. Көрнекті философ-ғалым, Абайтанушы Ғ. Есімнің пікірі де ғылыми және қоғамдық көзқарас бірлігін аңғартады: «Тұлға әр ұрпаққа ұстаз болмақ, сондықтан Тұлғаны құрметтеу – әрбір адамның өзін, туған жерін, елін, бүгінгі өмірі мен ертеңгі болашағын құрметтеу» [2, 5 б.].

Ұлттық және әлемдік рухани құндылықтарға елеулі үлес қосқан тарихи тұлғалардың, оның ішінде Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің әдеби және ғылыми мұрасы адамзат өркениетінің ортақ қазынасы болып бағаланады. Ал, тарихи тұлғалардың көркем әдебиет шығармаларында бейнеленуі – классикалық әдебиет дәстүрінің көрсеткіші.

Прозалық шығармалардағы Мұхтар Әуезовтің сөйлеу мәдениетінің шешендік өнерінің бейнеленуі білімі мен білігі сабақтасқан дара дарын күдіретін тарихи-әдеби тұтастықпен таныту көрсеткіші қатарында танылады. Қазіргі қазақ прозасы шығармаларында Мұхтар Әуезовтің әдеби кейіпкер тұғырында бейнеленуі көркемдік ақыл-ой алыптарын шығармашылық өнер психологиясы заңдылығы бойынша танытудың көрнекті көрсеткіші болып сөз-өнері дамуы үдерісінде жалғаса береді.

Көркем бейненің тарихи деректер аясындағы өмірлік шындықты негізге ала бейнеленуі қаламгердің шеберлік ұстанымын танытады. Көркем бейненің сомдалуында кезең шындығын танытатын тарихи-элеуметтік оқиғалар, өмірде болған адамдар кейіпкердің барлық іс-әрекеттерімен сабақтаса өріліп отырады. Жазушы К. Оразалин «Абайдан соң» романының үшінші кітабында тарихи поэтикадағы қалыптасқан үрдісті өзіндік қаламгерлік мәнерімен жалғастырған. Романның үш бөлімнен құралған композициясында Мұхтар Әуезовтің 1914-1917 жылдар аралығындағы өмір кезеңіндегі іс-әрекеттерінің

қоғамдық-әлеуметтік қайраткерлігі және жазушылық қаламгерлігі қалыптаса бастауы екендігін көркем шындықпен бейнелеген.

Жазушы К. Оразалиннің романдағы Мұхтар Әуезов өмірінің 1914-1917 жж. арасындағы кезеңінің бейнеленуінен өмірлік шындықты көркемдік шындыққа сабақтастырудың үлгісін көреміз. Бұл – қазіргі қазақ әдебиеті дамуындағы үздіксіз жалғасып келе жатқан шығармашылық үрдістің көрінісі.

«Абайдан соң» роман-тетралогиясының 2-кітабының барлық бөлімдеріндегі («Көксеңгірде», «Бәсекеде», «Белестерде») әртүрлі әлеуметтік мәнді оқиғалар арасында жүрген Мұхтардың үнемі толғаныстар торлаған психологиялық жай-күйіне тұрақты орын берілген. Өмір сырларын және кітапты оқуды қайраткерлік және шығармашылық жолында тоғыстырып, тұтастандырып ұстанған жас жігіт Мұхтардың осындай психологиялық хал-ахуалының барлық уақытта да тұрақты сақтанған оқырман көңіліне ұялатады:

«Мұхтар кейде кітапты қолына алғанмен, ел ішіндегі өмір көріністері өзін жетектеп әкетіп, айтыс пен тартыстың даң-дұннан босана алмай қалады. Шытырман оқиғалардың ортасында қалған сол сәттерде тек Абайдың өсиетіне ғана сүйеніп босанып кететін көздері аз емес.

Бүгінгі толғаныста да оның ақылшысы Абайдың өзі. Мейлі кітап оқысын, не көріп, білгенін есіне алсын, әйтеуір жалғызсыраған сәті болған емес» [3, 9-б.].

Мұхтар Әуезов – хакім Абай шығармашылығы ықпалын өзінің табиғи дарынымен ұштастырған дана тұлға. Есін білгелі Абайдың өлеңдерін жаттап, хакімнің адамдардың ой-санасын баураған адамгершілік ұлағатын санасына сіңіріп өскен. Роман композициясындағы үш бөлімде («Көксеңгірде», «Бәсекеде», «Белестерде») де Абайдың балаларымен, немерелерімен, туған інілерімен, ағайын-туыстарымен, араласқан адамдармен сөйлесе жүріп, хакімнің тағылымына сәйкес өзі де қалыптаса бастайтынын оқимыз.

Әсіресе, Абаймен алысып өскен ел жуандары іс-әрекеттері ызғарын да сезеді. Сонымен бірге, Ресей империясының отаршыл саясатын жүргізуші жергілікті орыс және қазақ билеушілерінің зорлық-зомбылықтарын, озбырлықтарын да байқайды. Абайды күйзелткен қазақ халқы тағдырындағы зардапты жағдайларға іштей күңіренеді, күйзеледі.

Мұхтар Әуезов – қазақ тарихындағы бұрынғы-соңғы абыз-даналар дәстүрінің жалғасқан тұлғасы. Қорқыттың, Асан Қайғының, Бұқардың, Абайдың және т.б. ойшыл-абыздардың, би-шешендердің, зар заман

ақындарының болжалды түйсінумен қазақ халқының отарлау, ғаламдасу ықпалдарынан болатын азапты тағдырын ойлап тітіркену, шошыну сезімдері дана Мұхтарда да болғаны ақиқат. Мысалы, жазушы романда Қоянды жәрмеңкесі болып жатқан сәттегі көңіл-күй алаңдауын, тітіркенуін психологиялық сипатымен беруге тырысқан:

«Қоянды үстін басып жатқан қою мұнар жақындаған сайын шаң-тозаңға айналып, жүрісті де ауырлата бастады. Жер бетін жалпағынан басқан жәрмеңкештердің асығыс-қарбалас қауырт қозғалысы аңызак шақырып, алға ұмсына түскенмен желсіз тынық қапырық ауа еңсені де көтертпей, беймәлім тұңғиық тереңіне сүңгітіп жіберуге әкеле жатқандай бір белгісіздікке жетектейді. Мұтарға ана қою мұнар көтеріле ұшқан шаңыт тек Қоянды жәрмеңкесінің үстінде ғана басып жатқан сияктанып көрінбейді. Ол бүкіл қазақ даласын тұншықтыра ел тынысын тарылтып, қос өкпеден қол салғанға ұқсайды. Шиқыл мен сықыр, пыр-пыр мен сыр-сыр бір-бірімен алмасады да, айналадағы шаң-шұң, даң-дүңмен араласып, дәлді бірін тап басып, айырып болмайтын қым-қуыт дыбыстар Мұхтардың көңіліндегі көріністерге ұштасып, ақыры алдағы мұнартқан шаңытқа тіреле беріп отырды» [3, 276 б.] Бұл – көркем бейненің жан-жүйесіндегі алаңжар көңіл-күй ахуалының ұлтын сүйген шынайы перзенттік-азаматтық болмысына тән жағдай.

Көркем бейненің жан әлеміндегі сезім құбылыстарын жазушы шынайы болмысымен танытуға күш салады. Мысалы романның барлық бөлімдерінде де негізгі оқиғалармен бірге Мұхтардың Кәмешке (Мағауияның қызы) және қыздың да бір-біріне деген ынтызар көңілдерінің толғаныстары егізделе өріліп отырады.

«Кәмеш Мұсабайдың жуан әрі қолында ұлықтық күші бар адамның баласына айттырылып отырған қалыңдығы» [3, 28 б.] болса да, екеуі де бір-біріне ынтықтығын тоқтата алмайды.

Мұхтар өзінің Кәмешті ұнатуын да хакім Абайдың Тоғжанға, Әйгерімге ғашық болған тағдырымен үндестіре қарайды:

«Үлкендердің айтуына қарағанда, Абай Сүйіндіктің Тоғжан деген қызына ғашық болған. Сол сүйікті Тоғжанға осы Ботақан ошағынан барғанын естіген еді. Міне, енді бұл да сол Ботақан ошағынан Абай немересі, Кәмешті іздеп келе жатыр. «Неткен тағдырлар», - деп ойлады осы жерде Абайды да есіне түсірген Мұхтар. – Шүкіман атын өзгертіп «Әйгерім» қоюы да тапқырлық-ау. Сол Әйгерім де Абайға Тоғжан бола алмаған. Шіркін, махаббат, сен неге осыншама жүректің құдіретті билеушісі болдың екен?» [3, 35 б.]. Хакім Абайдың жан-жүйесін бір көргеннен баурап, көзіне ғашығы Тоғжандай болып көрінген сол

Әйгерім, Тоғжан әжелерін көрген жас алатыны Мұхтар Әуезовке тән суреткер жазушы және ғұлама оқымысты, сонымен бірге қоғам қайраткері тұрғысындағы тұрпатын даралайды.

Мұхтар Әуезовтің әдеби көркем бейнесі сомдалған романдар дана тұлғаның шығармашылық және қоғамдық-әлеуметтік қызметтері тұтасқан тұлғасын бейнелеудің алғашқы дәстүрін қалыптастыруымен маңызды. Себебі, ұлттық және әлемдік ақыл-ой алыбының әдеби-көркем бейнесі жаңа жазылатын туындыларды әлі де сомдалатыны анық.

Мұхтар Әуезов туралы прозалық шығармаларда тарихи тұлға ғұмырнамасының белгілі бір кезеңдерін қамтитын туындылардағы көркем бейне сомдау тәсілдері саралана байқалады. Суреткер өмірінің 40-50-жылдары кезеңдеріне арналған прозалық туындыларда қаламгерлер тұлғаның кемелденген, әлемге кеңінен танымал болған уақыт шындығы деректерін көз алдымызға әкеледі.

Мұхтар Әуезовтің 40-50-жылдары қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық (ол кезде С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік) университетінде қазақ фольклоры, КСРО халықтары әдебиеті, Абайтану пәндерінен дәрістер оқығаны мәлім.

Жазушы Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романында соғыстан кейін 1951 жылдары автордың қазақ ұлттық университетіндегі оқыған жылдарындағы Мұхтар Әуезовтің өздеріне дәрістер оқыған сәттерін қамтыған. Романда тарихи түп тұлғаны Мұхит Әуенов деп алады. Бұл – қаламгердің әдеби бейнені жасаудағы өзіндік тәсілі. Классикалық әдеби дәстүр жолында мұндай тәсілдер де қолданылады. Мысалы, жазушы Оразбек Сәрсенбаев тарихи тұлға Нартай Бекежановқа арналған «Шамшырақ» романында түптұлғаны Нартуған есімімен атап бейнелеген.

«Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы түптұлғаның ғұмырнамасындағы жылдар оқиғаларымен дәл келетін деректі нақтылық сақталған. Романның құрылысындағы университеттегі дәрістерге арналған сюжеттік бөліктерде автор суреткер жазушының дәрісханаға кірген сәттері мен лекциясын бастардағы көңіл-күйін де, жүрген жүрісі мен көпшілікпен дидарласар сәттегі бет-әлпет, кескін келбет құбылыстарын да («... Екі жақ самай шашы толқындай бұйраланып, қасқа маңдайы жарқырап орындарынан тұрып, көшемет көрсеткен студенттерге қайта-қайта бас иіп, жымия күлімдеп, сонысымен бәрімізді қуантып») [4, 70-б.] қалпын да бейнелейді.

Романдағы Мұхит Әуеновтің түптұлғасы – Мұхтар Әуезов. Жазушы тарихи тұлғаны әдеби көркем бейне тұғырында бейнелеуде

кейіпкер мен берер бағасы деушілер көп, яғни жалпы айтқанда, оны көркем мазмұн деп қабылдау жиі кездеседі. Образ – өмірді шығармашылық түрде жинақтап қорыта көрсету құралы деген пікірді де ұмытпаған жөн» [5, 84-86 б.б.].

Тарихи тұлғаның әдеби кейіпкер тұғырында бейнеленуінде қаламгерлер көркем шындықпен жинақтаудың әртүрлі әдіс-тәсілдерін қолданады. Жазушы Ә. Нұршайықовтың романында әдеби кейіпкер профессор Мұхит Әуеновтің Абай өлеңдерін («Қақталған ақ күмістей кең маңдайлы», «Аттың сыны» т.б.) талдау шеберлігін, өзінің «Ақын» («Абай») романын Ерболдың майданға апарып, соғыс жолдарында жауынгерлердің де оқығанын, қазір сол кітапты алып келгенін айтқанда әсерленген, тебіренген жағдайын да психологиялық сипатымен бейнелеген:

«Әуеновтің өңі күреңітіп, қозғалақтап қалды. Содан соң, сүйінші сұрағандай боп, өз қолының қос саусағымен тыныш тұрған етженділеу келген қыр мұрнын жебей сауып, жұлқып-жұлқып жіберді. Бұл оның қатты сүйсінгендегі немесе ерекше күйінгендегі әдеті еді» [4, 48 б.].

Жазушының әдеби көркем бейнені даралап сомдауда қолданатын дәстүрлі әдіс-тәсілдерінің қатарында жеке тұлға мен онымен қарым-қатынас жасайтын адамдар ортасын сабақтастыру көбірек қолданылады. Бұл романда автор Мұхит Әуенов пен студенттер қауымы қауышатын сәттердегі басты кейіпкердің сол көпшіліктің көз алдындағы көрінетін кескін-келбет құбылыстарын, жүріс-тұрыс қозғалыстарын, көңіл-күй әуендерін, т.б. барлығын да қатарлас қолданған.

Соғыс жылдарындағы майдан далаларында жауынгерлердің қолдарынан түспейін кітабы болған «Ақын» («Абай») романының сол жүріп келген сапары хақындағы басты кейіпкер Ерболдың жазбасы оқылғаннан кейін оған берген Мұхит Әуеновтің бағалауы («Пәлі, Ербол, сенің мынауың көркем шығарма ғой өзі, - деп мұрнын бір сипап қалды. – Мұны новелла десе де, естелік атаса да, немесе көркем очерк деуге де келеді») да суреткер-жазушылығы мен ғұлама ұстаздығы ұштасқан Мұхтар Әуезовтің көркем ойлау тереңдігіне негізделген.

Романдағы Мұхтар Әуезовтің көркем бейнесі арқылы жазушы шығармашылық тұлғаларға тән ұстаздық пен тәрбиешілік қайраткерлік қасиеттер тұтастығын дәлелдеген. Басты кейіпкер Ерболдың жазушылық қадамын бағалауы, оны жатақханаға орналастыруы, өз лекцияларын ғылыми-теориялық, әдістемелік тұрғыда мазмұнды өткізуі, еңбек тәртібіне асқан жауапкершілікпен қарайтыны, шешен, мазмұнды сөйлейтіні, студенттерді өзіне жақын тұтып, олармен жақын

достарынша сырласатыны, т.б. – барлығы да түптұлға (прототип) Мұхтар Әуезов тағылымын көркем шындықпен, эстетикалық ұстаныммен жазудың көрнекті тәсілі.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ ұлтының әлемге танылуында зор еңбек сіңірген суреткер жазушы Мұхтар Омарханұлының да өркениет кеңістігінен мәңгілік бейнелер қатарынан орын алғаны ақиқат. Шығармалары көптеген әлем халықтарының тілдеріне аударылған, сол арқылы өзі де, кейіпкерлері де адамзатқа танымал болған суреткер-жазушыны мәңгілік тарихи тұлға және көркем бейне тұғырында жан-жақты қарастырудың маңыздылығы үнемі күн тәртібінен түспейтіні анық. Бұл орайда әдебиеттанушы-ғалым профессор М.Мырзахметұлының пікірін бағдарымызға аламыз:

«Мұхтартану тарихын жасау арқылы кеменгер жазушының зерттеулері жайлы, қай проблеманы алдымен зерттеу нысанасына алып келесі мәселеге аяқ басудың жолын таппақпыз. Мұхтартану саласына бұл іспеттес ғылыми таным тұрғысынан қарап үңілу – қазіргі замандағы қазақ әдебиетінің небір күрделі мәселелерін танып-білуге, бағыт-бағдар бере алатын құбыланамамызға айналары хақ» [6, 42 б.].

Мұхтар Әуезовтің өмір жолы, шығармашылық және қоғамдық-әлеуметтік қызмет ұстанымы – өркениет кеңістігіндегі барлық тарихи тұлғалар тағдырымен үндес, тектес. Сөз өнері шығармашылығымен осындай тарихи тұлғалардың, дарынды ақын-жазушылардың көркем өнер туындыларында көркем бейнесін жасау – ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан үрдіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Абай туралы сөз. – Алматы: Рауан, 1995. – 160 б.
- 2 Есім Ғ. Тұлға философиясы // Егемен Қазақстан. – 14 мамыр, 2010. – № 184-186 (26032).
- 3 Оразалин К. Абайдан соң. – Алматы: Жазушы, 1987. – 424 б.
- 4 Нұршайықов Ә. Махаббат қызық мол жылдар. – Алматы: Жазушы, 2002. – 354 б.
- 5 Қабдолов З. Сөз өнері: Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1982. – 368 б.
- 6 Мырзахмет М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 192 б.

Резюме

Статья посвящена особенностям изображения образа Мухтара Ауэзова в художественной литературе.

Resume

The article is devoted to the peculiarities of the image of an image of Mukhtar Auevov in fiction.

**CULTURAL CONNOTATION OF COLOR IN THE ENGLISH
AND ITALIAN PHRASEOLOGICAL UNITS**

ZH.T. KULAKHMETOVA

Master of Humanitarian Sciences,
Senior lecturer of Foreign Languages Department,
Faculty of International Relations
L.N. Gumilyov Eurasian National University

A. KADYSKYZY

Master of Pedagogical Sciences,
Senior lecturer of Foreign Languages Department,
Faculty of International Relations
L.N. Gumilyov Eurasian National University

R.T. KHASENOVA

Master of Didactics of the Italian language,
Senior lecturer of Foreign Languages Department,
Faculty of International Relations
L.N. Gumilyov Eurasian National University

Annotation

The authors of this article consider the issues related to the representation of the phenomenon of color and its cultural connotation in the phraseological units of the English and Italian languages. The study of the color component provides a wealth of material for understanding the linguistic picture of the world and expands knowledge of the peculiarities of the relationship between language and the way of thinking.

The authors of this article identify the ways to transfer color perception in phraseology, determine the general and specific features in the language pictures of the world of the English and Italian languages.

Key words: color, connotation, phraseological units, culture, association, symbolic, semantics, origin

The current stage of development of linguistics is characterized by close attention to the study of various kinds of lexical associations or groups of words that have a strict system of organization, which is based on the term «color».

The peculiarity of color terms is most clearly manifested in the phraseological picture of the world due to the ability of a color lexeme to

vividly reflect the characteristics of the world perception and the world view of the people, including the influence of cultural, symbolic, psychological and other factors on the formation of their meanings.

Phraseological units are expressions that cannot be translated literally without losing the meaning of what has been said. They can be found in literature, in articles and films. That is, avoiding the study of phraseological units, you risk in some situations not to understand native speakers. They make our speech livelier and more vibrant, help to give bright emotional color.

Therefore, if one wants to be fluent in the foreign language, to be able to express his opinion beautifully and sound like a native speaker, he should make an effort and learn idioms, at least those that are used most often.

In the culture of different nations color systems appear alongside with the first cosmogonic symbols, with the first magical rites and rituals. Studies of the ancient cultures showed that even then special importance belonged to three colors- red, white and black, generally used in paintings on the walls of the caves. English ethnographer, sociologist and folklorist V.U. Turner wrote «the color triad «white - red – black» has an outstanding significance everywhere» [1, p 76].

The colors of the triad had a symbolic and magical meaning. Moreover, three colors have contradictory meanings in various religions and cultures.

Red color is the color of life-giving heat, light and the fire. That is why the sun is red, the dawn is red, and the gods giving warmth are also red. «Earth gods» - kings, emperors, kings, military leaders - also wore red robes.

Though all the above mentioned meanings of red are positive, they have a number of negative ones; outweigh in some cases the positive values. Red color also represents death, murder, sin, violence, retribution, demonic forces. This color is associated with aggression, carnal desires. It is a symbol of sin and shame.

It is the wide semantics of red color that caused the emergence of stable word combinations and phraseological expressions, containing this color. They appeared in various languages, including English and Italian.

One of the definitions of the concept red / rosso (red) - debt, deficit, loss - appeared due to the fact that the debit balance was recorded in red ink. This caused the appearance in the languages of such phraseological expressions as:

to come / to be out of the red(*English*) - *to get out of debt; cover deficit;*

go into the red / andare in rosso (*English/Italian*) - *bring a deficit, become unprofitable;*

to be in the red / essere in rosso (*English/Italian*) - *to be in debt, to be indebted:*

«... **believe me, we're pretty well in the red.**» ... *believe me, we got into debt*» [2, p 51].

In Roman Catholicism, red represents anger, one of the seven deadly sins.

Red is also associated with lust, passion, love and beauty.

Both **the Greeks and the Jews** considered red as a symbol of love, as well as a sacrifice.

Red is also used as a symbol of courage and sacrifice, linked to bloodshed in sacrifice or facing lethal danger.

In Christianity, red represents the color of Christian martyrs who have suffered death for their faith.

It is sometimes used for Holy Thursday and during the summer both red and white are the colors of Christmas.

The red color is associated with the active masculine male principle. It is the color of life, the fire of war, energy, danger and emotion. Red also means power, grandeur, festivity:

roll out the red carpet for smb (*English*) - *to build someone a solemn party,*

nascere col cintolo rosso (*Italian*) - *start in the shirt, to be a lucky person,*

avere molti globuli rossi (*Italian*) - *to be full-blooded, strong.*

Many phraseological units, containing in their semantics the color designation "red", were based on the feature of the object which is the part of this expression. Such combinations, as a rule, are universal, arose in languages independently from each other.

For example,

to become red as a lobster / diventare rosso come un gambero (*English/Italian*) - *to become red as a cancer,*

to get / have a red face (*English*) - **fare il viso rosso** (*Italian*) - *blush from embarrassment.*

On the one hand, one of the values of red color is associated with a purely physiological reaction of the organism (due to shame or embarrassment), and on the other hand, with a psychological sign associated with something unworthy, indecent, immoral and dishonorable.

Alongside with positively stained, there are negative meanings of the adjective «red» in phraseological theology and proverbs. Red color as a symbol of danger is in the following phraseological combinations:

to see the red light (*English*) - *to anticipate the approach of danger, troubles,*

a red-light district (*English*) - *a dangerous area.*

Sometimes it denotes negative emotions in such phraseological units as:

la carta non diventa rossa (*Italian*) - *paper will endure all,*

tutto il rosso sono ciglie (*Italian*) - *red viburnum, it tastes bitter; formalism,*

red-tape (*English*) - *bureaucracy, red tape.*

White color is the lightest of all colors, it carries light and, therefore, it does not «designate» color, it itself this color. That is why the garments of the heavenly gods and their earthly governors - kings, priests and nobles, are of white color. In rituals of all primitive people white color is used in the form of clothes, color and talismans as a sign of purification and familiarity with kindness. In ancient time, colorless or simply light substances were called white. Water was also considered as a white substance because it was associated with the benefits that water gives. And this fact explains the importance of white color as a symbol of purity and serenity, without sinfulness.

However, although among phraseological units containing a white component mainly predominate phraseological expressions with positive connotation, there are also negatively colored units, for example,

white slavery (*English*) - *trafficking in human beings, forced prostitution,*

tratte delle bianche (*Italian*) - *trafficking in slaves,*

bere bianco (*Italian*) - *fail,*

restare bianco e antico (*Italian*) - *stay with nothing.*

Many phraseological expressions of the English and the Italian languages have specific, idiomatic meanings.

In addition to international expressions such as:

dare carta bianca (*Italian*) - *give carte blanche,*

colletto bianco / white collar (*Italian*) - *white collar,*

In the Italian language there are special, idiomatic expressions with the word «white». For example,

di punto in bianco (*Italian*), which means «*suddenly, suddenly, unexpectedly*» (literally: «*from a white point*»).

Some etymologists believe that this unusual phrase has come from the old rules of ballistics - the science of the trajectory of projectiles. In the old days, the angle of the barrel, while shooting from the gun was determined by means of the square that had 12 different divisions (punti). And the position of the barrel at a certain angle was called according to the number of this division (il primo punto, il secondo punto).

Thus, the horizontal position of the trunk was called «**punto in bianco**», that is, the position at the zero marks. A «**tirare di punto in bianco**» meant «*to shoot from a horizontally located trunk*». But where is the connection between the horizontal trajectory of the projectile and the suddenness? The connection is the most immediate: when shooting from such a position, the rumble of a shot is practically not audible, and the projectile arrives unexpectedly, unlike a projectile flying along a parabola. Hence, the meaning of the expression is «*suddenly, suddenly, and unexpectedly*».

A football match that ends in a draw is called «**in bianco**» or «**incontro in bianco**».

Excessively scrupulous execution of all the prescribed duties which leads to paperwork and slows down the implementation of projects in practice, in Italy scornfully called **sciopero bianco** - *a white strike*.

Settimana bianca, the so-called «*white week*», in Italy is devoted entirely to skiing.

It is interesting to note that the green color of the grapes or the yellow color of the melon in the Italian language is denoted by white, which is reflected in the names of its varieties **uva bianca** and **melone bianco**.

An unusual, rare person has the equivalent in the Italian language and he is called **mosca bianca**, literally «*white fly*». The equivalent of this expression in the English language is the word **maverick**, that means «*individualist; a politician who does not belong to any of the active parties*».

To spend the night in white clothes - **passare una notte in bianco**, means «*to spend a sleepless night*». This expression was born in the early Middle Ages and related to the knight initiation rite. The future knight before the oath had to spend the whole night at the altar, dressed in white robes. This night wakefulness was called «**notte Bianca**». This combination corresponds to the English phrase «**white night**».

The White Paper is an official government document submitted to the House of Commons for review, it is a form of delegated legislation. Texts of international treaties and agreements to which Great Britain is a party are

published in the form of «White Books». Reports of royal commissions or special committees, ministries on specific issues are titled on a white cover.

The expression «**white supremacy**» with the meaning «*superiority of the white race*» is the main slogan of white racialists [white supremacists] and racist organizations in the United States.

Phraseology **white caps / horses** (*English*) - *white crests of buruns, lambs* - is found only in fiction stories:

«The wind is quite strong and there are **white horses** at sea. The wind grew stronger, and lambs appeared on the sea.» [3, p. 11]

Semantics of black color are mostly negative in the culture of different nations. It can be explained by physiological reasons. Black sky, darkness, deep holes, caves, gorges, decayed flesh, burnt wood, swamp mud - all this causes an instinctive fear and disgust in a person. Black absorbs the energy of a man and makes his vision impotent and entails danger.

In rituals and myths of ancient peoples, black color, as a symbol of evil, resists the white, as the color of good. In addition, black symbolizes pride, secret envy, malice, meanness and adultery.

The triad «red - white – black» is widely used in decorating art and advertising. Depending on the situation, this color can be gloomy, mourning and life-affirming. In some European countries, black is considered as a smart and elegant color.

The Italian designer and architect Laura Notaristefano, in her article «The use of color in a jewelry store» emphasized on some trends in the use of color in the exposition of jewelry: «The color should be used very carefully. We must always take into account what psychological affect can color produce on the client while he is looking at the shop window. Color greatly affects our psyche, dictates how to perceive the objects and the interior of the store dividing them into pleasant or unpleasant. Color can entice, induce us to stop, draw attention, or on the contrary, force us to leave the showcase ... ». [4, p. 126]

In her opinion, black is the color of twilight, the absolute. It cannot be used on large surfaces, but in small doses it enhances the neighboring colors. Black color, like white, being colorless, goes well with other colors.

Phraseological units with black color are quite versatile for many languages.

For example, in both the English and Italian languages there are such concepts as:

black ingratitude/ingritudine nero (*English/Italian*) - *black ingratitude*,

black as coal (*as ink, as night*)/ **nero come il carbone** (*come la notte*) -

(*English/Italian*) - *black as coal*.

Black color, as a rule, symbolizes misfortune, grief, mourning and death. So, in ancient Mexico, during the ritual of a person sacrifice, the face and hands of the priests were painted in black color. Black eyes are still considered as dangerous and envious. Sinister characters are usually dressed in black clothes whose appearance predicts death.

This meaning of black color is reflected in equivalent phraseological units of both languages, for example,

black-letter day/giornata nera (*English/Italian*) - *an unfortunate, unhappy, tragic day*,

to look black /essere nero (*English/Italian*) - *to look angry, gloomy, frown*.

So, comparing the color-coding system in the English and Italian languages, we can conclude that some phraseological expressions have common symbolic meanings in both languages. Though, there are also some differences and contradictions.

If English people are quite glad to be invited to a «**black tie party**», because it is a glamorous and pleasant event, Italian people are not so enthusiastic because it may be a party involving a coffin.

«**A white night**» is sleepless in Italy, but not in Britain. In the English language something is «**jet-black**» or «**black like coal**», in Italian it is «**black like ebony** or **like sin**» and so on.

The illogicality of some idioms can cause difficulties in memorizing them. For example, why is it said «to upset the apple cart» about the destruction of someone's plans in English? What is the reason for all those **apples** in the **cart**? Having learned the history of the idiom, everything becomes clear. J. Bruner says that 'although meanings are «in the mind,» they have their origins and their significance in the culture in which they are created'[5, p. 3]. And he adds, 'human beings do not terminate at their own skins; they are expressions of a culture' [6, p. 12]. In addition, reading the history of phraseological units and idioms allows their high-quality memorization.

Thus, the connection between the antiquity of the origin of color terms and the possibilities of its use in the composition of phraseological units was revealed. It was found that the older the term for color word, the more likely it is found in the structure of a large number of phraseological units.

Language is the symbolic representation of people and it comprises their historical and cultural background as well as their approach to life and

their ways of living and thinking. And phraseological expressions containing colour words can not only reflect the colorful world, but also reflect a nation's history, its life and culture. So, it is very important to know and study their peculiarities and differences in various languages in order to promote successful multicultural communication.

Literature

1 Turner V.U., The problem of color classification in primitive cultures (based on the material of the Ndembu ritual) // Semiotics and artometry.1972. - P.76.

2 Johnson P. H., The Humbler Creation, ch. 5. - P.51.

3 Christie A., And Then There Were None, ch. 9. - P.11.

4 Notaristefano L., The use of color in a jewelry store // Visual sales of jewelry. Jewelry showcase, 2009. - P.126.

5 Bruner J., Acts of meaning, Cambridge: Harvard University Press, 1990. - P.3

6 Bruner J., The culture of education, Cambridge: Harvard University Press, 1996. - P.12.

Түйін

Бұл мақала ағылшын және итальян тілдерінің фразеологиялық сөз тіркестерінде кездесетін түс құбылысы және оның мәдени коннотациясына байланысты мәселелерді қарауға арналған. Авторлар түстердің аудару тәсілдерін фразеологиялық тіркестер арқылы ағылшын және итальян әлем тілдерінің суреттеуінде жалпы және нақты анықтайды.

Резюме

Данная статья посвящена рассмотрению вопросов, связанных с репрезентацией явления цвета и ее культурной коннотацией во фразеологических единицах английского и итальянского языков. Авторы выявляют способы передачи цветовосприятия во фразеологии, определяют общее и специфическое в языковых картинах мира английского и итальянского языков

УДК 81'23

LINGUISTIC ETHICAL PROBLEMS OF THE TRANSLATION OF ADVERTISING TEXTS

F.A. KRUPENKINA

senior lecturer of the foreign languages department
Kostanay State University named after A.Baitursynov

A.Zh. ABAYEVA

master of humanities
Kostanay State University named after A.Baitursynov

Annotation

The paper is concerned with the linguistic ethical problems of the translation of advertising texts. It gives the analysis of the translation strategies as potentially conscious plans of the translator aimed at solving a specific translation problem. Much attention is given to linguistic ethics, a subject containing valuable features of the mentality of cultures and subcultures, the comparative analysis of the ethically significant lexicon.

Key words: Linguistic ethics, advertisement, strategies, the culture of speech

The mankind entered an extremely interesting, difficult and responsible phase of development. The representatives of different cultures and ethnos are connected not only by geopolitical or dynastic reasons. The economic information, personal contacts penetrate our daily occurrence. During the globalization era, the life of the modern person is connected in many respects with various mass media and, in particular, with advertising. As it was proved by many researches, advertising does not only encourage the promotion of goods at the market but also reflects a condition of culture in the society in many respects, a way of people's life. In the 21st century advertising is allocated with such force that it is capable to form and influence often not only a way of people's lives, but also thoughts and desires of the modern person by means of a wide complex of various methods.

In this situation abilities to communicate – validly, understanding, culture creative installations are very important. Linguistic ethics is capable to help that communication. A subject of this science are valuable features of the mentality of cultures and subcultures, and first of all, the comparative analysis of significant lexicon, its multifunctional and polyparadigmatic

potential work with moral and psychological terminology, judgment of vital realities of the past and the present through a binocular prism of linguistics and ethics.

It is insufficiently simple to study statistics of the rate of moral and significant words of various languages (or personnel) for the aims of linguistic ethics [1, p. 75-83]. The largest or the smallest prevalence of a word itself tells nothing about its cultural value yet. And even about whether it bears the positive or negative valuable sign in semantic space of the culture. Linguistic ethics leads the discourse to the justification of competence of each subculture on unique lines – under the condition, of course, that these lines do not contradict to vital interests of neighbors.

Really, we would like to strive to ensure that the vocabulary and valuable world of different nations help mutual enrichment and cultural development of each and every one. For example, V. V. Nalimov, with reference to other sources, reported that «in Sanskrit, there are about 20 different concepts that are translated into English simply by the words *mind* or *consciousness*» [2, p. 21]. Immediately there is a desire to clarify, and maybe find in their native language parallels at least the main vector of the Indian thought. It is no case in the Russian vocabulary, there are other words for "think": to believe, to think, to have opinions, to comprehend, to understand, to reflect, to delve into, to consider. By the way, also numerous stylistically labeled synonyms to savvy, to screw, to indulge in reflections, to stir brains.

In the framework of linguistic ethics, it does not assume a straight line primitive to match someone else's vocabulary, say, weigh, whose vocabulary is more extensive-Veps or Evenks, French or Australians. Each language has its own unique developments, subtleties, idiomatic details. The absolute value of each language is undeniable as an ontological entity.

Linguistic ethics as one of its main tasks is designed to isolate the most significant situations in communicating with other representatives of different communities. Say, greeting-farewell, request-gratitude, approval-disagreement, question-answer, and proposal-refusal. And we analyze the corresponding speech correspondences, accompanied by quite specific moral and psychological experiences. «It is widely known that to the American, so he was not offended, we should not say "you're wrong» but «you're not quite right». Japanese children, according to eyewitnesses, shouldn't be said: «you are not good». They say, «good children don't do that». Linguistic ethics is designed to pick up «recipes» for successful and critical situations designed to minimize the potential for misunderstanding and resentment. It is only sensitive to the language people, who are able to

breed, for example, words such as *bastard* (which sounds extreme disapproval and Buster (talking to someone *I just want to scold*, usually by the children); insolence (rude defiant behavior) and boldness (bold rush for the new, high); curiosity and curiosity" [3, p. 183-187].

Linguistic ethics, in our case, as one of the conditions for creating good advertising, has no right to be content with the role of soulless fixation of what is happening between people or written in texts. It is designed to help improve the quality of life, in which, of course, the most profound way is not expressed in the mass of eaten meat, drunk alcoholic or non-alcoholic beverages, not in the number of purchases made through advertising. The quality of life is in essence how culturally and fully we realize our natural potential, and how we help others to do the same.

Interlinguistic and translation activities are of great importance for the interpenetration of cultures. Translation helps to carry out the process of acquaintance with a foreign culture, makes it available for perception and understanding. It occupies an intermediate place between language and culture, performing intermediary functions between these two entities. Since each culture has its own alien or obscure representatives of other cultures; they create special problems in the interaction of different cultures in the translation process.

In order to achieve the maximum representativeness of the translation, it is necessary to determine the specifics of the translation depending on the type of text under study (in our case – advertising text), as well as to form a translation strategy. V.N. Komissarov notes that "in the process of translation there is a communicative equalization of texts in different languages" [4, p. 221]. From this, we can conclude that:

1. according to the author, the preservation of communicative function is the main task of translation;
2. the author considers both texts – it and PT – equal in objective conditions of their generation, which is a common point of view. Nevertheless, it is important to note that not all scientists are ready to agree with it [5].

So, based on the opinions of numerous researchers, we can say the following. As translation is in one way or another a process of bilingual communication, its primary task is to preserve the communicative function of the source text in the translated text. It largely determines the specificity of the content components, the design of these components by certain language means and, as many researchers note, determines the composition of functional dominants. Adequate transfer of functional dominants is the basis for preserving the content invariant, i.e. the basis of translation equivalence [6, p. 299-306]. Performing its communicative task, the text

carries the reader information of certain types, and each type is made with a strictly defined, well-established set of tools.

The information contained in the text can determine the nature of the communicative function of the text and, accordingly, its communicative task. However, the dominant type of information does not always determine the communicative task of the text. As in advertising texts, there is a clear predominance of emotional information, but the core of the communicative task is a motivation, an appeal [6, p. 299-306].

All the above-mentioned interpretations of translation actions and their sequence contain an idea of translation strategy. The first on the concept of proper translation strategies stopped X. Krings's attention [6, p. 299-306]. Based on the experimental material collected using the method think-aloud («thinking aloud»), he proposed to understand the translation strategies as potentially conscious plans of the translator aimed at solving a specific translation problem. H. Krings distinguishes micro-strategy – ways of solving a number of translation tasks and a macro-strategy – ways to accomplish the same task. There are three main stages in the macro strategy: pre-translation analysis, the direct translation of the text and post-translation processing.

At the end of the twentieth century, the focus of researchers is the stage of pre-translation analysis. This interest in the preparatory phase of translation is not only due to the lack of development of the problem. It is determined by the place of the stage of pre-translation analysis in the structure of translation activity. At this stage, methodological principles that determine the nature of translation transformations and the results of translation as a whole are consciously formulated. Next, the so-called collection of background information, which refers to certain socio-cultural information that is specific only to a particular nationality or nation, and mastered the mass of their representatives, which is reflected in the language of national community; identification of the presence of global and parallel texts, i.e. the presence of the text in one language at the same time; a preliminary analysis of the categories of text, among which stand out, along with other situational (clarification of possible intercultural inaccuracies, political correctness) and intertextuality (for example, allusions, citation, etc.).

As the theory of translation has historically been formed within the framework of the transformation paradigm of research, where special attention is paid to translation transformations [7], the stage of the variable search, or translation itself, has been more fully developed in comparison with other stages of translation.

The most important factor that determines the strategy of finding the optimal translation is the functional dominant of the original, represented in the form of key information of the text. Thus, the activities of an interpreter working in the field of scientific and technical translation and an interpreter working in the field of advertising differ strategically. In the first case, the translation is subject to the task of the most accurate transfer of cognitive information and ways of organizing its perception. In the second case, the translation is aimed at achieving the perlocutionary effect of the advertising text, which aims to stimulate the purchasing activity of the recipient. Cognitive information in advertising is subordinate, therefore, choosing between the expressiveness of the advertising text and its information content; the translator can create a new "advertising product" that retains only the pragmatic dominant of the original [8].

When trying to specify the nomenclature of «strategies "in the list of private strategies that make up the overall" strategy of translation " (a translator), at the stage of translation of the text include both general approaches, methods, plans, and specific translation operations, involving multiple permutations, rearrangements, redistribution of individual semantic elements of the text, which are called translation transformations.

At the final, post-translation stage, the text of the translation is edited (elimination of semantic inaccuracies, grammatical, spelling, stylistic flaws, etc.). No matter what translation strategy is used, the appearance of the so-called «translation language» (translates) is unacceptable. The latter may arise as a result of interference from the language of the source or the result of the desire of the translator to the maximum extent possible to preserve the formal features of the original («the strategy of forms»).

Literature

1. Dyer G. Advertising as Communication. - London. 1995. – 230 p.
2. V.V. Nalimov Continuity against discreteness in language and thought. – Tbilisi: Tb. University, 1978. - 83 p.
3. Kazakova M.E., Language, Linguistic ethics as a tool of intercultural communication: subject, tasks, prospects, "Language, culture, intercultural communication, materials of the II-nd International scientific-practical conference. - Howd: Howd State University. – P. 183 – 187.
4. Komissarov V.N. General theory of translation. Textbook. - Moscow: MSU, 2002. -136 p.
5. Seals C.V. Theory of translation: Proc. benefit. - M.: Gardariki, 2004.- 336 p.
6. Alekseyeva I.S. Introduction to translation studies: Textbook for students of philological and linguistic faculties of higher educational institutions. – SPb.: Faculty of Philology, St. Petersburg State University; M.: publishing centre "Academy", 2004. - P. 299-306.

7. Galeeva N.L. The basics of the activity theory of translation. - Tver, 1997. – 79 p.
8. Diakonova N.Ah. Functional dominants of the text as a factor of choice of translation strategy: Diss. candidate of philology. – M.: Moscow state linguistic University, 2004. - 185 p.

Түйін

Мақалада жарнама мәтінін аудару кезінде пайда болатын лингвоэтикалық мәселелерді, аударманың стратегияларын қарастырады.

Резюме

Статья рассматривает лингвоэтические проблемы перевода рекламного текста, а также стратегии перевода.

**GENDER FEATURES OF THE EXPRESSION OF
COMPLIMENTS IN WEST LINGUOCULTURE**

G.Z. BEYSEMBAYEVA

PhD, a. a. Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University

T.S. KADYRBEKOVA

2nd year undergraduate student in the Faculty of Philology

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Annation

The authors of the article discuss the peculiarities of compliment in West linguoculture from the gender position. The difference between male and female compliments is explained by the fact that men and women behave differently in communicative situations. Such differences in the communicative behavior of men and women are the reason for their different attitudes towards compliments. According to P. Brown and S. Levinson, women treat compliments as expressions of positive politeness, and for men compliments are expressions of negative politeness. The specificity of the compliment is due not only to gender characteristics, but also to the peculiarities of a national character, which must be taken into account in the process of intercultural communication.

Key words: gender, male compliment, female compliment, communicative situation, etiquette, intercultural communication.

Recently, studies of the gender characteristics of language units have become very popular. Such concepts as gender role, gender identity, gender set appeared and they are based on the concept of gender.

The term «gender» was first introduced into scientific circulation in the late 1960s in the West to analyze social relations and overcome naive judgments that biological differences are crucial for the behavior and social roles of men and women in society. The development of gender theory and the results of research based on a gender approach gradually led to the realization that to consider any social problem without taking into account the gender component is incomplete and one-sided.

According to C. West and D. Zimmerman, gender is «a real-life system of interpersonal interaction, through which the concept of male and female as categories of social order is created, confirmed and reproduced»

[1, p. 31]. Gender is constructed by society as a social model of women and men, determining their position and role in society and its institutions (family, political structure, economy, culture and education, and others). Anthropologists, psychologists and sociologists emphasize that gender is determined not biologically, but socially and through culture, being culturally and historically relative [2, p. 110]. Its meaning, interpretation and expression change both within and between cultures, serving as an object of historical change.

In the middle of 1960s, the interest in the topic of gender in linguistics increased. There are three main areas of research:

- the social nature of male and female languages;
- features of speech behavior;
- the cognitive aspect of differences [3, p. 125].

Of particular interest to us is the second direction - features of the speech behavior of men and women. Since the speech behavior of gender is based on historically established stereotypes fixed in the language, it can be said that gender stereotypes are a system of ideas about how men and women should behave. It was found that in men and women behavioral strategies and speech communication strategies are different.

A.E. Suprun believes that verbal behavior is the whole complex of relations included in the communicative act, that is, verbal and non-verbal information, paralinguistic factors, as well as the time and place of the speech act and the environment in which this fact occurs [4, p. 125]. Consequently, speech behavior is the speech actions of individuals in typical communication situations that reflect the specificity of the linguistic consciousness of a given society.

Compliment being one of the forms of speech behavior is the research object of gender studies including cultural, social, and linguistic factors that determine not only the attitude of society to men and women, but also the verbal behavior of native speakers in connection with their belonging to a particular gender as well as stereotypical ideas about male and female qualities. A compliment is an etiquette statement, verbally representing a «highly structured formula that can be applied with minimal effort in a variety of situations that require an approving comment (interpretation)» [5, p. 123].

The contrast between male and female compliments was explained long ago by the fact that men and women behave differently in communicative situations. Communicative behavior of women can be generally described as being focused on establishing contacts with the

interlocutor in contrast to the communicative behavior of men, characterized as competitive [6, p. 67].

Gender features of interlocutors have an impact on the subject of the compliment. Both men and women give more compliments in communicating with members of the opposite gender. When a man addresses to a woman the object of the compliment is appearance and when a man addresses to a man the object of the compliment is his actions and professional qualities. Giving a compliment, a woman evaluates the character and personality of the male interlocutor, the appearance or character of the female interlocutor [7, p. 15].

Such differences in the communicative behavior of men and women are the reason for their different attitudes towards compliments. According to P. Brown and S. Levinson, women treat compliments as positive politeness (i.e., statements demonstrating unity and solidarity), and for men compliments are negative politeness statements (i.e., statements giving freedom action) [8, c. 78].

A woman, regardless of her status, is the most likely recipient of a compliment. High-status women give and receive no less compliments than their subordinates receive. High-status men give compliments to stimulate the desired behavior of the interlocutor, but receive very few compliments. For them, a compliment is a speech act that threatens their "face", since a compliment to the boss is often associated with flattery [7, p. 16].

According to V.V. Leontiev women perceive compliments as a tool of expressing approval or encouragement. Representatives of the middle class in British and American societies are expected to show interest in jewelry, beautiful clothes and hairstyles as well as a clear, explicit interest in family matters and child rearing. To look attractive, wearing beautiful dresses and jewelry for a woman means to play a social role.

According to V.V. Leontyev men do not consider compliments as the best tool of expressing solidarity, friendly attitude towards the addressee, therefore, they often verbalize compliments in situations in which their use is prescribed by etiquette rules or public courtesy (for example, after eating) [9, p. 118].

The question of who to whom (men for women, women for men, or representatives of the same gender when communicating with each other) often gives compliments in Western societies has found its solution in a number of sociolinguistic works. According to N. Wolfson, J. Maynes, J. Holmes, and D.F. Brown women act in the role of both, as addresser and addressee, more often than men do. At the same time, the situation of compliments from women to women is most frequent and further in terms

of decreasing frequency compliments from women to men follow, despite the fact that the rules of etiquette do not allow young girls and women to give compliments to men. After that, compliments from men to women follow. Compliments from men to men are least used. Perhaps, this is due to the fact that compliments between men are not only not accepted, but even considered as indecent [10, p. 54]. This can be explained by the fact that compliments from men to men are not accepted by the rules of etiquette. However, these compliments are present. They are directed to the address of other men and show the attitude of the addresser to the addressee, positively assess their inner qualities and moral principles.

The reason for «female priority» in compliments is that compliments to women should constantly remind them of the need to behave in accordance with socially approved norms. The small number of compliments to men (especially from other men) is explained by the fact that men's social behavior is considered as normative, not requiring comments or other judgments.

The fact that usually the recipients of compliments are women is explained precisely by their positive attitude to the compliments recognized by representatives of Western societies. In this case, the subject of etiquette praise can be associated not only with the appearance of the addressees, but also with their skills (the ability to perform this or that work).

In view of the foregoing on the attitude of women towards compliments, we can suppose that for women a compliment is a practical move tactically aimed at implementing a communicative strategy of establishing or maintaining contact with the recipient of etiquette praise.

Compliments from women to men are an excellent example of intergender communication, in which a woman acting as the initiator of communication must necessarily take into account the above-mentioned negative attitude of men to compliments. Therefore, the communicative tactics of the female addressee should be more «subtle» and thoughtful towards men addressees than to the female addressees.

Communicative behavior of men and women allows us to talk about the gender specificity of the compliment. Differences in the communicative behavior of men and women are the reason for the different use of compliments. The specificity of the compliment is due not only to gender characteristics, but also to the peculiarities of a national character, which must be taken into account in the process of intercultural communication.

Literature

1 Пушкирёва Н.Л. Как заставить заговорить пол? // Этнографическое обозрение. - 2000. - № 2. - С. 31.

- 2 Большой толковый социологический словарь (Collins) / Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 1999. - Т.1 - С. 110.
- 3 Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 208 с.
- 4 Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. – Минск: БГУ, 1996. – 287 с.
- 5 Manes, J., Wolfson N. The Compliment Formula, Conversational Routine. The Hague, Paris: Mouton, 1981. – 331 p.
- 6 Cameron, D. Feminism and Linguistic Theory. London: MacMilan, 1985. - P. 67.
- 7 Сальникова И.В. Комплимент в британской и американской лингвокультурах: коммуникативные, лингвопрагматические и лингвокультурологические аспекты: автореф. ... к.ф.н.: 10.02.04 – Воронеж, 2006. – 20 с.
- 8 Brown, P., Levinson, S. Politeness: Some Universals in Language Use. Cambridge. Cambridge University Press, 2-nd ed., 1992. - P. 78.
- 9 Леонтьев В.В. Искренний комплимент vs. Неискренний комплимент в английской лингвокультуре // Основное высшее и дополнительное образование: проблем дидактики и лингвистики: Сб. науч. тр. - Волгоград: Политехник, 2000. Вып. 1. - С. 128.
10. Этикет. - М.: ТЕРРА - Книжный клуб, 1998. - С. 91.

Түйін

Мақалада ағылшын тілі мәдениетінде ерлер мен әйелдердің мақтау сөздерінің айырмашылықтары сипатталған. Мақала жазбаша дереккөздер мен әдебиеттер негізінде дайындалған.

Резюме

В статье описываются различия в выражении мужского и женского комплиментов в английской языковой культуре. Статья была подготовлена на основе письменных источников и литературы.

«КҮЛТЕГІН» ЖЫРЫНДАҒЫ МӘНГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫ

Л.Н. ДӘУРЕНБЕКОВА

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Еуразия гуманитарлық институты

А.Е. АЛИМБАЕВ

аға оқытушысы
Еуразия гуманитарлық институты

Аннотация

Түркі халықтарының жазу-сызуы, мәдениеті, дәстүрі, жүріп өткен жолдары, жалпы тарихы болғандығын V-VIII ғасырдың өзінде-ақ тасқа қашалып жазылған жазулар дәлел бола алады. Мақалада «Күлтегін» жырындағы түркі халықтары жөнінде деректермен таныса отырып, көне түркілердің V ғасырдың өзінде-ақ, «мәңгілік тәуелсіз ел» болу үшін күрескені айқындалады. Сондай-ақ, қазіргі тіл білімінің тарихи-салыстырмалы бағытын белгілеп, түркітану ғылымын жүйеге келтіруде Орхон ескерткіштеріндегі руникалық жазулардың маңыздылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі, қаған, аударма, транскрипция, түркология, тас жазуы, ескерткіш, тарих, жыр, Орхон, Күлтегін, Білге, Тоныкөк, эпостық жыр, руника, топонимика, мәңгілік ел.

Қазақ халқы тарихқа V-VI ғасырда «түркі» деген атпен белгілі болған. Түркі елінің ежелгі тарихы біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырдан, ертедегі ғұндар империясының құрылу кезеңінен басталады да, біздің заманымыздың IX ғасырын қамтиды. Ел болған соң, өзіне тән дәстүрі, мәдениеті, жазу-сызуы болатыны анық. «Тюркоязычные народности и их языки имеют весьма древнюю письменную традицию, восходящую, по крайней мере, к рубежу нашей эры» [1, 7 б.]. Яғни, түркі халықтарының жазу-сызуы, мәдениеті болғандығын V-VIII ғасырдың өзінде-ақ тасқа қашалып жазылған жазулар дәлел бола алады. Осы жазулардан ежелгі түркілердің сыртқы жаудан елін-жерін қорғап, мәңгілік, тәуелсіз ел болуды мақсат еткендіктерін оқып біле аламыз. Мәселен, VII-VIII ғасырдағы түркі халықтарының шежіресінен сыр шертетін «Орхон ескерткіштері» әйгілі батырлар Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк батырлардың ерлік істеріне арналған. Солтүстік Моңғолиядан табылған орхон ескерткіштеріндегі жазуларға

ең алғаш 1893 жылы көп тілді меңгерген Дания ғалымы В.Томсен назар аударып, тастағы алфавиттерді анықтайды. 1893 жылы орыс ғалымы В. Радлов дат ғалымы В.Томсен анықтаған алфавит бойынша тастағы тексті орыс тіліне аударады. В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Е. Маловтар мәтінді орыс тілінде жолма-жол, қарасөз үлгісінде берсе, И.Стеблева өлең түрінде береді. Бертін келе ескерткіштердегі жазулар басқа да ғалымдардың қызығушылығын тудырып, көптеген тілдерге аударылып, зерттеле бастайды.

Ғалымдардың анықтағанындай, орхон ескерткіштері Түрк қағанатына кіретін қазіргі түркі халықтары: қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, татар, азербайжан, түркімен, алтай, хакас, қарақалпақ, башқұрт, чуваш, ойраттарға ортақ болып келеді. Себебі, 5-8 ғасырда бұл халықтар қазіргі Орта Азия, Еділ бойы, Каспий жағалауларында: скиф, үйсін, қаңлы, дулат, оғыз, қыпшақ деген ру атауларымен аталған еді. «5 ғасырдан бастап осы аталған рулардың бәріне түсінікті, ортақ түркі тілі қалыптаса бастайды. Бүкіл Сібірді, қазіргі Қазақстан мен Орта Азияны түгел жайлаған «ұзын найзалы, жарау атты» түріктер үш ғасыр (6, 7, 8, ғасыр) бойы кең далада адам айтқысыз алапат, жойқын соғыстарды басынан кешкен» [2, 224 б.].

«Түрк» этнонимі алғашқы кезде белгілі бір адамның ата-тегі шонжар топтан немесе әскери ақсүйектерден шыққанын білдірген. Кейінірек, бұл сөздің семантикасы бірте-бірте ұлғайып, билік жүргізуші, үстемдік етуші, яғни «патша» шыққан тайпаның символы болған. Бертін келе сол билік етуші тайпаға бағынышты болып қалған тайпаларды да көршілері түркілер деп атап кеткен» [3, 264 б.].

Ұрпаққа үлгі етер істері молынан екендігін тасқа қашап жазған жазулармен қатар Иран, Парсы, Қытай т.б. жазба деректерінен табатынымыз анық.

Әдебиеттанушы ғалым А. Қыраубаева: «Қазақтың ілкі ата-бабалары – түркілер, ғұндар, сақтар. Солар жасаған мәдениетке ортақпыз. Өз алдына қазақ хандығы құрылғанға дейінгі (ХҮ ғ.) дәуірлерде бізді жалпы атпен түркілер деп атаған. Көк Тәңіріне табынып, Көк бөриден тарағандықтан, Көк Түріктер атанғанбыз» [2, 232 б.] – дейді.

Көне түркі әдебиеті нұсқаларының сюжеттік байланыстар мен кейіпкерлер табиғатын жан-жақты, жүйелі қарастыру керек. Жалпы, қазақ филологиясы ғылымында бұл тақырып төңірегінде белгілі әдебиеттанушы және лингвист ғалымдар А. Аманжолов, Ғ. Айдаров, М. Жолдасбеков, С.А. Қасқабасов, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, А. Егеубаев және т.б. ғылыми еңбектер жазған. Сақтар, ғұндар және

түрк қағанаты дәуірі туғызған қаһармандық дастандар: «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекөн», «Күлтегін», «Тонькөк» және т.б. Бұл жырлардың біразы құлпытастарға мәнерлеп жазылған.

Тастағы жазуларды оқу, транскрипциялау, аудару оңай емес. Десек те, бірқатар ғалымдардың қызығушылығын тудырған орхон ескерткіштері әлі де зерттелу үстінде. Ғылыми мақаланы жазу барысында алға қойған мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін «Орхон ескерткіштері» назарға алынып, тарихи-салыстырмалы, функционалды, компаративистік талдау әдістері қолданылды. Тастағы мәтіндерді транскрипциялаған, аударған ғалымдардың еңбектері сарапталынып, салыстыру, жүйелеу, жинақтау, тұжырым жасау әдістері пайдаланылды.

Ескерткішке жазылған жазуларды түрколог ғалымдар – руна жазбалары деп атаған. Руна – «күпия» немесе «белгісіз» деген мағынаны береді. Бұл жазу VII-IX ғасырлар аралығында Қазақстан аумағында көне руна жазуының кеңінен қолданылғанын балбал тастар, ескерткіштер айғақтайды. Ескерткіштегі жазулар ежелгі түркі халқы қолданған ең алғашқы алфавит болып есептеледі. «Бұл жазулар түркі тайпаларының талабы мен қажетін өтей білген, түркі тайпалары тілінің дыбыстық ерекшеліктерін дәл бере алған», - дейді профессор П. Мелиоранский. Орхон алфавитінің шығуы жөнінде түрколог ғалымдар арасында талас пікірлер де бар. Мәселен, орхон ескерткіштеріндегі әріптерді В. Томсен, В. Радлов, П. Мелиоранский, С. Толстов арамей жазуынан келген десе, В. Радлов пен С. Киселев бұл әріптер батыстан келген деп топшылайды. В. Радлов ескерткіштер тілінде диалектілік ерекшеліктердің бар екендігін айтады да, ежелгі солтүстік диалектіге: түркі тілдерін, ежелгі оңтүстік диалектіге: ұйғыр тілін, аралас диалектіге: батыс және шығыс көне түркі тілдерін жатқызады. Десек те, бұл жазулар қазіргі кезде түркологияда көне түркі жазуы деп аталады. Тастағы жазбаларды жанрлық тұрғыдан анықтау ғалымдар үшін оңайға соқпайды. Бірі жыр десе, бірі қарасөзге, естелікке, тіпті шежіреге балады. Біз бұл мақаламызда орхон ескерткіштеріндегі жазулардың мазмұнына, құрылымына назар аударып, түркі халықтарының алғашқы эпикалық жыр екендігін дәлелдейміз.

Көне түркі жазуының ескерткіштері Орталық Азия аумағында көп табылған. Олардың ішіндегі ең белгілісі Солтүстік Моңғолия жеріндегі Орхон, Селенга, Толы өзендерінің табылған тастағы жазулар. Бұл жазулар Орхон ескерткіштері деп аталынады. Аталған

тастарда түріктердің атақты билеушісі Білге қаған, батыры Күлтегін, кеңесші Тоныкөктің ерліктері баяндалады. Осы ескерткіштердің ішінде біз Күлтегін тасынан бастап қарастырамыз. **Ескерткіш – Монғолия өлкесі, Орхон өзені бойындағы** Эрдени Цзу монастырының жанына орнатылыпты. Ескерткіштің биіктігі 3, 15 метр, ені 1, 34 метр, қалыңдығы 0, 41 метр. Тастағы жазуда Күлтегін батыр туралы, халқы үшін жасаған ерліктері айтылады. «Күлтегін кабіріне қойылған екі ескерткіштің бірі ғылымда «кіші жазу, ал екіншісі «үлкен жазу» деп аталып кеткен. Бұл екі дастанның да авторы – өз дәуірінің аса дарынды ақыны, көрнекті қоғам қайраткері Иоллығ тегін (8-ғасыр)» [3, 229 б.].

Үлкен жазу мен кіші жазудағы сюжеттер бір-бірін толықтырып жатады. «Күлтегін» жырының үлкен жазуы 40 жолдан, кіші жазу 13 қатардан тұрады. Жырда бастан-аяқ Күлтегіннің ерлігі айтылады. Тарихшылардың зерттеуі бойынша Күлтегін 684-731 жылдары өмір сүрген. Ежелгі түркі қағанатының әскери қолбасшысы. Әкесі Құтлұғ белді қаған қызметін атқарады. Әкесі қайтыс болғаннан кейін, Күлтегіннің ағасы Білге «қаған» болып тағайындалады. Қытай деректерінде Білге қаған Могилян (mogilan) деп берілген екен. Ол 717-734 жылдар аралығында билік құрған. Білге қаған тұсында Түрік қағанаты үлкен империяға айналғандығын «Білге қаған» ескерткішінен білеміз. Білге қағанның ұлы Иолығ-тегін – Күлтегін жазуының авторы. Иолығ-тегіннің мақсаты түркі елінің дәстүрін, тарихын мәңгіге тасқа жазып қалдыру. Ескерткіште Түркі қағанатын нығайту барысындағы Білге қағанның ел басқарудағы серігі Күлтегіннің атқарған ролі ерекше баяндалған. «Мазмұны мен пішіні жағынан ғана емес, ырғаққа, яки ритмге – үннің жүйелі, мерзімді, мөлшерлі қайталануына негізделуі тұрғысынан да поэзиялық сипатқа ие» дейді орхон ескерткішін жан-жақты зерттеген орыс ғалымы И.В. Стеблева [4, 54 б.]. Демек, ғалым тастағы жазуларды поэзиялық шығармаға жатқызады. Ал белгілі түрколог-ғалым Л. Гумилев И.В. Стеблеваның пікіріне қарсы шығып: «бұл жазуларды ақындық шығармаға жатқызуға болмайды, себебі, біз одан өлеңге қажетті ырғақты таба алмадық» [5, 322 б.] – дейді, Л. Гумилев орхон жырлары тек қана өлеңге құрылмаған, арасында қара сөз араласып отыратындығына да назар аударып отырса керек. Қазақ эпостық жырларының бір ерекшелігі жыршы жырдың негізгі оқиғасын баяндамастан бұрын өзі туралы ақпаратты берумен бастайды. Бұл тәсілді «Тоныкөк» жырының басталуынан кездестіреміз.

«Білге Тоныкөк, мен өзім, табғаш елінде тәрбиелендім. Түрк халқы (ол кезде) табғаштарға бағынышты еді». Байқап

отырғанымыздай бұл сөйлемде поэзияға тән ырғақ жоқ, автор қарасөзбен өзі туралы түсіндіріп кетеді. Бұл әдебиет теориясында эпостағы баяндау тәсілі деп аталады. Демек, өлеңге қарасөздердің араласып берілуі кейінгі түркі эпостарының стиліне тән тәсіл. Академик Ә. Марғұланның «Қазақтың да эпосында, негізінен, өткен тарихта орын алған оқиғалар, үйшілік-тұрмыстық суреттер, рутайпалардың ара-қатынастары жырланады» [6, 368] - деген анықтамасына сүйенсек, Орхон ескерткіштеріндегі жазулар қазақ эпосының бастауы десек те болады. Қазақ эпосының тууы жайындағы академик Қажым Жұмалиевтің мына бір пікіріне назар аударайық: «Қазақтың осы күнгі ұзақ эпостарының бастамалары ерте замандағы патриархалдық рулық құрылыс кезінде: үйсін, қаңлы, қоңырат, керей, қыпшақ замандарында, әр рудың өз істерін ерлікке айналдырып жыр еткен қысқа көлемді жырларынан бастау алады» [7, 10 б.]. Қазіргі кезде Күлтегін жазуы қазақ әдебиетінде де эпостық жыр деп оқытылып келеді. Жырда 16 жастағы Күлтегіннің өмірінің соңына дейін жасаған ерлік істері айтылады. «Бүкіл Сібірді, қазіргі Қазақстан мен Орта Азияны түгел жайлаған «ұзын найзалы, жарау атты» түріктер үш ғасыр VI-VII-VIII ғ.ғ. бойы кең далада жойқын соғыстарды басынан кешкен» [1, 13 б.]. Түркі жұрты табғач жұртымен көп соғысқан. «Табұағ > табғач. «Тауғаш//табғаш». Табғачтар. Қазіргі атау бойынша «қытайлар». Б.з. IV-VI ғасырларда «Табғачтар // тобалар» солтүстік «қытай» Вэй (386-534 ж.) мемлекетін билеген жартылай көшпелі этнос болған. Қытайға толық сіңіп кеткен соң көне Түркілер бүкіл «қытайды» табғач деп атаған. Сол сияқты «қытаң //қытай» деген сөздер де отырықшы «қытайды» билеген жартылай көшпелі этностың атауы» [8].

VII ғасырдың аяғында Қытай империясымен соғысқан Түркі қағанаты жеңіліске ұшырайды. Кейіннен Құтлығ қағанның бастауымен Қытайға қайта соғыс ашып, жерін тартып алады. Түркі халқын біріктірген Құтлығ қаған 693 жылы қайтыс болады. Қағанның соңынан қалған екі баласы Білге мен Күлтегін ержеткенде 716 жылы Білге – қаған, Күлтегін – әскербасы болып тағайындалады. «Күлтегін» жырының кіші жазуы мен үлкен жазуының композициялық түзілісінде де реттілік сақталған. «Күлтегін» (кіші жазу) жыры әрқайсысы өз алдына дербес әрі сюжеттік жағынан бір-бірімен тығыз байланысты сегіз бөлімнен тұрады. Әрбір бөлім – мазмұны жағынан бір-бір хикая. Оның бірінші бөлімі қағанның өз халқына айтқан үндеуімен басталған.

Транскрипсиясы:
Теңрі тег, теңрі йаратмыш.
Түрк Білге қаған,
Бұ өдке олуртым.
Сабымын түгеті есідгіл:
Улайу инійгүнім, оғланым,
Бірікі оғушым, будунум,
Беріе-шад-апыт беглер,
Йырайа – тарқат буйрук беглер,
Отуз. [9, 344].

Орыс тілінде:
«Небоподобный, неборождённый (*собств.* «на небе» или «из неба возникший») тюркский каган», я нынче сел (на царство). Речь мою полностью выслушайте (вы), идущие за мною мои младшие родичи и молодёжь (вы), союзные мои племена и народы; (вы, стоящие) справа начальники шад и апа, (вы, стоящие) слева начальники: тарханы и приказные, (вы) тридцать ...» [10,181 б.].

Қазақ тілінде:
Тәңірідей тәңірден жаралған
Түрк Білге қаған
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіндер:
Бүкіл жеткіншегім, ұланым,
Біріккен әулетім, халқым,
Оңымда шад, апа бектер
Соламда – тархан, бұйрық бектер
Отыз [9, 349 б.].

Бұл өлеңді ұйқасы, не тармақтары (жолдары), буын саны бірдей келмесе де, дәл емес деуге болмайды. Мазмұнды берудегі образ, сөз мәнері дәлме-дәл. Бұл шумақта түркі халықтарының ұрпақтарына арналып айтылған үндеуі тұр. Екінші бөлімінде Түрік қағандығы қоныстанған жерінің кеңдігін бейнелейді.

Транскрипсиясы:
Ілгерү – күн тоғсыққа,
Бергерү – күн ортұсыңару,
Құрығару – күн батсықыңа.
Иырғару – күн ортұсыңару
Анта ічрекі будун қоп маңа

Көрүр, анча будун

Көрүр, анча будун.

Орыс тілінде:

Впереди, к солнечному восходу, справа, (в стране) полуденной, назади, к солнечному закату, слева, (в стране) полночной, – (повсюду) там (*т.е.* в этих пределах) живущие (*букв.* находящиеся внутри) народы – все мне подвластны; столь много народов я всех устроил.

Қазақ тілінде:

Ілгері – күн шығысында,

Оң жақта – күн ортасында

Кейін күн батысында,

Сол жақта – түн ортасында

Осының ішіндегі халықтың бәрі

Маған қарайды, халықты

Осынша көп еттім.

Бұл шумақтар түркі елінің жері үлкен, ал халқы көп екендігін баяндауға арналған. Жыр түркілердің әскери жорықтарын айта отырып, Білге қағанның ел басқару шеберлігі мен Күлтегіннің жасаған ерліктеріне арналған. Жырдан түркі халқын басқарған Елтеріс қаған, Қапаған қаған, Білге қаған жөнінде мәліметтер аламыз. Бумын қаған мен Істемі қаған қайтыс болғаннан кейін түркі елінің өз ішінде алауыздық орнап, Түркі мемлекеті ыдырай бастайды. Осы кезең жырда: «Табғаш халқына бек ұлдары – құл болды, Пәк қыздары – күң болды», (сделавшийся рабынями и сделавшийся рабами) – деп елдің тіршілігінен хабар береді. Түркі елін жаудан азат ету үшін оғыз, соғды, түргеш, табғаштарға Күлтегін батырдың жасаған 23 жорығы бейнеленеді. Қарсы шыққан жауларды жеңіп, түркі еліне бейбіт өмір орнатады. Ақын Күлтегіннің ерлігі туралы:

Бастыны – еңкейтті, тізеліні – бүктірді,

Кедей халықты бай қылды.

Аз халықты көп қылды.

Тату елге жақсылық қылды, – деп зор мақтаныш сезіммен баяндалады.

«Күлтегін» жырының басты идеясы – түркі халқының мәңгілік ел болу үшін елін сыртқы жаудан азат етудегі күресін көрсету. Кейінгі түркі жұртына береке-бірлікті сақтап, тәуелсіз ел болуға үндеуі десек те болады. Күлтегін 10 жасында-ақ ер атанады. 16 жасынан бастап Табғаштарға қарсы күрес ашады, 47 жасында ерлікпен қаза табады. Күлтегін батыр қайтыс болғанда бүкіл түркі халқы қатты қайғырады. Жырда батырды жерлеуге жер-жерден көптеген атақты елшілер,

батырлар, бектер, тас қашайтын шеберлер келгені айтылады. Ескерткішті тұрғызуға, оны өрнектеп, тасқа қашап жазу үшін мықты шеберлердің атсалысқаны туралы да анық жазылған.

Көне түркілердің ел бастаушы көсемдері мен батырларын суреттейтін орхон ескерткіштеріндегі мәтінді эпостық жырға жатқызамыз. Себебі жыр поэзиядағы бейнелеу тәсілдерімен жазылып, шығарманың поэтикалық образын арттырып тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Аманжолов А. Тексты орхонских памятников. – Алматы: ҚМКӘБ, I том, 1998. – 177 б.
- 2 Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда. 2001. – 224 б.
- 3 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі. 1991. – 264 б.
- 4 Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. – Москва. 1965. – 256 б.
- 5 Гумилев Л. Древние тюрки. – Москва. 1967. – 322 б.
- 6 Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. – Алматы: Жазушы. 1985. – 368 б.
- 7 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Жазушы. 1958. – 110 б.
- 8 <http://atalarmirasi.org/257-kone-turk-zhazba-eskertkishterinde-atalatyn-shetel-etnonimderi>
- 9 Жолдасбеков М. Асыл арналар. I том. Зерттеулер. Мақалалар. – Астана: Күлтегін. 2012 – Б.42
- 10 Малов С. Памятники древнетюрской письменности. – Москва: 1995. – С.181

Резюме

Статья знакомит с данными о тюркских народностях, населявших в V-VII вв Центральную Азию, на основе орхонских памятников и определяет, что древние тюрки боролись за то, чтобы уже в пятом веке стать и вечной независимой страной. Кроме того, в статье рассматривается значение рунических надписей на этих памятниках в систематизации тюркологии путем определения историко-сравнительного направления современной лингвистики.

Resume

The article introduces the data about Turkic people in habited in Central Asia through Orkhon monuments and determines that the ancient Turks struggled to be «an eternal independent country» in the fifth century. Moreover, the article considers the importance of runic inscriptions in the Orkhon monuments in the systematization of Turkic studies by defining the historical-comparative direction of modern linguistics.

ӘОЖ 37.016:811.512.

ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫНЫҢ ЕТІСТІКТЕРДІ ОҚИТУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

А.Б. ШОРМАҚОВА

педагогика ғылымдарының кандидаты
Еуразия гуманитарлық институты

Аннотация

Мақалада қазақ тіл білімі ғылымының дамуына және ұлттық оқу-ағарту саласына айтарлықтай үлес қосқан тілші-ғалым Қ. Кемеңгерұлының (1896-1937) әдістемелік мұрасы қарастырылады. Қ. Кемеңгерұлының өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытуда қолданған әдіс түрлері анықталып, олардың бүгінгі таңдағы оқытудың әдіс-тәсілдерімен байланысы сөз етіледі. Тілші-ғалымның өзге ұлт өкілдеріне етістікті оқыту тәжірибесі, авторлық пікір мен ой-тұжырымдары дәйектеледі.

В статье рассматривается методическое наследие ученого-лингвиста Кошке Кемеңгерұлы (1896-1937), внесшего значительный вклад в развитие казахского языкознания и сферу национального просвещения. Анализируются его труды, связанные с методикой обучения казахского языка, определяются виды методов, использованные в преподавании казахского языка представителям других национальностей. Выявляется их связь с современными методами обучения. Ученым-лингвистом утверждаются авторские мнения и выводы, а также практика обучения глагола представителям других национальностей.

Түйін сөздер: қазақ тілін оқыту әдістемесі, Қ. Кемеңгерұлы әдістемесі, әдіс-тәсілдер, етістікті оқыту, сөйлесім әрекеттері.

Ключевые слова: методика преподавания казахского языка, методика К. Кемеңгерұлы, методы и подходы, преподавание глагола, разговорная методика.

Қ. Кемеңгерұлының қазақ тілінің грамматикасы, терминология, емле, әдістеме мәселелеріне қатысты еңбектері сол кездегі басылым беттерінде «Жаңа мектеп» журналында «Қотыр сөздер» (1926), «Жат тіл оқыту әдісі» (1927), «Еңбекші қазақ» газетінде «Дұрыс па? Бұрыс

па? (1926), «Қазақша-орысша тілмаш туралы түсінік» (1926), «Мектеп қай тілде болу керек?» (1927), «Әріп мәселесі туралы» (1929) мақалалар түрінде жарияланған. Қ. Кемеңгерұлы – «Қазақша-орысша тілмаш» (1925) «Русско-казахский разговорник» (Бектасовпен бірлесіп құрастырған, 1927), «Қазақ тілінің грамматикасы» (Қ. Кемеңгерұлы лекциялары негізінде В. Архангельскийдің құрастыруымен жарық көрген, 1927), «Жауропалықтарға арналған оқу құралы» 1928, 1929) атты еңбектердің авторы. Ғалымның «Оқу құралы» қазақ тілін үйрену үшін еуропалықтарға арналған тұңғыш құнды оқулық болып табылады.

1927 жылы Ташкентте Г.В. Архангельскийдің құрастыруымен жарық көрген «Грамматика казахского языка» атты кітаптың алғы сөзінде: «Настоящий труд представляет записки лекций по казахскому языку, читанные тов. Кемеңгеровым – преподавателем казахского языка на б. Туркестанских Курсах востоковедения Р.К.К.А в 1924–25 гг.», – деп [1, 3] бұл еңбектің Қ. Кемеңгерұлының оқыған лекцияларының мәтіні екенін айтып өтеді. Ал «Грамматика казахского языка» атты оқулықты талдау үшін құрылған комиссияда М. Жолдыбаев, А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанов, Х. Досмұхамедұлылар қатысқан Халық Ағарту Комиссариатының ғылыми-әдістемелік жиында талқыланады [2]. Еңбекке А.Байтұрсынұлы: «Ценное пособие для русских, задавших целью серьезно изучить казахский язык», – деп баға берген [1, 3].

Қ. Кемеңгерұлы осы еңбекте тілде жиі қолданылатын рай категориясын оқытуға, дұрыс игерту мәселесіне ерекше көңіл бөлген. «Жауропалықтарға арналған оқу құралында» рай категориясын мағыналық жақындығына, сыртқы тұлғасына қарай алты түрге топтастырып, райға қатысты «Употребление наклонений» деп [3, 164 б.] бірнеше кесте береді. Ғалым-әдіскер орыс тіліндегі «сосласательное наклонение» формасын болжал рай деп түсіндіреді де, оны есімшенің -ар, -ер, -р көрсеткіштері мен «емек» көмекші етістігі арқылы жасалатынын дәлелдейді. Алайда, бұл тұжырымы қазіргі қазақ тіліндегі рай категориясының жіктелімімен сәйкес келмейді. Қазіргі қазақ тілінде есімшенің бұл формалары «болжалды келер шақты» жасайтын формалар қатарына жатады.

Тілші-ғалым бұйрық райдың I жағын «желательное наклонение в повелительной форме» деп береді. Бұйрық райдың I жағында бұйыру мәнінен гөрі тілек мәні басым болатынын көрсеткен. Бұйрық райдың I жағының әртүрлі мағыналық реңктеріне байланысты оны қалау райға жатқызылып келді. Тілші-ғалымдар А.Ысқақов [4], М.Томанов [5]

еңбектерінде бұйрық райдың І жағының басқа жақтармен салыстырғанда, мағыналық ерекшеліктері болатыны туралы айтылады.

Қ. Кемеңгерұлы бұйрық рай категориясын оқытуға жеті кесте арнаған: бұйрық райдың анайы, болымды, жекеше түрлері, болымсыз, көпше түрлері берілген. Мәселен, дауыстыға (қара, же, ку), үнді дауыссыздарға (бар, күл), ұяң дауыссызға (жаз), қатаң дауыссызға (қаш) аяқталатын етістіктерді мысал ретінде пайдаланып, оларға бұйрық рай формаларының жалғану тәртібін көрсеткен.

Қ. Кемеңгерұлы райды оқытуда (басқа категорияларды оқытуда да) орыс тіліндегі аудармасын үнемі беріп отырады:

Повелительное наклонение 3-го лица

Ол жазсын   Пусть он напишет.

Олар жазсын « » они напишут.

Примечание: значения вспомогательных глаголов не переводятся, которые лишь указывают на время и лицо [6, 108 б.].

Жалпы қазақ тілін оқытуда етістікке қатысты категорияларды меңгерту ең қиын мәселелердің бірі екені белгілі. Қ.Кемеңгерұлы өзге тілді ұлттарға қазақ тілін оқытуда етістіктің негізгі категориясының қатарына жататын есімше мен көсемше тұлғаларын меңгертуді басты назарға қойған. Себебі, бұл категориялар – сөйлеу тілінде жиі кездесетін, адамның түрлі ойын жеткізуде басты орын алатын тілдік ұғымдар. Ғалым есімше мен көсемше категорияларын мысалмен түсіндіру әдісін (сұраған – спросивший, барған – поехавший, айтқан – сказавший, кеткен – уехавший, ушедший) құптаған. Қ. Кемеңгерұлы әдістемесінде оқушының ана тілі материалын пайдалану әдісін басымырақ қолданғаны зерттеу барысында анықталды. Өзге тілді ұлт өкілдеріне есімше категориясын оқытқан жағдайда, грамматикалық формаларды грамматикалық мағыналармен байланыста оқытудың маңызы зор. Тілді жаттанды түрде емес, саналы түрде оқып үйренушілер әрбір грамматикалық форманың тілдегі қолданылуын, грамматикалық мағынасын меңгергенді қалап тұрады.

Қ. Кемеңгерұлы есімшенің барлық көрсеткіштерінің шақтық мәнін көрсетпек болған: **-ар/-ер/-р** келер шақ есімше ретінде, **-ген (-ған), -кен (-қан)** – өткен шақ ретінде, кеткен – «ушедший», от основы кет – «уйти», айтқан «сказавший», от основы айт – «скажи», барған – «поехавший» от основы бар т.б. **-тұн** (қазіргі тілдегі -атын, -етін) – осы-келер шақ мәселен, баратұн – «долженствующий поехать», **-шы** – осы шақ (образует причастие настоящего времени от глагольного имени, образного посредством приставки у, например: барушы – «едающий» где бар – глагольная основа, у – именная

приставка). Есімшені оқытуда Қ.Кемеңгерұлы өзгеше ұстанымда болғандығы көрінеді. Мысалы, **-атын/-етін** есімшесінің **еді** көмекші етістігімен тіркескен түрін шақ көрсеткіші ретінде (прошедшее постоянное) береді де, **-атын/-етін** есімшесінің жеке өзін шақ көрсеткіштеріне жатқызбаған.

Әдіскер көсемшені оқытуда көсемшенің морфологиялық көрсеткіштерінің грамматикалық мағыналарын дәл тауып аударма арқылы түсіндіреді. Қазақ тілін басқа ұлттарға оқытқанда, грамматикалық материалдарды жеке дара оқытпай, оқушы тілін дамыту ісімен тікелей байланыста оқытудың маңызы зор екендігін білген.

Қ. Кемеңгерұлының еңбегі өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуге арналғандықтан, өткен шақ реңктерінің әртүрлі болатынын білдіруге тырысқан. Екі тілдегі шақ категориясына байланысты ерекшеліктерді салыстырып, өткен шақты қай кезеңде болуына байланысты немесе сөйлеушінің оған қатысы, қимылдың өткен шақта тұрақты, қалыпты түрде өткізіліп тұруы мәндерін нақтылай түсіндірген. Ғалым шақтардың ішіндегі ең күрделі түрі өткен шақтың «прошедшее определенное», «прежде–прошедшее I, II; давнопрошедшее» сияқты түрлерін қосып, өткен шақтың 6 түрін көрсетеді. Тілші қалыпты түрде өтіп тұрған істі білдіретін өткен шақ түрін «прошедшее постоянное», әлі толық аяқтала қоймаған істі білдіретін шақ түрін «несовершенное прошедшее» деп атайды.

Қ. Кемеңгерұлы шақ түрлерін оқытуда шақтың барлық түрлерін жасап, сөйлеп дағдылану үшін, оқушылардың өздері орындайтын жаттығулар кешенін құрастырып отырған. Мәселен, бірінші түрлі етістіктер беріп, олардан осы шақтың барлық түрлерін жасатып жаттықтыру; екінші өткен шақтың I жағының жасалуын беріп, II жағын оқушыға жаздыру; үшінші өткен шақ орнына осы шақты алмастырып жазу сияқты тапсырмалар кешені сауатты жазу, сөйлеп үйрету мақсаттарына жеткізу үшін жиі беріліп отырған. Бұл жаттығулардың барлығы жазу, сөйлеу, айту дағдыларын қалыптастыруға арналған.

Қ. Кемеңгерұлы етіс категориясын «етіс» («залог») деп көрсетіп, оның негізгі көрсеткіштерін мысалдар арқылы ашып айтқан. «Қазақ тілінің грамматикасы» еңбегінде етістің алты түрі берілген: возвратный, страдательный, взаимный, действительный, средний, понудительный залог [7, 35-37 б.б.]. Әдіскер етіс жұрнақтарының қатар келгенде белгілі бір ретпен орналасатынын айтады. Мәселен, сабақты, «беделді етіс» қосымшаларынан кейін ырықсыз етіс жұрнақтары жалғана алатынын (**-дыр/-ыл, -ғыз/-ыл, -т/-**

ыл); сабақты, беделді етістер өздік етіс пен ортақ етіс көрсеткіштерінен соң жалғанатынын (-с/-тыр, -н/-дыр, -с/-қыз, -н/-ғыз, -н/-т); сабақты-беделді етістің үстемелене жалғанатынын (-дыр/-т, -гіз/-дір, -гіз/-дір/-т, -т/-тыр, -т/-қыз, -дыр/-т/-қыз) көрсеткен.

Қ. Кеменгерұлы етістіктің етіс категориясын өткен сабақтардың материалдарымен тығыз байланыстыра оқытқан. Әдіскер етістің ерекшелігін танытып, ұқсастығы мен айырмашылығын ажырату үшін төмендегідей жаттығу түрлерін береді. Мәселен, № 30 жаттығу тапсырмасында төменде берілген сөздерге: «т», «ғыз» (гіз), «қыз» (кіз), «тыр» (дір) жұрнақтарын қосындар делінген.

Сат, кет, ашулан, жабыл, қызық, кірле, шомыл, босат, жап, аш, кара, қақ, сөйле, айт, кес, сұра [6, 83 б.].

Берілген жаттығуды орындауда оқушылар сабақты және өзгелік етістерді ажырата білуге үйренеді. Мысалы, сатқыз, кетір, жамылдыр, қызықтыр, босаттыр, ашуландыр, қарат (аш бетінді бері қарат), шомыл, сөйлет, айттыр етістіктері қосымшалары бірдей болса да, өзгелік етіс бола алмайды, бұлар – сабақты етістер. Ал жапқыз, аштыр, қақтыр, кескіз, сұрат етістіктері – өзгелік етіс болады.

Қ. Кеменгерұлы көмекші етістіктерді де оқытуға ерекше мән берген. «Жабропалықтарға арналған оқу құралында» көмекші етістіктердің қимылдың әр мезетін жасаудағы қызметі, көсемше түріне қарай мағыналық реңкінің ауысуы негізгі, қосымша реңктері айтылса, «Қазақ тілінің грамматикасында» көмекші етістіктерге көрініс (вид) тұрғысынан сипаттама берілген. Ғалымның көмекші етістіктердің мәнін жан-жақты аша отырып оқытқанын олардың әрқайсысына берген сипаттамасынан байқауға болады. Ол **е-, бол** көмекші етістіктерін үнемі көмекшілік қызметте жұмсалуына орай бөлек топтастырады да, **тұр, жүр, отыр, жатыр, бол, ал, бер, кел, кет** т.б. етістіктерді бір бөлек жіктеп оның ішінде қимылдың қалып-күйін (состояние) білдіруіне байланысты **отыр, тұр, жатыр, жүр** етістіктерін жеке түсіндіреді. Әдіскер көмекші етістіктерді тілде атқаратын басты қызметтеріне байланысты топтау әдісі негізінде оқытуды тиімді санаған.

Қ. Кеменгерұлы әдістемесінің ерекше қырларына өзге ұлттарға қимылдың өту сипаты категориясын оқытып-үйретуін жатқызуға болады. Қазір қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде бұл етістік категориясы назардан тыс қалып жүргендігі байқалады. Етістіктің аталған категориясын оқытпау үлкен кемшілік болып есептеледі, себебі оқушы публицистикалық әдебиеттерді оқу дәрежесіне жеткен кезде етістіктің аналитикалық форманттарының

қандай мағынада жұмсалғандығын білмей, сөйлем мазмұнын дұрыс түсінбей, сөйлеу үдерісінде қателіктер жіберулері мүмкін. Сондықтан қимылдың өту сипаты категориясын оқыту бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналуы қажет деп санаймыз. Осыдан Қ. Кемеңгерұлының тілдің сөзжасам, морфология саласын оқытуда қолданған негізгі ұстанымдарын, әдіс-тәсілдерін, оқу құралында берілген жаттығу жұмыстары мен мәтін үлгілерін бүгінгі әдістемеде пайдалану, түрлендіру, жаңғырту қажеттігі туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Грамматика казахского языка. Составил Г.В. Архангельский. Под редакцией Кемеңгерова. – Ташкент, 1927. – 62 с.
- 2 Орталық Мемлекеттік мұрағат 81-қор, 1-тізім, 1265-іс, – 78-п.
- 3 Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 208 б.
- 4 Ысқақов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1974. – 408 б.
- 5 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 366 б.
- 6 Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқу құралы. – Алматы: Алаш, 2005. 2 т. – 336 б.
- 7 Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқулық, сөздік. – Алматы: Алаш, 2006. 3 т. – 240 б.

Резюме

В данной статье кратко рассматривается педагогическое наследие ученого-лингвиста Кошке Кемеңгерұлы (1896-1937). Анализируются его труды, связанные с методикой обучения казахского языка.

Resume

In this article there is considered the pedagogical inheritance of a scientist – linguist Koshke Kemengeruly (1896-1937). His works connected with the methods of teaching of the Kazakh language are analyzed..